

T.C.

**KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURUMSAL YAPISININ
OLUŞUMUNDA SİYASETNAME GELENEĞİNİN ETKİSİ
(NİZAMÜLMÜLK SİYASETNAMESİ ÖRNEĞİ)**

**OĞUZHAN İNCEKARA
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ**

KIRIKKALE-2022

T.C.

**KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURUMSAL YAPISININ
OLUŞUMUNDA SİYASETNAME GELENEĞİNİN ETKİSİ
(NİZAMÜLMÜLK SİYASETNAMESİ ÖRNEĞİ)**

**OĞUZHAN İNCEKARA
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ**

KIRIKKALE-2022

Oğuzhan İNCEKARA tarafından hazırlanan “BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ’NİN KURUMSAL YAPISININ OLUŞUMUNDA SİYASETNAME GELENEĞİNİN ETKİSİ (NİZAMÜLMÜLK SİYASETNAMESİ ÖRNEĞİ)” adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ

İmza.....

Tarih Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

İkinci Danışman (varsa):

İmza.....

Anabilim Dalı, Üniversite Adı

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Başkan: Doç. Dr. Mustafa UYAR

İmza.....

Ortaçağ Tarih Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI

İmza.....

Tarih Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 17.01.2022

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....

Unvanı Adı SOYADI

.....Enstitü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,

Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,

Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,

Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,

Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Oğuzhan İncekara

17.01.2022

ÖZET

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURUMSAL YAPISININ OLUŞUMUNDA SİYASETNAME GELENEĞİNİN ETKİSİ (NİZAMÜLMÜLK SİYASETNAME Sİ ÖRNEĞİ)

Kırıkkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Üniversitesi

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ

Ocak 2022, 223 sayfa

Selçuklu Devlet teşkilat yapısı incelendiği takdirde İran ananelerinin en çok tesir ettiği kurum olan vezaret müessesesi karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz bu kurumsal yapıya en çok etki eden isim ise Nizâmü'l-Mülk lakaplı Ebû Alî Kıvâmüddîn Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî olmuştur. Nizâmü'l-Mülk 1018 yılında Horasan'ın Tûs şehrinde yer alan Râdkân köyünde doğmuştur. Nizâmü'l-Mülk, Tuğrul Bey zamanında Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiş, aldığı eğitim ve siyasi yeteneği sayesinde hızla yükselmiş ve Selçuklu Devleti'nde vezirlik dönemi Sultan Alparslan zamanında başlamıştır. Sultan Melikşah döneminde ise devletin en önemli ismi haline gelmiş ve sultanın isteği üzere büyük küçük tüm devlet işlerinden sorumlu olmuştur. Sultan Melikşah'ın devleti daha iyi tanzim etmek, eksiklikleri gidermek amacıyla 1086-87 (479) yılında devletin ileri gelenlerinden bir eser yazma isteği üzerine Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinin ortaya çıkışı gerçekleşmiştir. Nizâmü'l-Mülk devletin eksik veya var olan kurumlarının en iyi şekilde nasıl getirilmesi gerektiğine yönelik devlet yöneticilerine tarihten misaller getirerek öğütler vermiştir.

Nizâmü'l-Mülk yirmi dokuz yıllık devlet adamlığı tecrübesiyle kaleme aldığı *Siyasetnâme*'sinde, devletin siyasî, ictimâî ve askerî yönlerini ele almıştır. Buna göre o, padişahın durumunu ele almış ve onun adaletli olmasını, devlete hizmet edip ülkesinin imaretine girişmesi gerektiğini, dininde samimi ve iyi itikat sahibi birisi olması gerektiğini öğütlemiştir. Bunun yanında vezir, kadı, âmil, hatip, muhtesip, şahne, istihbarat işleriyle uğraşanlar, padişah nedimleri, elçiler, köleler, bekçiler, nöbetçiler gibi devlet kadrosunda bulunan görevlilerin işlerini en iyi, nasıl bir şekilde yapabileceğine dair malumatlar vermiş ve bu görevlilerin görev sırasında hangi durumlardan sakınacaklarına dair bilgiler de esere dahil edilmiştir. Çalışmamızın esas konusunu teşkil eden bölüm ise bu noktada başlamaktadır ve devlet teşkilatında hükümdar başta olmak üzere, yukarıda sayılan görevlilerin vezir tarafından ifade edilmiş olan öğütlere ne derece dikkat edilmiş olduğu sorusuna cevap aramaktır. Bu soruya cevap aranırken karşılaşılan en büyük sorunlardan bir tanesi, ismi geçen görevlilerin kaynaklardan tespiti ve o görevliler hakkında görevlerine layık olup olmadıklarının detaylı bilgisine ulaşmak olmuştur. Nitekim Sultan Melikşah *Siyasetnâme*'yi görüp beğenmiş olsa dahi öğütlerin tümünü icra edecek kadar ömrü yetmemiştir. Ancak öğütlerin birçoğunun *Siyasetnâme*'yi görmemiş olan Sultan Alp Arslan döneminde görülmesi dikkatleri çekmiştir.

Fetret dönemi ve Sultan Sencer dönemi, verilen öğütlerin bir kısmı yerine getirildiği tespit edilmiş olsa dahi, vezir tarafından çizilen ideal devlet profilinden uzaklaştığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Siyasetnâme, Vezir, Nizâmü'l-Mülk, İdeal Devlet

ABSTRACT

THE INFLUENCE OF THE TRADITION OF SIYASAT-NAMEH ON THE FORMATION OF THE INSTITUTIONAL STRUCTURE OF THE GREAT SELJUKID STATE (EXAMPLE OF THE NIZAMULMULK'S SIYASAT- NAMEH)

Kırıkkale University

Social Sciences Institute

Department of History, Master Thesis

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ

January 2022, 223 pages

If the structure of the Seljuk State organization is examined, the institution of vezaret, which is the most influential institution of Iranian traditions, appears before us. Undoubtedly, the most influential name in this corporate structure is Abu Ali Kivamuddin Hasen b. Alı b. İshâk et-Tûsî nicknamed Nizam al-Mulk. Ali b. It has been Ishaq al-Tusi. Nizam al-Mulk was born in 1018 in the village of Radkan, located in the city of Tus, Khorasan. Nizam al-Mulk entered the service of the Seljuk State during the reign of Tugrul Beg, rose rapidly thanks to his education and political talent, and the reign of the vizier in the Seljuk State began during the reign of Sultan Alparslan. During the reign of Sultan Melikshah, he became the most important name of the state and was responsible for all state affairs, large and small, at the request of the sultan. In 1086-87 (479), when Sultan Melikshah wanted to write a work from the elders of the state in order to better organize the state and correct the shortcomings, the Political Book (Siyasat-Nameh) of Nizam al-Mulk appeared. Nizam al-Mulk gave advice to the rulers of the state on how the incomplete or existing institutions of the state should be brought into the best shape by bringing examples from history.

Nizam al-Mulk covered the political, administrative and military aspects of the state in his Political Book, which he wrote with twenty-nine years of experience as a statesman. Accordingly, he addressed the sultan's situation and advised him to be just, to serve the state and to engage in the reconstruction of his country, to be a sincere and well-intentioned person in his religion. In addition, he gave information about how the officials of the state staff, such as the vizier, qadi, amil, hatib, muhtesip, shahne, those involved in intelligence affairs, bridesmaids of the sultan, messengers, slaves, guards, guards, can do their jobs in the best way, and information about what situations these officials will avoid while on duty, was also included in the work. The section that constitutes the main topic of our study begins at this point and is to look for an answer to the question of the degree to which the above-mentioned officials, especially the monarch in the state organization, paid attention to the advice expressed by the vizier. One of the biggest problems encountered when searching for an answer to this question has been the identification of the named officials from sources and obtaining detailed information about these officials about whether they are worthy of their

duties. As a matter of fact, even if Sultan Melikshah saw and liked the Siyasat-Nameh, he did not have enough life to carry out all of the advice. However, it has been noted that many of the exhortations were seen during the reign of Sultan Alp Arslan, who had not seen the Siyasat-Nameh. The Interregnum and the Sultan Sencer period, even if some of the advice given was found to have been fulfilled, it was seen that it had moved away from the ideal state profile drawn by the vizier.

Keywords: Saljukid, Siyasat-Nameh, Vizier, Nizam al-Mulk, Ideal State

TEŞEKKÜR

Çalışmamın her aşamasında desteklerini esirgemeyen danışman hocam Sayın Doç. Dr. Halil İbrahim Gökbörü'ye, maddi ve manevi yardımlarıyla her zaman yanımda duran aileme, nişanlıma ve arkadaşlarıma teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	v
ABSTRACT	ix
TEŞEKKÜR	xiii
İÇİNDEKİLER	xv
TABLolar	xxiii
KISALTMALAR	xxv
KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR.....	xxvii
1- Kaynak Eserler	xxvii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
SİYASETNAMELER NİZAMÜLMÜLK ve SİYASETNAME ADLI ESERİ	4
a) Siyasetnameler	4
1.1. Siyasetnamelerin Genel Özellikleri	4
1.2. Siyasetnamelerin Tarihi Kökeni	7
1.3. Dönemin Önemli Diğer Siyasetnameleri.....	14
1.3.1. Sirâcu'l-Mülûk	14
1.3.2. Kabûsnâme	19
1.3.3. Nasihatü'l-Mülûk	22
b) Nizamülmülk ve Siyasetname Adlı Eseri	25
1.1. Nizamülmülk'ün İlk Yılları.....	25
1.2. Nizamülmülk'ün Memuriyet Dönemi	27
1.3. Nizamülmülk'ün Vezirlik Dönemi	28
1.3.1. Alp Arslan Dönemindeki Vezirliği	28
1.3.1.1. Amîdülmülk el-Kündürî ve Nizamülmülk Arasında Yaşanan Gerginlik	28
1.3.1.2. Nizamülmülk'ün Kutalmış İsyanının Bastırılmasındaki Etkisi	30
1.3.1.3. Nizamülmülk'ün Rum Seferindeki Rolü	32
1.3.1.4. Nizamülmülk'ün Fars Şabânkâre Hükümdârı Fazlaveyh'in Üzerine Götmesi	34
1.3.1.5. Nizamülmülk'ün Mervanoğulları Hükümdarı Seçimindeki Etkisi.....	35
1.3.1.6. Malazgirt Savaşı ve Nizamülmülk.....	36
1.3.1.7. Nizamülmülk Gence Valisi Fazlun'u İtaat Altına Alması.....	36
1.3.2. Melikşah Dönemi Vezirlik Süreci	37
1.3.2.1. Kavurd İsyanının Bastırılmasında Nizamülmülk	37

1.3.2.2. Melikşah'ın Devlet İşlerini Nizamülmülk'e Bırakması	38
1.3.2.3. Tekiş İsyanında Nizamülmülk	39
1.3.2.4. Melikşah ve Nizamülmülk'ün Bağdat Ziyareti	40
1.3.2.5. Bağdat Vezirinin Değişmesinde Nizamülmülk'ün Etkisi	40
1.3.2.6. İkinci Bağdat Ziyareti.....	41
1.3.2.7. Melikşah ve Nizamülmülk'ün Arasını Açan Sebepler	41
1.4. Nizamülmülk'ün Öldürülmesi	47
1.5. Nizamülmülk'ün Kişiliği ve Hayatından Örnek Olaylar	48
1.6. Nizamülmülk'ün Selçuklu Devleti'ne Katkıları	51
1.6.1. Nizamiye Medreseleri	51
1.6.2. Nizamülmülk'ün İktâ Sistemine Katkısı	55
1.6.3. Nizamülmülk'ün Selçuklu İmar Faaliyetlerine Katkısı	57
1.7. Dönemin Diğer Gelişmeleri	58
1.7.1. Bâtınîlerle Mücadele	58
1.7.2. Karmatîlerle Mücadele	66
1.7.3. Mezhep Çatışmalarında (Hanbelî-Eş'arî) Nizamülmülk'ün Etkisi	68
1.8. Nizamülmülk Siyasetnamesi (<i>Siyerü'l-Mülûk</i>)'nin İçeriği	70
1.8.1. Eserin Genel Mahiyeti	70
1.8.2. Siyasetnamenin Neşirleri	76
1.8.2.1. Charles Schefer Neşri	76
1.8.2.2. Seyyid Abdu'r-Rahîm Halhâfî Neşri	77
1.8.2.3. 'Abbâs İkbâl Neşri	77
1.8.2.5. Hubert Darke Neşri	77
1.8.2.6. Ca'fer Şi'âr Neşri	78
1.8.2.7. Mehmet Altay Köymen Neşri	78

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURUMSAL YAPISI ve SİYASETNAMEİNİN ETKİSİ..... 80

1.1. Hükümdar	80
1.1.1. Hükümdarların Maddi ve Manevi Hâkimiyet Alametleri	87
1.1.1.1. Hükümdarların Manevi Alametleri	88
1.1.1.1.1. Unvan ve Lakaplar	88
1.1.1.1.2. Hutbe	91
1.1.1.2 Hükümdarların Maddi Hâkimiyet Alametleri.....	93
1.1.1.2.1 Taht.....	93
1.1.1.2.2. Taç.....	95

1.1.1.2.3. Sikke.....	96
1.1.1.2.4. Çetr	97
1.1.1.2.5. Nevbet	97
1.1.1.2.6. Bayrak	99
1.1.1.2.7. Tırâz (Hil'at)	99
1.1.1.2.8. Gaşiye.....	100
1.1.1.2.9. Saltanat Çadırı.....	101
1.1.1.2.10. Tevkî ve Tuğra	101
1.2. Hükümet Teşkilatı	101
1.2.1. Vezirin Mahiyeti.....	102
1.2.2. Merkez Dîvân Teşkilatı	113
1.2.2.1 Büyük Dîvân (Dîvân-ı A'lâ)	113
1.2.2.2. Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra	114
1.2.2.3. Dîvân-ı İstifâ.....	120
1.2.2.4. Dîvân-ı İşrâf.....	127
1.2.2.5. Dîvân-ı Arz	129
1.2.3. Eyalet Dîvân Teşkilatı.....	133
1.2.3.1. İstifâ Dîvânı	133
1.2.3.2. Dîvân-ı İşrâf.....	133
1.2.3.3. Dîvân-ı Riyâset	133
1.2.3.4. Dîvân-ı Berîd	137
1.2.3.5. Dîvân-ı Mezalim	145
1.3. Saray Teşkilatı.....	147
1.3.1. Saray Büyükleri	147
1.3.1.1. Büyük Hâciblik.....	147
1.3.1.2. Emîr-i Hares	148
1.3.1.3. Vekil-i Has	149
1.3.1.4. Emîr-i Perdedâr	149
1.3.1.5. Üstâddâr	149
1.3.1.6. Emîr-i Âhur	150
1.3.1.7. Emîr-i Alem	150
1.3.1.8. Emîr-i Bar (Barbeg).....	150
1.3.1.9. Emîr-i Câmedâr	150
1.3.1.10. Emîr-i Candâr	150
1.3.1.11. Emîr-i Çasnigir.....	151
1.3.1.12. Emîr-i Silah.....	151

1.3.1.13. Bazdâr	151
1.3.1.14. Taştdâr	151
1.3.1.15. Şarabdâr	151
1.3.1.16. Sâki	152
1.3.1.17. Nedimler	152
1.3.2. Saray Küçükleri	153
1.3.2.1. Çavuşlar	153
1.3.2.2. Gece Bekçileri, Nöbetçiler, Kapıcılar	153
1.3.2.3. Ferrâşlar	154
1.4. Ordu Teşkilatı	154
1.4.1. Gulâmlar (Hassa Kuvvetleri)	154
1.4.2. İktâ Sahiplerinin Kuvvetleri	156
1.4.3. Vassal Devlet Kuvvetleri	156
1.4.4. Gönüllüler	156
1.4.5. Türkmenler	156
SONUÇ	159
KAYNAKLAR	164
ÖZGEÇMİŞ	171

TABLÖLAR

Tablo 1.1. Siyasetname İçindeki Hikâyelerin Dönemi ve Hikâye Sayısı	75
Tablo 1.2. Hükümdarların Dönemine Göre Dîvân-ı İnşâ Ve Tuğra Başkanları	117
Tablo 1.3. Hükümdarların Dönemine Göre Dîvân-ı İstifâ Başkanları	122
Tablo 1.4. Hükümdarların Dönemine Göre Dîvân-I İşrâf Başkanları	128
Tablo 1.5. Hükümdarların Dönemine Göre Dîvân-I Arz Başkanları	131

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviri
gr.	: Gram
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İZÜ	: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MEBİA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
nşr.	: Neşir
ö.	: Ölümü
s.	: Sayı
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
trc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
USAD	: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi
v.	: Vezir
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayın

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

1- Kaynak Eserler

el-Ahkâmü's-Sultânîyye

el-Ahkâmü's-Sultânîyye adlı eser Mâverdî tarafından kaleme alınmıştır. Eser, yöneticilerin devlet teşkilatı hakkında ihtiyaç duyabileceği yönetimle alakalı fıkhi hükümlerden oluşmaktadır. *el-Ahkâmü's-Sultânîyye* yirmi bölümden oluşmuştur. Halife tayini ve hukuki durumu; vezirlerin, eyalet valilerinin, ordu kumandanlarının tayinleri hakkında bilgi verir. Yargı işleri, nüfus işleri, zekât idaresi, ganimetlerin taksimi gibi önemli konuları da içerir.¹

Siyasetname (Siyerü'l-Mülûk)

Siyasetname (Siyerü'l-Mülûk) adlı eser Nizâmü'l-Mülk tarafından kaleme alınmıştır. *Siyasetname*'de bir hükümdarın devleti en iyi nasıl idare etmesi gerektiğini, pratik bilgilere dayanarak kaleme alınmıştır. Ayrıca eserde felsefi ve teorik tartışmalardan uzak bir üslup tercih edilmiştir.² *Siyasetname*'de başta hükümdar olmak üzere; vezir, kadı, âmil, hatip, muhtesip, şahne, istihbarat işleriyle uğraşanlar, padişah nedimleri, elçiler, köleler, bekçiler, nöbetçiler gibi devlet kadrosunda bulunan görevlilerin işlerini en iyi nasıl yapabileceğine dair malumatlar verilmiş ve bu görevlilerin görev sırasında hangi durumlardan sakınacaklarına dair bilgiler de esere dahil edilmiştir. Nizâmü'l-Mülk eserinde ikta sistemiyle alakalı bilgiler de vermiştir. Özellikle ikta sahibi olan sipahilerin toprağı ekip biçen köylülerin haklarını yememesi gerektiğini ve halkın haklarının ne olduğunu belirtmiştir. Ayrıca vezir eserde Ehl-i Sünnet anlayışının karşıtı olan Karmatî ve Bâtînî düşüncenin nasıl doğduğunu, mezheplerini yayma siyasetini ve onlarla olan mücadeleleri aktarmıştır.

¹ Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi, *El-Ahkâmü's-Sultaniye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 26-27.

² Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. XXV.

Nasihatü'l-Mülûk

Siyasetname türünün en önemlileri içerisinde yer alan *Nasîhâtü'l-Mülûk* adlı eser Gazzâlî tarafından Bağdat'ta kaleme alınmıştır. *Nasîhâtü'l-Mülûk* yedi bölümden oluşmaktadır. Eserin giriş bölümünde hükümdara dini öğütler verilmiş ve çeşitli inanç konularından bahsedilmiştir. Gazzâlî, eserin kalan bölümlerinde siyaset ve adalet ile ilgili görüşlerini, hükümdarların gerekliliği ve emîrlerde bulunması gereken nitelikleri, devlet hazinesi ve vergi politikası, devletin devamlılığını sağlayan şartlar ve devlet ile halk arasındaki münasebetlerden bahsetmiştir. Bunların yanında hikmet, akıl ve kadın konularında çeşitli fikirlerde bulunmuştur.³

Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra:

Eser, üç müellif tarafından şekillendirilmiştir. İlk müellif Enûşîrvân b. Hâlid'dir. Onun tarafından *Fütûru zamâni's-sudûr ve sudûru zamâni'l-fütûr* adlı bir eser kaleme almıştır. Kaleme alınan Farsça eser, Sultan Melikşah döneminden Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed'in vefatına kadar olan süreci kapsar. Bu eser, Selçuklular'ın siyasî tarihini ve o dönemdeki Bâtınî faaliyetlerini, divan teşkilâtını ve saray hayatıyla alakalı bilgiler verdiği için yazılmaya çalışılan tezde sıklıkla müracaat edilen bir kaynak olmuştur. Aynı zamanda birinci elden kaynak mahiyetinde olduğundan çok önemli bir yere sahiptir. *Fütûru zamâni's-sudûr*, İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî tarafından bazı ilâvelerle birlikte *Nusretü'l-fetre ve 'usretü'l-fitre* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bündârî de bu tercümeyi *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra* adıyla ihtisar etmiştir. Son halini alan eser ilk defa Martin Theodor Houtsma tarafından neşredilmiştir. Türkçe çevirisini ise Kivâmüddin Burslan *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*⁴ adıyla 1943'te çevirmiştir.⁵

³ Ahmed el-Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, çev. Osman Şekerci, Büyüyen Ay Yay, İstanbul, 2020, s. 4; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetname", *TDVİA*, c. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 305.

⁴ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kivameddin Burslan, Ankara, 2016.

⁵ Abdülkerim Özaydın, "Enûşîrvân b. Hâlid", *TDVİA*, c. XI, İstanbul, 1995, s. 257.

Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb:

İbnü'l-Adîm tarafından XIII. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan Bugyetü't-Taleb, IX-X. yüzyıllarda başlayan mahalli tarih yazıcılığının en güzel örneklerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Eser kırk dört cilt olarak yazılmış, ancak günümüze müsvedde olarak on cilt intikal edebilmiştir. Eserde, Abbâsî ve Fâtımî halifelerinin, hükümdarların, vezirlerin, emîrlerin, kadıların, ediplerin, şairlerin ve öne çıkan şahısların doğum tarihleri, ölüm tarihleri ve mezkûr şahısların öne çıkan bazı faaliyetleri hakkında bilgiler kaydedilmiştir.⁶ Müellif eserini daha sonra özetledi ve *Zübdetü'l-Haleb* adıyla ortaya çıkarttı. Bu eseri oryantalist Blochet Fransızcaya çevirdi ve Freytag ise bir özetini yayınladı.⁷ Eser, Ali Sevim tarafından 1982 yılında Arapça'dan Türkçe'ye çevrildi ve Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlandı.⁸ Eser sultanların ve Nizâmü'l-Mülk'ün hakkında önemli bilgiler ihtiva ettiğinden dolayı çalışmamızda faydalanılmıştır.

Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân:

İbnü'l Cevzî'nin torunu Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah (1186-1256), Sıbt İbnü'l-Cevzi olarak tanınmış ve onun tarafından eser kaleme alınmıştır. Eser genel vekayinâmeler gibi yaradılıştan başlayıp müellifin öldüğü zamana (ö.1256) kadar olan dönemi ihtiva etmektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin yazdığı eserin bir diğer önemi, Garsunni'me lakaplı Muhammed b. Hilâl es-Sabi'nin günümüze ulaşmamış olan *Uyûnü't-Tevârîh* adlı eseri görüp ondan ayrıntılı bir şekilde nakiller yapmasıdır. Ayrıca bu eserden nakil yapan tek müellif olması ve Selçuklu tarihine diğer kaynaklarda olmayan bilgileri ilave etmesi, onun eserinin önemini daha da arttıran bir husus olmuştur.⁹ Çalışmamızda Nizâmü'l-Mülk'ün yirmi dokuz yıllık vezirlik sürecinde öne çıkan olayları aktarırken bu eserden önemli derecede istifade edilmiştir.

⁶ Ali Sevim, "Bugyetü't-Taleb", *TDVİA*, c. VI, İstanbul, 1992, s. 361-362.

⁷ M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yay., İstanbul, 1991, s. 165.

⁸ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 1989, önsöz J sayfası.

⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011, s. 1-4.

el-Kâmil fi't-Tarih:

İbnü'l-Esîr'in kaleme aldığı bu eser, Doğu ve Batı dünyasında oldukça itibar kazanmıştır. Eser, insanlığın yaratılışından 1230 yılı sonuna kadar dünya da yaşanan önemli olayları içermektedir. Müellif eseri oluştururken en güvenilir ve seçkin kaynaklara başvurmuştur.¹⁰ Müellif eserde, kâinatın yaratılışıyla metne giriş yapmış, Peygamberler tarihini anlatıp Sâsânî, Roma ve Bizans imparatorlukları, Selevkoslar, Câhiliye Arapları ve özellikle eyyâmü'l-Arab (kabileler arası savaşlar) hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Müellif, Hz. Muhammed'in hayatını detaylı bir şekilde aktarmış ve daha sonra meydana gelen olayları kronolojik sıraya dikkat ederek kaleme almıştır. *el-Kâmil fi't-Tarih*, Türk tarihi, özellikle Selçuklular, Haçlı seferleri, Abbâsîler ve Moğol istilâsı, Musul ve el-Cezîre tarihi için önemli bir başvuru kaynağıdır. İbnü'l-Esîr *el-Kâmil fi't-Tarih*'i on büyük cilt şeklinde oluşturmuştur. Eseri Carl Johan Tornberg on üç cilt olarak yayımlamıştır. Eser, birçok dile çevrilmiştir. Türkçe'ye ise I. cildi komisyon çevirmiş, diğer ciltleri M. Beşir Eryarsoy II. ve IV. ciltleri, Yunus Apaydın V. cildi, Abdullah Köşe VI. cildi, Ahmet Ağırakça III, VII, VIII ve XII. cildin ikinci yarısını ve Abdülkerim Özaydın başta Selçuklular'ın olduğu IX, X, XI ve XII. cildin ilk yarısını çevirmiştir. Ayrıca Selçuklular'ın ilk yıllarıyla ilgili kısmını Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışları" adıyla notlar ilâve ederek yeniden tercüme etmiştir.¹¹ Bu eser, çalışmamızda en çok başvurulacak kaynaklardan birisidir.

Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr:

Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr adlı eseri Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî tarafından kaleme alınmıştır. er-Râvendî eserine peygamberleri, Resûl-i Ekrem'i, ashap ve tâbiîn ile ulemâyı överek başlamıştır. *Râhatü's-Sudûr*, Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışlarından son Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul'un ölümüne kadar geçen olayları içerir. Eseri Muhammed İkbâl ve Ali Ekber İlmî neşretmiştir. *Râhatü's-Sudûr* Ahmet Ateş tarafından aynı adla Türkçe'ye çevrilmiştir.¹² *Râhatü's-Sudûr* çalışmamızda muhtelif yerlerde kullanılmıştır, bunun yanı sıra Bâtînî Vezir Sadü'l-Mülk hakkında bilgi verirken başvuru kaynağı olmuştur.

¹⁰ Günaltay, a.g.e., s. 154.

¹¹ Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *TDVİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, s. 281-283.

¹² Abdülkerim Özaydın, "Râvendî, Muhammed b. Ali", *TDVİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 272.

Câmi'ü't-Tevârih:

Reşîdü'd-Dîn Fazlullah tarafından kaleme alınan bu eser “modern anlamdaki ilk dünya tarihi” olarak ifade edilir. Eser, M. Şemseddin Günaltay ifadesiyle: “İslam dünyasında Türk tarihine ilişkin yazılmış olan eserlerin en önemlisidir.” Müellif eseri iki büyük cilt şeklinde oluşturmuştur. Müellif, Gazan Han'ın isteği üzerine eserini yazmıştır. Ancak Gazan Han'ın 1304 yılında vefat etmesinden dolayı müellif eseri ona sunamamış, Olcaytu Han'a sunmuştur. Olcaytu Han ise eserin kendisine ithaf edilmesini kabul etmemiş, Gazan Han'a ithaf edilip kendisine ayrı bir dünya tarihi yazmasını istemiştir. Eserin ilk cildinde Türk ve Moğol kabileleri ve Gazan Han döneminin sonuna kadar olan sürecin bilgisi mevcuttur. Bu yüzden eserin I. cildi *Târîh-i Gâzânî, Târih-i Mübârek-i Gâzânî* veya *Dâstân-ı Gazan Hân* olarak adlandırılmıştır. II. cilt ise genel bir dünya tarihi mahiyetinde oluşturulmuş ve yaratılıştan 1300'e kadar olan süreç yazılmıştır. II. ciltte ise yaradılıştan itibaren birçok milletin tarihine yer verilmiştir. Gazneliler ve Selçuklular'ı ilgilendiren bölümü Ahmet Ateş neşretmiş, Selçuklular'ı ilgilendiren kısmı ise 2010 yılında Erkan Göksu ve H.Hüseyin Güneş tercüme etmiştir.¹³ Çalışmamızda bu eserden de istifade edilmiştir.

Târîh-i Güzîde:

Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî Kazvînî (1281-1350) tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Eser 1329-1330'da tamamlanmış ve vezir Gıyaseddin'e sunulmuştur. Eser bir mukaddime, altı bölüm ve bir hatime bölümünden oluşmaktadır. Genel bir tarih kitabı niteliği taşıyan eser, İslâmiyet öncesi peygamberler döneminden İlhanlılar dönemine kadar ele alınmıştır. Müellif eserin birinci bölümünde peygamberler tarihinden, bazı filozof ve bilginlerden bahsetmiştir. İkinci bölümü İslâm öncesi İran tarihine ayırmıştır. Müellif üçüncü bölümü Hz. Peygamber ile çocukları ve torunlarından, sahâbe, tâbiîn, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler'den oluşturmuştur. Müellif dördüncü bölümde Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Gurlular, Büveyhîler, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Anadolu Selçukluları, Hârizmşahlar'la Atabegler tarafından kurulan hânedanlardan, İsmâiliyye, Kirman'da o zaman bulunan Karahıtaylar'a mensup Kutluğhanlılar ve İlhanlılar'a yer vermiştir.

¹³ Reşîdü'd-din Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H.Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 7-9 ; s. 279-286.

Beşinci bölüm mezhep imamları, kıraat âlimleri, şeyhler, muhaddisler, hekimler ve şairlerden oluşmaktadır. Son bölüm de ise Kazvin'in tarih ve coğrafyası hakkında bilgiler verilmiştir.¹⁴ Müellif eserde sade bir dil kullanmıştır. Eserin yazıldığı yıllardan itibaren ilim adamlarının dikkatini çekmiş ve birçok dile tercümesi gerçekleşmiştir. Abdü'l-Hüseyn-i Nevayî eseri 1960 yılı neşretmiş ve bu neşri esas alan Mürsel Öztürk Türkçe'ye tercüme etmiştir.¹⁵

Selçuknâme:

Eser XVI. yüzyılda Osmanlı Müellifi Ahmed b. Mahmud (ö. 1570) tarafından Arapça olarak kaleme alınmıştır. Eser Büyük Selçuklular'ın yıkılışından üç asır sonra kaleme alınmıştır. Eserde Büyük Selçuklular'a yer verilmiş ve aynı zamanda Irak, Kirman ve Anadolu Selçukluları hakkında malumatlar da bulmak mümkündür. Müellif eserini şekillendirirken kullandığı kaynağının Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye*'si olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanı sıra müellif Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*'i ile Sibt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* adlı eserlerinden de istifade etmiştir. Eser Erdoğan Merçil tarafından 1977 yılında yayımlanmıştır.¹⁶

Câmiü'd-Düvel:

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah tarafından yazılan Arapça eser umumi tarih mahiyeti taşımaktadır. Eser *Müneccimbaşı Tarihi* diye de adlandırılır. Kara Mustafa Paşa'nın emriyle yazılan *Câmi'ü'd-düvel* yaratılıştan 1670 yılına kadar gelen olayları aktarır. Eserin giriş bölümünde zaman kavramının gerçeğine, tarih kelimesinin mânalarına, tarih ilminin tarifine, konusuna, gayelerine ve tarihçide bulunması gereken hususlara işaret edilir. Müellif eserde Hz. Âdem'den başlayarak Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin hayat hikâyelerini aktarır. Ayrıca Yunanlılar, Amâlika, Kıptîler, Hindular, Türk ve Tatarlar, Türkmen kabileleri,

¹⁴ Abdülkerim Özaydın, "Târih-i Güzîde", *TDVİA*, c. XL, İstanbul, 2011, s. 82 (83).

¹⁵ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018, s. XI-XII.

¹⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2018, s. 7-8; Erdoğan Merçil, "Selçuknâme", *TDVİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 397-398.

Çinliler, Bulgarlar, Ruslar vb. milletlerin hakkında bilgiler verir. Eserde Selçuklular'a I. ciltte, Anadolu beyliklerine ise II. ciltte yer ayırmıştır. Eserin son bölümüne gelindiğinde, Osmanlı Devleti tarihi ve özellikle müellifin kendi dönemi olan IV. Mehmed dönemi için yazılanlar oldukça önem arz etmektedir.¹⁷ Eser önemine binaen Damad İbrahim Paşa'nın gayretiyle Şair Nedim öncülüğünde bir heyet tarafından *Sahâifü'l-ahbâr* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ancak bu tercüme, Arapça metne bağlı değil ve hatalı bir tercüme olmuştur. Ali Öngül bu eserin Arapça nüshasını esas alarak Selçuklular ve Anadolu Beylikleri kısmını iki cilt şeklinde tercüme etmiş ve yayınlamıştır.¹⁸ Eserin Selçuklular ile alakalı olan kısmından çalışmamızda istifade edilmiştir.

2- Araştırma Eserler

Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar

İbrahim Kafesoğlu'nun Selçuklular hakkında *MEBİA*'da ve *TDVİA*'da yazmış olduğu maddeleri, Belleten, Tarih Dergisi, Türkiyat Mecmuası, Hayat Tarih Mecmuası gibi dergilerde yayınlanmış makaleleri ve diğer çalışmaları bir araya getirilmesiyle *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*¹⁹ adlı eser oluşturulmuştur. Selçuklular'ın siyasi tarihini, teşkilat yapısını, ictimâî ve fikri hayatını konu edinir. 2014 yılında Ötüken Neşriyat tarafından yayınlanmıştır. Çalışmamızda Büyük Selçuklu'nun teşkilat yapısı ve siyasi tarihi incenirken istifade edilen bir eser olmuştur.

İbrahim Kafesoğlu'nun *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* adlı eserinden, çalışmamızda Nizâmü'l-Mülk'ün Sultan Melikşah'ın veziri olduğu süreç incelenirken istifade edilmiştir. Ayrıca *Türk Milli Kültürü* adlı eserinden ve *MEBİA* 'da yayınlanan Nizâmü'l-Mülk maddesinden faydanılmıştır.

¹⁷ Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", *TDVİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 4-6.

¹⁸ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, haz. Ali Öngül, c.I, Kabcı Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 15.

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti

Osman Turan'ın Selçuklularla alakalı ciddi çalışmaları vardır. Bunlardan bir tanesi *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* adlı eseridir. Müellif eserde Selçuklu tarihini sistemli bir şekilde ele almış ve Selçuklu Devleti'nin siyasî, iktisadî, içtimâî ve kültürel tarihini tetkik etmiştir. Eser sekiz bölüm olarak şekillendirilmiştir. I. bölümde Selçuklular'ın menşeleri ve ilk zamanları hakkında bilgiler vermiştir. II. bölümde Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluş devri incelenmiştir. III. bölüm imparatorluğun yükseliş dönemi olan Sultan Alp Arslan dönemini içerir. IV. bölümde Selçuklu'nun azamet devri olan Sultan Melikşah dönemi kaleme alınmıştır. V. bölümde Selçuklu'nun duraklama ve inhitat devirleri incelenmiştir. Diğer bölümlerde sırasıyla Türkiye Selçukluları, Selçuklular devrinde Türk-İslam medeniyeti ve Türk-İslam medeniyetinin inkişafı ve inhitatı konularını içermektedir. Eser ilk defa Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından 1965 yılında basılmıştır.²⁰ Çalışmamızda bu eserden siyasî tarihi incelerken faydalanılmıştır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi

Mehmet Altay Köymen *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*'ni üç cilt halinde oluşturmuştur. Müellif eserin I. cildinde “Kuruluş Devri” alt başlığı altında, Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışından itibaren, kuruluş devri sonuna kadar olan süreci ele almıştır (Ankara 1979, 1989). “İkinci İmparatorluk Devri” başlıklı II. ciltte Sultan Sencer ve zamanı, imparatorluğun yapısı, hukukî durumu, vasallık-metbûluk, halife-sultan ilişkileri gibi konular, Arapça ve Farsça kaynaklar belgeler esas alınarak oluşturulmuştur. (Ankara 1954, 1984). III. cilt ise “Alp Arslan ve Zamanı” başlığı ile yayınlanmış, önce aynı isimle ayrı bir çalışma olarak iki cilt şeklinde yayımlanmış (Ankara 1971, 1983), daha sonraki basımında ise birleştirilerek *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*'nin son cildini halini almıştır (Ankara 1992).²¹ Bu bölümü oluşturan konular ise Sultan Alp Arslan devri siyasî tarihi, saray teşkilatı hükümet ve askerî teşkilâtı toplum hayatı ve kültür kurumları şeklinde oluşturulmuştur. Müellif hükümet teşkilatını oluştururken İbnü'l-Cevzi ve Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Arapça eserlerini layıkıyla kullanmıştır.

²⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 5.

²¹ Feda Şamil Arık, “Köymen, Mehmet Altay”, *TDVİA*, c. XXVI, Ankara, 2002, s. 286.

Saray teşkilatı bölümünü ise Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetname (Siyerü'l-Mulûk)* adlı eserinden istifade etmiş ve konuyla alakalı yerleri detaylıca incelemiştir.²² Bu eserden çalışmamızın esas konusunu teşkil eden bölümü araştırmaya çalışırken, birçok noktada önemli derecede istifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal

İ. Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* adlı eserinde, Osmanlı Devleti'nin teşkilatını incelemeden önce, bu devletin teşkilât yapısına tesir eden Türk İslâm devletlerinin teşkilat yapısını incelemiştir. Eserin ilk bölümünde Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilât yapısından önce Abbâsîler'in teşkilât yapısı incelenmiştir. İkinci bölümde Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısı ve daha sonraki bölümlerde ise Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri, Memlûkler'in devlet teşkilât yapıları, Arapça ve Farsça kaynaklardan istifade edilerek incelenmiştir. Çalışmamızda Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısını incelerken bu eserden sıklıkla yararlanılmıştır.

Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı

Erdoğan Merçil'in kaleme aldığı *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı* adlı eser, Bilge Kültür Sanat Yayınları tarafından 2015 yılında yayınlanmıştır. Eserde Büyük Selçuklu Devleti'nin dîvân sistemini anlatmadan önce, Selçuklu'nun dîvân sistemini etkileyen Emevîler'in, Abbâsîler'in, Sâmânîler'in, Gaznelîler'in idarî, askerî ve malî dîvânları hakkında bilgiler verilmiştir. Müellif eserde, Büyük Selçuklu Devleti'nin detaylı bir şekilde merkezdeki ve eyaletteki dîvânları incelemiştir. Ayrıca müellif eserde, Türkiye Selçuklu ve Kirman Selçuklular'ın dîvân teşkilatlarını da ayrı bölümler ayırmış ve incelemiştir. Çalışmamızda mezkûr dîvânları incelerken esere çok fazla başvurulmuş ve istifade edilmiştir.

Erdoğan Merçil ve Ali Sevim'in birlikte oluşturdukları *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)* adlı eser 1995 yılında TTK'dan çıkmıştır. Eser altı bölümden oluşturulmuştur. Selçuklular'ın kökeni hakkında bilgi verildikten sonra devletin kuruluşundan itibaren Sultan Sencer döneminin sonuna kadar konular ele alınmıştır.

²² Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, TTK, Ankara, 2016, s. XIV.

Irak Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasi tarihleri hakkında bilgiler verilmiştir. Eserin son bölümünü teşkil eden “devlet teşkilatı, kültür ve imar faaliyetleri” kısmında ise Selçuklu Devleti'nin ve öz bir şekilde de olsa yukarıda sayılan bazı devletlerin teşkilat yapısı hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmamızda Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısı incelenirken bu eserden faydalanılmıştır.

Selçukluların Dinî Siyaseti

Ahmet Ocak'ın kaleme aldığı *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*²³ adlı eser dört bölümden oluşmuş ve 2002 yılında yayınlanmıştır. Birinci bölümde, “Selçukluların Sünni Siyaseti” başlığı altında mezheplerin durumundan bahsedilmiş ve Selçukluların mezheplere yaklaşımları incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde Selçuklular döneminde tasavvuf hareketleri de yer almıştır. İkinci bölümde, Selçukluların Şiilere karşı giriştikleri siyasî, askerî ve fikrî mücadeleleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde, Selçukluların gayrimüslim tebaanın durumları hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde ise hilafet müessesinin durumu ele alınmış ve Selçuklular'ın halifelerle münasebetleri araştırılmıştır. Çalışmamızda Bâtınîlerin durumu ve mezhep çatışmalarının incelendiği bölümlerde bu eserden oldukça istifade edilmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi

G.M. Kurpalidis'in Rusça yazılan *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi* adlı çalışmasını İlyas Kamalov tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve Sadi S. Kucur tarafından gözden geçirilerek 2007 yılında Ötüken Neşriyat tarafından yayınlanmıştır. Müellif eseri dört bölümden oluşturmuştur. Birinci bölümde, *Atabetü'l-Ketebe*'nin metin bakımından tahlili yapılmıştır. İkinci bölümde, sultanın ve vezirin durumu incelenmiştir. Daha sonra divânlar hakkında bilgi verilmiştir. Müellif Selçuklu Devleti'nin idarî yapısını incelerken Rusça, Arapça, Farsça ve Batı dillerinde yapılan araştırmaları tanıtmıştır. Üçüncü bölümde ise eyalet ve şehir yöneticileri olarak atanan vali, reis ve şahnelerin özelliklerini kaleme almış, buna ilaveten kadılık, muhakeme usulü, vakıf yönetimi, muhtesip, hatîb gibi görevlilerin ilgili belgeler ışığında incelenmiştir.

²³ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2002.

Müellif eserin son bölümünde ise şehirlerin sosyal yapısı ve ikta sistemi hakkında incelemelerde bulunmuştur.²⁴ Müellif idari teşkilatta ve diğer önemli görevlere gelen kişilerin durumlarını *Atabetü'l-Ketebe* ve diğer münşeat mecmularına başvurarak incelemesi eserin önemini arttıran bir husus olmuştur. Çalışmamızda Selçuklu Devleti'nin idari yapısı incelenirken bu eserden faydalanılmıştır.

²⁴ G.M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 12.

GİRİŞ

Türkler tarihleri boyunca birçok bölgeye yerleşmiş, farklı coğrafyalarda çeşitli devletler ve imparatorluklar, geçici ve sürekli yurtlar edinmişlerdir. Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup olan Selçuklular ise X. yüzyıla gelindiğinde Hazar denizinden Seyhun nehrine kadar olan bozkır alanda, yarı göçebe şekilde yaşamaktaydılar.²⁵ 1035 yılına gelindiğinde de Selçuklular Horasan'a girmiş ve daha sonra bölgenin en güçlü devletlerinden olan Gaznelileri mağlup ederek İran coğrafyasında güçlü bir devletin temellerini atmışlardı.²⁶ Selçuklular Horasan topraklarını yurt edinmeleriyle birlikte, Karahanlılar, Sâmânîler, Gazneliler ve Abbâsî gibi köklü devletlerin teşkilat yapısından istifade etmişler ve bu surette kendi devlet teşkilat sistemlerini oluşturmuşlardı. Böylece Selçuklular, sahip oldukları yönetim gelenekleriyle birlikte Türk tarihinde özel bir yere sahip olmuşlardır. Türk hükümdarlık anlayışı, İran sivil bürokrasisi ve İslami an'anelerin oluşturduğu bu sentez, bu coğrafyada daha sonra teşekkül eden Türk-İslam devletleri tarafından büyük ölçüde benimsenmiş ve devam ettirilmiştir.

Horasan bölgesi birçok devletin kurulduğu saha olarak öne çıkmıştı. Bu bölge Pers İmparatorluğu, Sakalar, Sâsânîler, Akhunlar, Emeviler, Abbâsîler, Tâhirîler, Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular gibi birçok büyük devletin eline geçmişti. Horasan, göç ve istila güzergahının kavşak noktası olmasıyla birçok ırktan insanın da barındığı bir coğrafya olarak önemliydi²⁷. Buna bağlı olarak bölgede siyasî güçler el değiştirse de entelektüel birikim korunmuştu. Horasan'ın entelektüel havası, Emeviler ile birlikte devam eden İslâm medeniyeti ve farklı milletlerin katkılarıyla oluşmuştu. Sâsânîlerden intikal eden devlet teşkilât yapısı, İslâm devletlerinin o coğrafyayı fethetmesiyle birlikte Sâmânî, Gazneli, Karahanlılar ve Selçuklu Devleti'nin sahip olduğu Türk gelenekleriyle birleşerek yeniden yapılandırılmıştı. Bu birikimle yetişen Nizâmü'l-Mülk de hem İran kültürünü hem de Türk kültürünü

²⁵ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, İsam Yayınları, c.I, Ankara, 2018, s. 32-38.

²⁶ Özgüdenli, a.g.e., s. 62.

²⁷ Osman Çetin, "Horasan", *TDVİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 234-241.

potasında eriterek Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısının oluşumunda etkili olmuştur. Nizâmü'l-Mülk devlet idaresinde vezir olmasıyla birlikte Selçuklu sultanlarına, yaşının getirdiği birikim ve tecrübeyle de özellikle Sultan Melikşah'a bir rehber niteliğiyle yol gösterici olmuştur.

Nitekim Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşah'ın isteğiyle kaleme almış olduğu eseri *Siyasetnâme*'de ideal devlet yapısını şekillendirmişti. Eserde, Selçuklu Devleti'nin Türk idarî geleneğine ait müesseseler ile sahip olduğu kültürü harmanlamış ve merkezîyetçi bir devlet profili çizmişti.

Siyasetnamelerin genel özelliklerine bakıldığı zaman, sultanlarda ve devlet adamlarında bulunması gereken özellikler yer almıştır. Devlet yönetiminin şartlarını ve esaslarını önceki devletleri örnek göstererek ortaya koymaları bakımından önemlidir. Çağlarının toplumsal hayatını ve kurumlarını, sosyal değerlerini ortaya koymaları açısından önemli öğütler barındırır. Siyasetname yazarları incelemiş oldukları sosyal yapıya eleştirisel bir şekilde ele alırlar ve problemlere eğilip çözüm önerileri getirirler.²⁸

Nizâmü'l-Mülk eserinde ele aldığı konularla siyasetname geleneğine uyarak devletin sorunlarına ışık tutmuş ve çözüm yolları getirmişti. Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'de genel olarak devlet teşkilatı içerisinde rol alan yüksek memuriyete sahip kişilerin özelliklerinden bekçilerin durumuna kadar birçok görevlinin durumuna yer vermiş ve bu görevliler istihdam edilirken hangi şartlara sahip olması gerektiği açıklanmıştır. Eserde başta hükümdar olmak üzere; vezir, kadı, âmil, hatip, muhtesip, şahne, istihbarat işleriyle uğraşanlar, padişah nedimleri, elçiler, köleler, bekçiler, nöbetçiler gibi devlet kadrosunda bulunan görevlilerin işlerini en iyi bir şekilde nasıl yapabileceğine dair malumatlar vermiş ve bu görevlilerin görev sırasında hangi durumlardan sakınacaklarına dair bilgiler de esere dahil edilmiştir. Vezir, devletin hem ekonomisini ilgilendiren hem de ordu yapısını etkileyen ikta sistemiyle alakalı bilgiler de aktarmıştır. Özellikle ikta sahibi olan sipahilerin toprağı ekip biçen köylülerin haklarını yememesi gerektiğini ve halkın haklarının ne olduğunu belirtmiştir. Ayrıca vezir eserde, Ehl-i Sünnet anlayışının karşıtı olan

²⁸ Nevin Güngör Ergen, "Siyasetnamelerimizde Çizilen Devlet Adamı Portresi", *Bilig*, sayı 8, 1999, s. 28 (27-45).

Karmatî ve Bâtınî düşüncenin nasıl doğduğunu, mezheplerini yayma siyasetini ve onlarla olan mücadeleleri aktarmıştır. Ayrıca devletin sahip olmadığı kurum ve görevlileri işaret ederek, devlet yapısında bu kurum ve görevlilerin olması gerektiğini ifade etmiştir. Devletin sahip olduğu ama işlerlik noktasında eksik olan kurumları eleştirmişti. Mesela berîd teşkilatı bunlardan birisi idi. Bu kuruma diğer devletlerden örnekler getirerek önemini ifade etmişti.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASETNAMELER NİZAMÜLMÜLK ve SİYASETNAME ADLI ESERİ

a) Siyasetnameler

1.1. Siyasetnamelerin Genel Özellikleri

İslam devlet geleneği içinde önemli bir kavram olarak ortaya çıkan *siyaset* terimi, Arapça bir kelime olup sözlükte “*bir nesneyi düzgün ve iyi durumda bulunması için özenle gözetip korumak; hayvanı ehlileştirmek, atı terbiye etmek*” gibi anlamlara gelmekle birlikte, “*toplumun işlerini üzerine alma, yürütme, yönetme işi, insan topluluklarını yönetme sanatı*” ifadesiyle tanımlanmaktadır. Ayrıca Kur’an-ı Kerîm’de *siyaset* kelimesi geçmemekle birlikte; hadislerde hem “*at terbiye etme*” hem de “*halkın işlerini yönetme*” anlamlarında kullanılır.²⁹ Farsça *nâme* kelimesi ile birleştirilerek ortaya çıkan *siyasetname* “*devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu tür*” olarak tanımlanır.³⁰ Ayrıca suç işlemiş birisinin Kur’an hükümlerine göre cezalandırma anlamında, suçluya uygulanacak cezalardan bahseden eserler de *siyasetname* adını taşır.³¹

Siyasetnameler, İlk ve Orta Çağ’da yönetim mekanizmasının lideri olarak hükümdarın siyasal otoriteyi ve iktidarın asıl sahibi olmasından dolayı, genel olarak hükümdarlar için kaleme alınmış yapıtlardır. Siyasetnamelerin birçoğunda devleti idare eden yöneticinin sahip olması gereken özellikler, devlet yönetmenin ve saltanatın şartları peş peşe sıralanarak tartışıla gelmiştir. Dönemin düşünce ve inanç biçimine göre en uygun ahlaki, sosyal ve siyasal bütünün nasıl olması gerektiği

²⁹ Hızır Murat Köse, “Siyaset”, *TDVİA*, c. XXXVII, İstanbul, 2009, s.294.

³⁰ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyasetname”, *TDVİA*, c. XXXVII, s.304.

³¹ Atilla Özkırımlı, *Kabusname*, (Kabusname Osmanlıca trc. İlyasoğlu Mercimek Ahmet), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1997, s. 29-30.

vurgulanır ve bu hedefler doğrultusunda muhataplarına en iyi yolu göstermeyi amaçlar. Yöneten ve yönetilenlerin durumu tasvir edilerek yöneticilere nasıl davranmaları, hangi tedbirleri uygulamaları ve hangi reformları yapmaları gerektiği tavsiyesinde bulunulur.³²

Siyasetnameler, siyasi metinlerin kaynağı olmanın yanı sıra muhteva bakımından siyaset edebiyatı ve düşünce geleneği gibi hususları da ortaya koyar. Ancak siyasi metinlerin tek kaynağının siyasetnameler olmadığını da belirtmek gerekir. Zira felsefe, ahlak, fıkıh, tasavvuf vb. eserlerde de siyasetle ilgili kısımlara rastlanır.

Siyasetnamelerin kimi yazarlara göre ahlakın bir kısmını oluşturdukları söylenir. Mesela İbnu'l-Mukaffa kitabının amacını şu şekilde açıklar: “*Sana ince ve ancak yaşın ilerledikçe haber verilmesen de öğrenebileceğin kapalı işlere dair birtakım konularda öğüt vermekteyim. Sana birtakım sözler söylemek istedim ki, nefsinin kötü yollarına göre hareket etmezden önce nefsini güzellikler konusunda eğitebilesin. Çünkü insana, gençliğinde kötülükler baskın gelebilir, töre diye yaptıkları ona baskın gelebilir. Çünkü törenin terk edilmesi, ağır külfet ve zor bir eğitim gerektirebilir.*” Bununla birlikte siyasetnameler bir süre sonra ahlak kitaplarından ayrı bir özellik kazanmış ve kendine has bir şekilde yeni bir tür oluşturmuştur.³³

Siyasetnameler sınıflandırmaya tâbi tutulurken hükümdarlara, vezirlere veya emîrlere yazılması bakımından ayırım yapılabilirken, dayandıkları argümanlar ve dilleri bakımından da tasnif edilebilirler. Bunlar arasında normatif tarzda olanları daha çok karşımıza çıkar. Dolayısıyla siyasetnamelerde genel olarak “olan durum” anlatılmaktan ziyade “olması gereken durum” örneklerle ortaya konulur. Bu eserlerin çok azı tasvir edici ve sosyolojiktir; bunlara en iyi örnek olarak İbn Haldun’un *Mukaddime*’si verilmektedir.³⁴

Siyasetnamelerde genel olarak yöneticilere ideal devlet yönetiminin nasıl olması gerektiği hakkında örneklerle tavsiyelerde bulunulur. Bu çerçevede *Siyasetnâmeler*, devlet idaresinin esas ilkeleri, bir yöneticide olması gereken

³² Kadir Canatan, *İslam Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2014, s.6.

³³ İbnu'l-Mukaffa’dan naklen bkz., Canatan, a.g.e., s.7.

³⁴ Canatan, a.g.e., s.8.

özellikler, devlet idaresinde dikkat edilmesi gereken kurallar ve uzak durulması gereken hususlar, devlet mekanizması içinde bulunan görevlilerin ataması ve denetimleri; devletler arasındaki ilişkilerde dikkat edilmesi gereken kurallar; yöneticinin Allah’a ve tebaasına karşı yükümlülükleri, ideal bir devletin nasıl ayakta durması gerektiği gibi konuları ihtiva eder. Bununla birlikte Kur’an-ı Kerim’de geçen ayetlerden, hadislerden ve hikmetli sözlerden nakiller yapılır; tarihte yaşamış önemli devlet adamlarından örnekler vererek hem teolojik hem de pratik hayata yansımaları gösterilir. Siyasetnameler devlet başkanları için yazılmışsa “nasîhatü’l-mülûk, âdâbü’l-mülûk, tuhfetü’l-mülûk, ahlâku’l-mülûk, enîsü’l-mülûk”; vezir, emîrlar veya diğer devlet adamları için yazılmışsa “nasîhatü’l-vüzerâ, tuhfetü’l-vüzerâ, mir’âtü’l-vüzerâ” vb. adlar alır.³⁵ Vezir ve emîrlar için yazılan siyasetname eserlerinde vezirliğin şartları, yetkileri, görevleri, hükümdara karşı sorumlulukları, halk ile olması gereken hukuku vb. konularda öğütler verilir. Bu eserlerde, devlet idaresinin zor olduğu anlatılır ancak vezirlik görevinin şerefli bir sanat olduğu da vurgulanır.³⁶

Siyasetnameler sadece devletin iç işlerindeki problemlerle ilgilenmekle kalmaz, diğer devletlerle olan ilişkileri; savaş, barış, antlaşma, ganimet, cihat gibi konuları da bünyesinde ihtiva eder. Bu bakımdan Siyasetnameler yalnızca ahlak türünden eserler olmaktan çıkıp, uluslararası ilişkilerde bilgi edinmek için de faydalı metinler haline gelmektedir.³⁷

Siyasetnameler şekil yönünden incelendiği taktirde genel olarak besmele ile başlar; Allah’a hamd, Hz. Peygambere salavat, sultan-vezir veya hangi idareciye yazılmış ise de ona dua ve bazı temennilerle devam edip en sonda da dua ile biter.³⁸ Bunun yanı sıra siyasetnamelerin genel yapısı mukaddime, mevzu ve hatime gibi kısımlara ayrılır. Bu bölümler şu şekilde açıklanabilir:

a) Mukaddime (Giriş): Siyasetnamenin giriş bölümünü teşkil eden bu *mukaddime* bölümünde, kitabın ismi ve besleme kısmı gelir. Arapça veya Farsça ve - özellikle Osmanlı döneminde kaleme alınan eserlerde- Türkçe bir giriş bölümü yer alır. Bu bölümde hamd, salât ve dua bulunur. Bu, kitabın diğer bölümlerine

³⁵ Adalıoğlu, a.g.e., s.304 .

³⁶ Agah Sırrı LEVEND, “Siyasetnameler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, c. X, sayı 213, 1962, s. 168.

³⁷ Canatan, a.g.e.. s.12.

³⁸ Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-nameleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 77.

geçilebilmesi için Allah'a yapılan duadır. Ayrıca siyasetname yazarı kendisinden mütevazı bir şekilde bahseder. Dönemin hükümdarını ve kitabının ismini bu bölümde zikrederek onu neden yazdığını açıklar ve kitabın planı ile kaynakları da bu bölümde belirtir.³⁹

b) Mevzu (Konu): Bu bölümde asıl konuya geçilir. Konu başlıklar altında sunulur. Bu eserler arasında konuları 2-4 başlıklı olanlar olabildiği gibi 40-50'ye kadar başlıklı olanlarda vardır. Konuların başlıkları *bâb, fasıl, tavr, makâle, tarik ve asıl* şeklinde adlandırılır. Konular arasında siyaset sanatı, dini konuda nasihatler, genel tarih bilgisi gibi *mevzular* yer alır. Bunların yanı sıra siyasi terimler açıklanır ve konuşma adabı ile teşrifat kurallarından söz edilir. Osmanlı dönemi eserlerinde kimi yazarlar her konunun sonunda dua ederek takdiri sultana bırakırlar.⁴⁰

c) Hatime (Sonuç): Siyasetnamelerde asıl konulardan sonra *hatime* bölümü yer alır. Bu eserin sonuç kısmını oluşturmaktadır. Bu kısımda siyasetname yazarı yöneticiye öneri ve tavsiyelerini sunar ve ayrıca ona dua ederek bu bölümü kapatır. Bazı eserlerde bu bölümde yazarın adı yerine müstensih'in adı verilmektedir.⁴¹

1.2. Siyasetnamelerin Tarihi Kökeni

Siyasetnameler devletlerin içine girdiği buhranlı dönemlerde ya da bir ihtiyaç hasıl olduğunda ortaya çıkmış ve ancak bu ihtiyaçları karşıladıkları taktirde işlevsel hale gelmiştir. Siyasetnamelerin iç aktörü sayılabilecek, siyaset üzerindeki farklı fikirler ve devletin bünyesi içerisinde yapılan tartışmalar, ilk olarak Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonra ortaya çıkmış ve halifenin kim olacağı tartışmasıyla meydana gelmiştir. Müslümanların fetihleriyle birlikte genişleyen sınırlar birçok ülke ve yöreyi İslam devleti içerisine katmalarıyla anlaşmazlıklar hız kazanmıştı. Sınırlara dahil edilen milletlerle Müslümanların kültür ve gelenekleri karşı karşıya gelmiş ve bu kültürlerin siyasal gelenek, tecrübe ve alışkanlıklardan etkilenilmişti ve hatta Müslümanlar o milletlerden faydalanmaya gitmişlerdi. Bu faydalanma İslam devletinin büyüdüğü ve kurumsallaşmaya başladığı döneme denk gelmiş, büyümenin verdiği siyasi sorunlara hem kendi bünyesinde hem de sınırlarına

³⁹ Uğur, a.g.e., s.79.

⁴⁰ Uğur, a.g.e., s.80.

⁴¹ Uğur, a.g.e., s.80.

dahil etmiş oldukları milletlerin birikimlerinden yararlanarak çözümler aramış ve bulmuşlardı.⁴²

Esasen İslam dünyasında halifelik kurumunun ortaya çıkmasıyla siyaset tartışmaları zuhur etmiş, fakat siyasetname geleneği VIII. yüzyılın ortalarında görülmeye başlanmıştır. Araplar, tarih boyunca ticaret ve göçlerle çevre ile ilişkisini devam ettirmişlerdi. Bu ilişkiler İslam dininin yayılmasıyla birlikte hareketlilik kazanmıştı. Müslüman Araplar fetihlere başladıklarında bir yandan yeni topraklar ele geçirmeye başlamışlar, bir yandan da kadim medeniyetlerin farklı birikimlerine sahip toplumları egemenlik altına almayı başarmışlardı. Araplar, aynı zamanda bu milletler ile ilmi, kültürel ve felsefî yönden de iletişime girmeye başladılar. Bu hızlı askeri faaliyetlerin neticesinde Suriye, Irak, İran ve Mısır gibi bölgeleri fethettiklerinde Mezopotamya, Asur, Babil, Fars ve Grek gibi eski medeniyetlerin kadim mirasını da ele geçirmiş oldular.⁴³

Fetihlerle elde edilen bu eski miras, tercümeler yoluyla Arapçaya aktarılmış ve bu suretle İslam medeniyetinin oluşumuna katkı sağlamıştır. Bu medeniyetlerden en eskisi Antik Yunan kültürüydü. Ancak Antik Yunan eserleri ve Helenistik kültür doğrudan değil, Fars ve Sabiî kültürü aracılığı ile İslam dünyasına aktarılmıştır. Müslümanlar fetihlerini Bizans ve İran' a doğru yapmaya başladıktan sonra özellikle Abbâsî Halifesi Mansur'un (ö. 158/775) çabaları ile Bizans'tan Batlamyus'un *el-Macesti*'si, Öklid'in matematiğe dair *Usûlü'l-Hendese*'si, Hipokrat ve Calinus'un tıpla ilgili eserleri ile, yine batı dünyasına ait Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi Yunan filozoflarının siyaset felsefesi ve ahlakını da içeren felsefî eserleri Arapçaya tercüme edilmişti.⁴⁴

Siyasetname türünün ilk örnekleri de esasen eski batı düşünürlerine ait görünmektedir. Nitekim eski Yunan kültür çevresine mensup bazı şair ve nesir yazarlarında bu türe ait ilk metinlerin yer aldığı görülmektedir. M.Ö. IX. yüzyıldaki Homeros'un şiirleri ilk örnekler olarak değerlendirildiği gibi, dönemin diğer şair,

⁴² Canatan, a.g.e., s. 9.

⁴³ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 2, Aralık 2004, s. 3-4.

⁴⁴ Adalıoğlu, a.g.e., s. 10.

filozof ve sofistleri de bu konuda ilk yol göstericiler olmuşlardır. Bunlar eserlerinde siyasi konulara değinmişler, zaman zaman yöneticileri eleştirerek uyarmışlardır.⁴⁵

Bu çerçevede İslam filozoflarını ve özellikle siyasetname eserlerinin ortaya çıkışını etkileyen filozoflar Platon ile Aristoteles olmuştur. Batı’da siyasete adını veren ve bu konuda ün yapmış olan bu düşünürlerin etkisi kültürler vasıtasıyla yani dolaylı yoldan olmuştur. Dolayısıyla bu filozofların toplum ve devlet üzerindeki fikirlerini kısaca ele almakta fayda vardır.

Platon, *Devlet* adlı eserinde ahlak ve siyaseti birbirinden ayırmaz. Platon’a göre, yalnız erdemli olanlar gerçek mutluluğa erişme yolunu bilirler. Devletin en önemli görevlerinden birisi erdemli yurttaşlar yetiştirmektir. Sosyal hayatta herkesin bir konumu olduğu ve yerinin akıl, bilgi ve yeteneğine göre olması gerektiği vurgulanmaktadır. Yönetim işlerini bilgiye ve bilgelere dayanmalı, devleti yönetmek için ya yöneticiler filozof olmalı ya da filozoflar yönetici konumunda olmalıdır. Adalet, devletin olduğu kadar bireylerin şahsiyetlerinde de bir erdem olarak bulunmalıdır. Eğer bir devlet erdemliyse, mutlaka tek tek bireyler de erdemli olur. Dolayısıyla Platon, eserlerinde hem ideal bir toplumun nasıl olması gerektiğini hem de ideal bir devlet yönetiminin ilkelerini açıklamaktadır. O’nun teorisi de bir devletin adaleti ve erdemi üzerine kurulmuş olup, bireye değil toplumsal bütüne ehemmiyet veren ilkelere dayanmaktadır.⁴⁶ *Devlet* adlı eserde en önemli ilkelerden birisi, öğretimin en ön planda olması gerektiği ve her şeyin öğretim, eğitim ve bilgi ile ele alınmasıdır. İdeal bir devletin yöneticileri bilim insanlarına önem vermedikçe hatta hükümdarlar filozof, filozoflar hükümdar olmadıkça ideal toplum ve devletin teşekkül edilemeyeceği anlatılmaktadır.⁴⁷

Aristoteles’in siyaset ve devlet felsefesi alanlarını kapsayan eserleri arasında belki de en önemlisi *Politika* ve *Anayasalar* adlarını taşıyan iki çalışmasıdır. Aristoteles bu eserlerde devlet fikri üzerinde çokça durmuştur. O, devletin doğal bir kurum olmasını savunmakla beraber insanlara iyi bir yaşam olanaklarını sunması gerektiğini savunur. Hükümetleri ise, kanunların hizmetkârı olması gerektiğini söyler. Devletin, topluluğun en zirve şekli olduğunu ve en temelinde ise aile

⁴⁵ Uğur, a.g.e., s.40.

⁴⁶ Mahmut Arslan, “Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler”, *İstanbul University Journal of Sociology*, c.III, sayı 1, Mayıs 2012, s.242.

⁴⁷ Platon, *Devlet*, çev. Cenk Saraçoğlu, Veysel Atayman, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2005, s. 143.

biriminin olduğunu ifade eder. Ailelerin bir amaç için birleşmesiyle köyleri, köylerin de mükemmel seviyeye ulaşmasıyla devletin ortaya çıkacağını söyler. Devletin üç ana görevi olduğunu hatırlatan Aristoteles bunların; karar vermek, yönetmek, hükmetmek olduğunu belirtir ve bu uygulamalar günümüzde yasama, yürütme ve yargıya kavramlarıyla karşılanmaktadır.⁴⁸

Eski doğu medeniyetlerindeki gelişmelere bakacak olursak, burada Batı'daki gelişmelerin yaşanmadığını görürüz. Çünkü bu dönemde Batı'daki gibi siyasi hürriyet bu coğrafyada görülmezdi. Bu noktada siyasi düşünceden kalan miras umduğumuz kadar çok değildir. Bununla beraber Büyük Asya İmparatorlukları ile Mısır'da, ulusun koruyucusu olan, tanrı adına icra olunan, mutlak krallıktan başka hükümet sistemi olabileceği kabul edilmezdi. Konumuzu ihtiva eden Doğu'daki eserlere örnek olarak M.Ö. 2500 yılında Mısır Kralı Merikare'nin oğluna bıraktığı öğütler ve yine Mısır'da XII. Hanedanın sahibi olan Kral Amenemhat'ın oğlu için yazdığı kitap önemlidir. Eski Ahit'te dönemin siyasi düşüncelerini ortaya koyan ara sözler de vardır. Bununla birlikte Doğu da yaşanan birçok gelişme insanlığa faydalı olmuştur. Matematik, astronomi, ahlaki ilerlemeler, nasihat türünden yazınlar gibi entelektüel alan dışında, faydalı hayvanların ehlileştirilmesi, yararlı bitkilerin yetiştirilmesi gibi birçok konuda Doğu'nun insanlığa katkısı vardır. Ayrıca Hammurabi Kanunları, Eski Mısır'da *Ölümler Kitabı* gibi eserlerin yanı sıra Budizm, Hristiyanlık ve İslam gibi kitap ehli dinlerin hepsi Doğu'nun zenginliğidir.⁴⁹

Siyasetnameler, oluşum sürecinde İran, Yunan, Hint, Çin ve Arap kültürlerinden beslenmiştir. Arap dünyasındaki ilk örneklerden birisi, Hz. Ali'nin Mısır valisi Malik el-Eşter en-Nehai'ye gönderildiği rivayet edilen mektuptur. Bu mektupta, Hz. Ali valinin görevini gerçekleştirdiği zaman içerisinde, itinayla uyması gereken kuralları en ince noktasına kadar anlatmaktaydı.⁵⁰

İslam medeniyeti, eski medeniyetlerin ilmî ve kültürel mirasına tercümeler vasıtasıyla ulaşmıştı. Bu alanda ilk tercümeler Emevî döneminde Halid b. Yezid'in sanat alanında yaptırdığı çevirilerle başlamıştır. Emevî Halifesi Hişam, İslam toprakları genişledikçe kurumsallaşma aşamasında İran ve Bizans gibi eski devletlerin yönetim metotlarından faydalandı. Onun önde gelen devlet adamlarından

⁴⁸ Arslan, a.g.e., s.244.

⁴⁹ Uğur, a.g.e., s.39.

⁵⁰ Adalıoğlu, "Siyasetname", *TDVİA*, c. XXXVII, s 304.

Mevla Ebu'l-'Alâ Sâlim, devlet yönetim mekanizmasında faydalı olabilecek eserleri çevirmiştir. Bunlar arasında Grek menşeli, Fars kültüründen de izler taşıyan Aristo'nun İskender'e yazdığı düşünülen risaleleri tercüme etti. Ayrıca Emevilerin son Halifesi olan Mervan b. Muhammed'in oğlu için risale kaleme alındı. Bu risale Mevla Ebu'l-'Alâ Sâlim' den sonra onun yerine getirilen Abdülhamid b. Yahya el-Katib tarafından yazılmıştı. Bu risalede, veliahdın adaletli bir yönetici olabilmesi, bunun için gerekli ahlaki yeterliliğe sahip olunacağı, bu gibi siyasi ahlakla ilgili kısımların yanı sıra ordu yapılanmasıyla alakalı uygulanabilir bilgiler bulunmaktaydı.⁵¹

Abbâsîlerin döneminde yoğun tercüme hareketleri etkili oldu. Özellikle İranlı vezir ailesi olan Bermekiler bu konuda Fars kültürüne açılan bir kapı niteliğindeydi. Bu dönemde tıp, kozmografya, hendese ve mantık alanlarında Farsça ve Sanskritçe eserlerden tercümeler yapıldı. Aynı zamanda Hint, Fars ve Yunan medeniyetlerinden siyasi, dini, ahlaki konularda eserler tercüme edildi. Halife Me'mun (750-813) dönemine kadar İran, Hint ve Yunan medeniyetlerine ait tıp, matematik, astronomi ve felsefe gibi alanlarda yazılmış eserlerin dışında, devlet ve siyaset geleneğine ait tecrübeler de İslam kültürüne geçmiştir. Abbâsîler, İran-Sâsânî siyaset geleneğinden çok etkilenmiştir. Bunun sebebi, Abbâsî Devleti'nin eski İran'ın imparatorluk nüfuz alanında kurulmasında yer alıyordu. Dolayısıyla Abbâsîlerin aydın kesimi İran'ın siyasi mirasına yönelerek, Fars kültüründeki nasihatnamelerden nakiller yapıp eski İran krallarını rol model almışlar ve İslam kültürüne adapte etmişlerdir.⁵²

Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775)'un döneminde kâtiplik görevini yerine getiren İran asıllı İbnü'l-Mukaffa (ö.143/760), şüphesiz Fars siyaset geleneğine ait tecrübelerin İslam kültürüne aktarılmasındaki en önemli rolü oynayarak, Arap, Fars, Hint ve Yunan kültürlerini yaptığı telif ve tercümelerle birbirlerine kaynaştırmıştı. Eski Fars kültürüne ait ilim ve siyaset geleneğini iyi bilen İbnü'l-Mukaffa yenilikçi kişiliğiyle İslam siyaset kültüründe “Devlet başkanlarına tavsiyelerde bulunarak, iyi idarenin yollarını gösteren” siyasi ve ahlaki eserler yazma geleneğini başlatmıştır. İbnü'l-Mukaffa, Pehlevi dilinden Arapçaya yaptığı çevirilerle Fars ve Grek kültürüne ait bilgisini Müslüman âlimlerle paylaştı. Siyasetnamelerin

⁵¹ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 2, Aralık 2004, s. 4.

⁵² Adalıoğlu, “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, s.5.

de Arapça literatüre, Pehlevice'den çevirdiği siyaset, ahlak ve eğitimle ilgili telif ve tercüme eserleriyle girdiği söylenebilir.⁵³

İbnü'l-Mukaffa, yaşadığı dönem ve icra ettiği yüksek memuriyeti sayesinde İslam toplumunun içinde bulunduğu sorunları görmeyi ve bu sorunlara nasıl cevap vermesi gerektiğini aramıştı. Bu sorunlara cevap niteliğinde sosyal, siyasal ve kültürel alanları içeren birçok kitap yazmış ve çevirmişti. İbnü'l-Mukaffa, çevirdiği eserleri aynen nakletmekle kalmayarak, İslam toplum düzenine uygun bir şekilde tasarrufta bulunmuştur. Onun eserlerinden ve fikirlerinden etkilenen birçok siyasetname ve tarih yazarı, onu kaynak olarak kullanmıştır. Bunlar arasında Şeyzeri, Turtûşî, İbn Kuteybe, Cahiz, Maverdi, Nizâmü'l-Mülk, Gazzâli gibi birçok değerli ismi sayabiliriz. İbnü'l-Mukaffa'nın düşünce sisteminin sac ayakları olarak nitelendirilebilecek olan ilim, ahlak, siyaset ve din gibi ana konular, İslam kaynaklı dünya görüşü ile bütünleştirilerek siyasetnamelerin ana karakterini oluşturmuştur.⁵⁴

Siyasetnamelerin gelişimine katkıda bulunan ve kaynaklık teşkil eden İbnü'l-Mukaffa'nın, yazdığı ve çevirdiği eserlere değinmekte fayda vardır. Bunlar ise şöyledir:

er-Risâle fi's-Sahâbe (veya *er-Risâletü's-Siyâse*): Bu eser, Halife Mansûr'a atfen yazılmış olup, müellif eserde devlet idaresinin aksayan yönlerini ve bunların çözüm yollarını, sarayın iç sorunlarını; halifenin vezir, vali ve emîr gibi üst kademede yer alan memurları seçerken nelere dikkat etmesi gerektiğini; tebaanın yöneticilerden beklentilerini açık bir dille ifade etmektedir. Ayrıca Abbâsîlerin ilk dönemlerinde yaşanan sorunlara Fars tarihinden ve Sâsânî yönetim sisteminden etkilenerек çözümler sunulmuştur.⁵⁵

el-Edebü's-Sağîr: Bu eser, genel hatlarıyla temel ahlaki değerleri kazandırmak için ahlak ve siyaset felsefesine dair bilgileri içermektedir. Bir bölümden oluşan eser, aklın edebe ihtiyacı olduğu ve aklın gelişmesinde edebın etkisi üzerinde durur. Ayrıca akıllı insanın nefsi terbiye etmesi gerektiğini vurgular. Birçok siyasetname yazarı bu eserden istifade etmiş ve nakillerde bulunmuşlardır.

⁵³ Adalıoğlu, “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, s.6.

⁵⁴ Adalıoğlu, “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, s. 8.

⁵⁵ İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffa”, *TDVİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, s. 133; Adalıoğlu, “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, s. 6.

Hükümdara, vezire ve valilere yönelik adapla alakalı bahislerin yanı sıra avama yönelik ahlaki öğütleri de içermektedir.⁵⁶

Kelîle ve Dimne: Bu eser, İbnü'l-Mukaffa'nın yaptığı en önemli tercüme eser olup, onu üne kavuşturan niteliktedir. *Kelîle ve Dimne*, siyasetname yazarları tarafından en çok kullanılan kitap haline gelmiştir. Eser, Hüsrev Enûşirvan I (531-579) zamanında tabip Berzeveyh tarafından Hindistan'dan getirilip Pehleviceye tercüme edilen *Panchatantara*'nın (beş makale/söz/nasihat) Arapçaya çevirisidir. Eserin içeriğinde, sarayın mensuplarına hikmetli ders vermek amacıyla hayvanlar arasında geçen bazı hikayelerden faydalanarak oluşturulan nasihat ve öğütler yer almaktadır.⁵⁷ İbnü'l-Mukaffa'nın yaptığı tercümede altmış sekiz hikâyeye yer verilmiştir.⁵⁸ Bu hikâyelerden birkaçına misal vermek gerekirse şöyledir: “*Aslan ile Öküz*” başlığı altında, dedikodu yapanlar ve arabozucu bir şekilde davranış gösteren kişilerden uzak durulması gerektiği hakkında öğütler verilmiştir.⁵⁹ “*Aslan ve Çakal*” başlığı altında müellif, sultanların en güzel sıfatının affetmek olduğuna dair ifadelerle yer vermiş ve devlet idaresinde sağlam görüşlü vezirlere ve yardımcılara ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.⁶⁰

Siyasetnamelerin kesin ortaya çıkış zamanı, hangi kaynaklardan nasıl beslendiğini söylemek zor olsa da birçok medeniyetin ortak ürünü ve birbirlerinin üzerine katarak ilerledikleri yorumu yapılabilir. Asıl konumuzu teşkil eden Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme (Siyerü'l-mülûk)* adlı eserine geçmeden, onun dönemine yakın yazılmış eserlerden de bahsetmek gerekir.

Câhiz (ö. 255/869)'in *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk* adlı eseri siyasetname özelliklerini içeriğinde barındıran bir diğer önemli eserdir. Bu eser Halife Mütevekkil Alellah (857-861)'ın veziri olan Hakan el-Fârisi'ye yazılmıştır. Eserin muhtevası genellikle saray adabı, elçilerin gönderilmesi ve kabulü hususları, nedimlerin dikkat etmesi gereken unsurlar ile yöneticilerin yakınları ve çocuklarının nasıl davranması

⁵⁶ Durmuş, a.g.m., s. 133; Adalıoğlu, “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, s. 7.

⁵⁷ Adalıoğlu, “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, s. 7.

⁵⁸ Adnan Karaismailoğlu, “Kelîle ve Dimne”, *TDVİA*, c. XXV, Ankara, 2002, s. 211.

⁵⁹ Abdullah b. el-Mukaffa, *Kelîle ve Dimne*, çev. Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 83-133; Karaismailoğlu, a.g.m., s. 211.

⁶⁰ el-Mukaffa, a.g.e., s. 221-230.

gerektiği hakkındaki konulardan oluşturmaktadır. Bunun yanında eserde, Sâsânî, Emevî ve Abbâsî yöneticilerinden örnekler de verilmiştir.⁶¹

Bunun gibi, Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*'si de dönemin diğer önemli siyasetname geleneği özelliklerine sahip eserdir. Mâverdî, Selçuklu Devleti'nin teşekkülü sırasında Abbâsî Halifesi olan Kaim Biemrillâh (1031-1075) tarafından Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderilmiştir.⁶² Eserin muhtevası, yönetimle uğraşan yöneticilerin devlet teşkilatı hakkında ihtiyaç duyabileceği yönetimle alakalı fıkhi hükümlerden oluşmaktadır. Yirmi bölümden oluşan *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, halife tayini ve hukuki durumu; vezirlerin, eyalet valilerinin, ordu kumandanlarının tayinlerini içeren bilgiler verir. Yargı işleri, nüfus işleri, zekât idaresi, ganimetlerin taksimi gibi önemli konuları da içerir.⁶³

Yûsuf Has Hâcib (ö.1077) tarafından yazılan ve Karahanlı Hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han (1069-1103)' a takdim edilen *Kutadgu Bilig* bir diğer siyasetname özelliği taşıyan eserdir. Bu eserde ahlâkî, felsefî, içtimaî konuların yanı sıra siyasî yönden yol gösteren bilgiler işlenmiştir.⁶⁴ *Kutadgu Bilig*'de hükümdarların hangi vasıflara sahip olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Buna göre, hükümdar soylu olmalı; akıllı, bilgili, cömert, günahlardan sakınan ve temiz birisi olması gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁵ Ayrıca vezirin, has hacibin, elçinin, kâtibin, hazinedarın, aşçıbaşının, içkici başının, hizmetlilerin nasıl olması gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁶ İsmi zikredilmeyen diğer önemli siyasetname türündeki eserlere kaynaklık eden eserlere ayrı bir başlık açılıp işlenecektir.

1.3. Dönemin Önemli Diğer Siyasetnameleri

1.3.1. Sirâcu'l-Mülûk

Sirâcu'l-Mülûk adlı eserin müellifi olan et-Turtûşî, esasen bir hadis ve fıkıh âlimidir. Asıl adı, Ebû Bekr Muhammed b. Velid b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-

⁶¹ Adalıoğlu, "Siyasetname", *TDVİA*, c. XXXVII, s. 304.

⁶² Adalıoğlu, "Siyasetname", *TDVİA*, c. XXXVII, s. 305.

⁶³ Ebu'l-Hasan Habîb el-Maverdî, *El-Ahkâmü's-Sultaniye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 26-27.

⁶⁴ Adalıoğlu, "Siyasetname", *TDVİA*, c. XXXVII s. 305.

⁶⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2018, s. 160-163.

⁶⁶ Yusuf Has Hacib, a.g.e., s. 176-230.

Turtûşî olan müellif, 451 (1059-1060) senesinde Tortosa'da⁶⁷ doğmuştur.⁶⁸ Biyografi yazarı İbn Hallikan, onun taşıdığı “İbn Ebû Rendeka” unvanının “buraya gel” manasında olduğunu söylemiştir.⁶⁹ Turtûşî ilk eğitimini el-Bacî ve İbn Hazm'dan almış, bu âlimlerden ayrıca Arapça, fıkıh, hadis, feraiz ve hilaf dersleri görmüştür. Hac farızasını yerine getirdikten sonra birçok âlimden hadis ve fıkıh dersleri almaya devam eden müellif, kalıcı olarak İskenderiye'ye yerleştikten sonra kendisi dersler vermeye başlamış ve kısa sürede meşhur olarak ünü Mısır'ı aşmıştır. Turtûşî, verdiği derslerle birlikte bulunduğu ortamdaki halkın ahlakını da iyileştirmeye çalışıyor, şer'i hukuka uymayan sosyal ve idari işleri eleştirerek, yöneticileri uyarıyordu. Nihayet o, *Sirâcu'l-Mülûk* adlı eserini Fatımî veziri olan Me'mun el-Bataihi'ye sunmuştur. 520 (1126) senesinde İskenderiye'de vefat eden Turtûşî, hayattayken yaptırdığı ve kendi adıyla bilinen mescitte bulunan kabrine defnedilmiştir.⁷⁰

Siyasetname türünün ilk örneklerinden biri olan *Sirâcu'l-mülûk* 4 Receb 516 (8 Eylül 1122)'da tamamlanmıştır. Turtûşî, eserini altmış dört bölümden oluşturmuştur. Bu bölümler genel olarak siyaset felsefesi, siyaset ahlakı, devlet yapısı ve kamu hukukundan oluşmaktadır.⁷¹ Eser, Turtûşî'nin ilmi bütünlüğünü yansıtan bir mahiyette olmakla birlikte genel olarak nasihat gayesiyle yazılmış ve aynı zamanda hukuku merkeze koyarak siyasetle alakalı bir başvuru kaynağı olmuştur. *Sirâcu'l-mülûk*'te yöneticilerin sorumluluklarından, zimmilerin haklarından, devletin en önemli birimi olan ordunun nasıl şekillendirileceğinden, savaş taktiklerinden bahsedilmiştir. Savaş stratejilerinden bahsedilirken Alp Arslan ve Endülüslü komutanlardan örnekler verilmiştir. Eserde devletin ekonomik durumu, ordunun bakımı ile ilgili özgün fikirler yer almakla birlikte, uzun felsefî konular da işlenmiş olup, akıl, hile ve kurnazlıkla alakalı bölümlere de rastlanır. Eser, siyaset, fıkıh, kelam, şiir, nasihat, tarih, varlık felsefesi, ahlak felsefesi ve hadisleri oluşturan yapısıyla birçok ilim ehlinin dikkatini çekmiştir.⁷² Bu yüzden sadece Süleymaniye

⁶⁷ Tortosa şehri, Endülüs'ün kuzeydoğusunda Ebro nehrinin oluşturduğu deltanın başlangıcında bir dağ eteğinde kurulmuştur. 95 (714) yılında müslümanlar tarafından fethedilen Turtûşe (Tartûşe/Tortosa) Lâride (Lesida), İfrâğa, Tutîle (Tudela), Veşka (Huesca), Miknâse şehirlerini içine alan ve es-Sağrûla'lâ diye bilinen kuzey sınır bölgesinde yer almaktadır. Şehir en parlak dönemini Endülüs Emevî Devleti'nin idaresi altında yaşadı ve bu devirde hükümdarların desteğiyle gelişti. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bîrsel Küçüksipahioğlu, “Turtûşe”, *TDVİA*, c. XLI, İstanbul, 2012, s. 429.

⁶⁸ Moh. Ben Cheneb, “İbn Ebî Rendeka”, *MEB İA*, c. V/II, 2001, s. 725.

⁶⁹ Muharrem Kılıç, “Turtûşî”, *TDVİA*, c. XLI, İstanbul, 2012, s. 430.

⁷⁰ Kılıç, a.g.m., s. 430.

⁷¹ Kılıç, a.g.m., s.431.

⁷² Muhammed b. Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 19.

Kütüphanesi'nde yirmi beş nüshası bulunmakla birlikte Çorlulu Ali Paşa bölümünde bulunan 363 numaralı olanı ilmi açıdan çok kıymetlidir. Bunun sebebi ise müellif hayattayken bizzat onun gözetiminde hicri 516 yılında İskenderiye'de yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır.⁷³

Sirâcü'l-mülûk'te yöneticilerin vicdanına yönelik uyarılar kitabın ilk bölümünde yer almaktadır. Bu bölümde hükümdarın vicdanına değinilmiş, ilk peygamberden son peygambere kadar yaşayan tüm insanların, önemli zatların, mal mülk sahibi olanların, dünyada çok fazla nimet verilmiş kulların ahirete hiçbir şey götüremediğini ve herkesin ölümlü olduğu vurgulanmıştır. Hükümdarın sahip olduğu makamın geçiciliğinden bahsedilmiş, gerçek varış yeri olan ahiretin öneminden tarihi rivayetlerle, ayetler, hadisler ve âlimlerin sözleriyle örnekler verilerek söz edilmiştir. Hükümdara bu dünyadan sadece ahirete yapıp ettikleriyle yani amelleriyle gideceğini bildiren birçok ayet ve hadisleri örnek vermiş; dünyaya bağlanmasının, hırs ve ihtirasa kapılmasının önüne geçilmek istenmiştir.⁷⁴

Eserde her siyasetname, nasihatname türündeki eserlerde olduğu gibi bir sultanda bulunması gereken güzel niteliklere dair de bir başlık açılmıştır. Yine burada âlimlerden, hikmet sahibi kişilerden sözlerle hükümdarda bulunması gereken güzel nitelikler işlenmiştir. Mesela şu anekdotu aktarır:

“Muaviye, Sâ'saa b. Sühan'a şöyle dedi: *'Bana Ömer b. Hattab'ı anlat!'* Sâ'saa anlattı: *'Ömer yönettiklerini iyi tanırdı. Hüküm verdiği zaman âdil davranırdı. Kibirli değildi. Özü kabul eder, kendisine ulaşmak isteyenlere kapılarını açar, doğruyu araştırır, zayıfa dost olur, güçlüyü kayırmaz, çevresindekilere zulmetmezdi.'*⁷⁵ Bu aktarılan olay aslında kısaca bir hükümdarda olması gereken özelliklerdir. Adil bir hükümdar, devletin ayakta durması için gereken en önemli sac ayaklarından bir tanesidir. Turtûşî bu olayı aktararak Hz. Ömer'in en önemli özelliği olan adalet kavramının bir devlet yöneticisinde bulunmasını, aynı zamanda kibirden uzak, affetmeyi bilen ve zulmetmeyen bir yapıya sahip olmasını vurgulamıştır.

Turtûşî'nin incelediği bir diğer önemli konu insanları inançları ve yaşamları hususunda serbest bırakıp sıkıkmamak bahsidir. Bu hususta şöyle bir nasihat verilmiştir: *“İnsanların dinlerine karışma ve dünyalarına da burnunu sokma! Böyle*

⁷³ Turtûşî, a.g.e., s. 19.

⁷⁴ Turtûşî, a.g.e., s. 37-78.

⁷⁵ Turtûşî, a.g.e., s. 157.

yapabilirsen kapıyı çalan belâlardan, gece ve gündüzün ansızın getireceği sürprizlerden emin olabilirsin.”⁷⁶ Bu konu devletin huzur ve sükûnet içinde var olabilmesi için önemli bir kriter olmuştur. Hükümdarın farklı etnik grup ve dinlerden oluşan halkı kucaklaması, Müslüman halka davrandığı gibi kendi dinlerinde yaşama özgürlüğü vermesi, devletin devamlılığını sağlaması ve hükümdarın saltanatını devam ettirmesi açısından önemli bir husus olmuştur.

Diğer önemli bir konu ise bir ülkenin ve milletin devlet otoritesine olan ihtiyacıdır. Bir milletin kendi değerlerini özgürce ve güvenli bir şekilde yaşayabilmesi için en önemli yapının devlet unsuru olduğu kesindir. Turtûşî, milletin bir arada yaşayabilmesinin ve yaşadıkları ortamın bir düzene sahip olmasının devletin varlığına bağlı olduğunu ifade eder. Güçlünün güçsüze olan eziyeti kaldırması, zulme karşı adil bir yöneticiye ihtiyacı devlete olan ihtiyaçla açıklar. Devlet düzenin olmadığı yerde ortaya çıkabilecek, hukuksuzluk ve düzensizlikten bahseder.⁷⁷

Turtûşî eserinde devlet mekanizmasında rol alan görevlilerin de durumundan bahsetmeyi ihmal etmemiştir. Sultandan sonra en önemli makama sahip olan vezirin önemine binaen, vezirde bulunması gereken özellikleri, vezirin görevlerini ve sultan için önemini ilk önce Kur'an-ı Kerim'de geçen Musa Peygamber kıssasıyla anlatmaya başlamıştır. Turtûşî, *Kelîle ve Dimne* adlı eserden vezirlik görevine getirilecek kişinin vasıflarını rivayet etmiştir. Sâsânî Devleti'nin kurucusu olan I.Erdeşir' den rivayetler aktarılmış, bunun yanı sıra tarihte yaşanmış olaylarla ve atasözleriyle vezirin özelliklerinin ve niteliklerinin nasıl olması gerektiği vurgulanmıştır. Vezirlik müessesesinin özellikleri ise, sultanın yaptığı hataları sultana korkmadan söylemek, sultanın eksiklerini gidermek, sultanın üzerindeki yükleri alarak ona yardımcı olmak, sultana sadık kalmak, halka karşı yumuşak olmak, doğru sözlü, adaletli, ince görüşlü ve nazik olmak gibi özellikler sayılabilir. Eserde, vezirliğin önemini vurgulamak için insanoğlunun sahip olabileceği en önemli makamları sıralarken peygamberliğin en önemli sırada, sonra halifelik ve ondan sonra da vezirlik kurumunun geldiği aktarılmıştır. Vezirliğin çok önemli memuriyet olduğu vurgulandıktan sonra vezirlerin bulundukları konumu kullanarak sultanın

⁷⁶ Turtûşî, a.g.e., s. 301.

⁷⁷ Veysi Abdulaziz, *Muhammed b. Turtûşî'nin Sirâcü'l-Mülûk Eseri Bağlamında Devlet ve Devlet Yöneticisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2017, s. 37.

önüne geçmesi halinde, sultana hemen onu uzaklaştırması ve vezirin gücünü kırması öğütlenmiş, aksi taktirde hükümranlılığının son bulacağı ifade edilmiştir.⁷⁸

Sirâcü'l-mülûk 'te, devlet mekanizmasında önemli bir rol alan valilerin de özellikleri sıralanmıştır. İslam tarihinde asrı saadet döneminden, tabiin ve tabiinden sonraki dönemlerden valilik göreviyle alakalı birçok rivayet aktarılmıştır. Sâsânî tarihinden ve Hint atasözlerinden de örnekler bulmak mümkündür. Valilik kurumuna atanan kişide olması gereken hasletler ise, sert fakat merhametli, adil, kendisine güvenilen, anlayışlı ve keskin zekalı olmalıdır. Aynı zamanda bir memurun övgü peşinde olması ve çok fazla övgü almaktan sakınması da öğütlenmektedir. Bunların yanında valinin sorumluluğu altındaki memurlar da çok önemlidir. Bu hususta vali görevi sırasında bulunurken emri altındaki memurların çok çeşitli özellikleri olması vurgulanmıştır.⁷⁹

Eserde bahsi geçen bir diğer önemli konu ise sultanın orduyla olan münasebetidir. Müellif eserinde, ordunun tanımını ve önemini şu şekilde açıklamıştır: “Ordu, çadırın kazıkları gibidir. Askerler ülkeyi düşmandan koruyan şehrin kapıları, ırzın, yurdun, sığırların muhafızdırlar. Onlar zor zamanda yetişen güç, Müslümanların elinden tutan imdat eli, düşmanın önünde eğilmeyen bilek, gavura saplanan okurlar. Ancak asker ile Müslümanların haremi korunur, yolların asayışı sağlanır, sınır boyları kâfir çapulcularından kurtulur. Bu vazifeleri yerine getiren bir ordu yeryüzünün izzeti, namusun bekçisi, düşmanın korkusudur.”⁸⁰ Ordu, düşmanla karşılaştığı vakit, disiplini bozmadan mücadeleye devam etmeyi, başarılı olduktan sonra ileri gitmemeyi eserde öğütler. Turtûşî eserinde, sultanın orduyu sürekli teftiş yoluyla, ordunun içindeki kötü sıfatlı ve orduya bir katkısı olmayacak askerleri görevden uzaklaştırması gerektiğinin öğüdünde bulunur. Bu durumun gerçekleşmemesi halinde görevinde başarılı olan askerlerin de durumunu bozacağını ifade eder. Ordu huzurunun sağlanmasını ise askerlerin erzak ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması durumunda gerçekleşeceğini savunur. Diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de birçok tarihi olaylardan, önemli komutanlardan rivayetler aktarılmıştır. Bu rivayetlerden birinde ise sultanın askerlere dağıttığı maaşları çok verip de azdırmamasını, onlara karşı cimrilik edip elinden kaçırmamasını ifade eder. Müellif

⁷⁸ Turtûşî, a.g.e., s. 193-203.

⁷⁹ Turtûşî, a.g.e., s. 373-377.

⁸⁰ Turtûşî, a.g.e., s. 329.

orta düzeyde maaş vermeyi öğütlemekle beraber, askere bir şeyi yasaklarken de güzelce davranmasını nasihat etmektedir.⁸¹

1.3.2. Kabûsnâme

Kabûsnâme'nin müellifi olan Keykâvus b. İskender 412 (1021) yılında doğmuştur. Keykâvus b. İskender, İran'ın sınırlarında bulunan Taberistan ve Gürgân şehirlerinin idaresini sağlayan Ziyârî hanedanına mensuptur. Gaznelilerle akrabalık kuran Keykâvus, sekiz yıl Sultan Mevdûd b. Mes'ûd'un sarayında nedim olarak görev yapmış ve daha sonra Hint seferine çıkmıştır. Hac farızasını da yerine getiren Keykâvus, Şeddâdîler'den Ebü'l-Esvâr Şâvur b. Fazl ile (Fazlun) birlikte Anadolu akınlarında da bulunmuştur. 441 (1049) yılında Sultan Mevdûd'un ölümü üzerine Ziyârî tahtına geçmişti. Yalnız emîrligini Tuğrul Bey ve Alparslan'a bağlı olarak gerçekleştirdi. Keykâvus, 475'te (1082) oğlu Gîlân Şah için yazdığı *Kabûsnâme*'yi tamamladıktan kısa bir süre sonra da vefat etti.⁸²

Kabûsnâme kırk dört bölümden oluşmakla birlikte eserde hükümdar, vezir ve diğer devlet görevlilerinin görevleri, yöneticiye itaat, yazıcılık ve münşîlik, sultanın ve vezirin gelir kaynaklarıyla birlikte devletin gelirleri gibi ekonomik meseleler işlenmiştir. Devletin silahlı güçlerinin nasıl şekillenmesi gerektiği hakkında da nasihatlere rastlanır. Sultan, vezir ve diğer önemli görevlerde bulunan devlet adamlarının görevlerinin yanı sıra eğitim ve ahlak, ilimler, nasihat, görgü kuralları gibi toplumunun sosyal ve kültürel hayatına ilişkin meselelere de eserde yer ayrılmıştır. Müellif eserde işlemiş olduğu konuları pekiştirmek amacıyla eski İran hükümdarlarından ve Yunan filozoflarından nasihat dolu sözler aktarmış ve o eserde Selçuklu, Gazneli ve Büveyhi dönemlerine ait örnek hikayelere de yer vererek ifade ettiği konuyu desteklemiştir.⁸³

Kabûsnâme'de kaleme alınan konulara bakıldığında müellifin kendi zamanına göre oldukça ileride olduğu anlaşılmaktadır. O, tıp, nücum (astronomi), şiir ve musiki alanlarında ihtisas sahibidir. Eserde farklı kavimlerin de bilgisine rastlanmaktadır. Eserde kullanılan üslup incelendiğinde yazar, düşündüğünü açık bir şekilde ifade etmiş, basit, fakat sağlam ifadelerle yapmacıklığa kaçmadan olayları aktarabilmesiyle İran edebiyatı nesrinde önemli bir yer edinmiştir. Avfi *Cevâmi' u'l-*

⁸¹ Turtûşî, a.g.e., s. 329-330 .

⁸² Rıza Kurtulmuş, "Keykâvus b. İskender", *TDVİA*, c. XXV, Ankara, 2002, s. 357.

⁸³ Adalıoğlu, "Siyasetname", *TDVİA*, c. XXXVII, s. 305.

hikâyât ve *levâmî 'u'r-ri'âyât*'ında, *Senâi Hadîkatü'l-hakîka*'sında, *Gaffârî Nigâristân*'ında, *Nizâmî-i Gencevî Hüsrev ü Şîrîn*'inde, *Ferîdüddin Attâr Esrâr-nâme* ve *Mantiku't-tayr*'ında ve daha nice eserde *Kabûsnâme*' den nakiller yapılmıştır.⁸⁴

Kabûsnâme, XIV. yüzyıldan itibaren Türkiye Türkçesi'ne beş defa tercüme edilmiştir. *Kabûsnâme*'yi 1427 yılında Mahmud b. Mehmed manzum bir şekilde tercüme etmiş ve II. Murad' a sunmuştur. Bununla birlikte eser *Muradnâme* diye adlandırılmıştır. Mercimek Ahmed b. İlyas *Kabûsnâme*'nin en son ve en ünlü çevirisini yapmıştır. Bu çeviri ise Orhan Şaik Gökyay tarafından yayıma hazır hale getirilmiştir.⁸⁵ Burada *Kabûsnâme*'deki bütün konular ele alınamayacağından, sadece devlet mekanizmasında etkin rol alan görevlilerin durumuna dair konu başlıkları işlenmekle yetinilecektir.

Kabûsnâme' de “padişahlar hizmetinde olanlar erkânın beyan eder” babında, padişaha yakın olup ona hizmet edenlere yönelik nasihatlerde bulunulmuştur. Burada birçok hikâye örnek verip olaya açıklık getirilmiştir. Müellif, padişaha hizmet edenlere, padişaha samimi bir şekilde yakınlık göstermekten kaçınmayı tavsiye etmiş ve onun hizmetinden kaçınmamayı öğüt vermiştir. Padişaha ne kadar yakınlık gösterirsen o kadar uzaklaşacağını, onun kulluğuna ne kadar hizmet edersen ona yakınlaşacağını ifade etmiştir. Padişahın lütfuna mazhar olunca şıarmamak gerektiğini elinde bulunan nimeti arttıranın ve azaltanın padişah olduğu vurgulamıştır. Padişahın hizmetinde olanların her zaman iyi olması ve iyilik yapmasını ve eninde sonunda sana da iyilik yapılacağını söylemiştir. Son olarak padişahın ve çevresinde bulunanların hakkında kötü konuşulmaması gerektiğini ve padişahı kötü biri olarak insanlara anlatılmaması gerektiğini söylemiştir.⁸⁶

Keykâvus b. İskender, “padişaha nedim olanların resmin beyan eder” babında oğluna padişaha nedim olursa dikkat etmesi gereken hususları ifade etmiştir.

Eğer padişah seni nedim olarak görevlendirirse ve sende nedimlik özellikleri bulunmuyorsa, bu görevi kabul etmemesi gerektiğinin nasihatinde bulunmuştur. Nedimlik görevini layıkıyla yerine getirmek için nedimin yazıcılık, hafızasında Farsî

⁸⁴ Keykâvus b. İskender, *Kabûsnâme*, trc. Mercimek Ahmed, nşr. Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 8.

⁸⁵ Kurtulmuş, “Keykâvus b. İskender”, *TDVİA*, c.XXV, s. 357.

⁸⁶ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 201.

ve Arabi şiirler bilmesi, güzel eğlenceli hikâyeler bilmesi, tıp ve nûcum ilmine biraz da olsa vakıf olması, satranç bilmesi, Kur'an ve tefsirine hâkim olması, geçmiş padişahların tarihlerini bilmesi, padişahı koruyabilecek kadar güçlü olması gibi özelliklere sahip olması gerektiği ifade edilmiştir. Nedimliğin yemek yiyip, içki içip, boş sözler söylemek olmadığını, bunun ancak aşağılık bir durum olduğunu belirtmiştir.⁸⁷

“Kâtipler resmin beyan eder” babında, Keykâvus b. İskender'in oğlu olan Gılan Şah'a yazıcı olursa bu görevle alakalı görevleri ve sorumlulukları, hikâyelerle, tarihte yaşanmış olaylarla, Sultan Mahmut'tan ve Sâ mânîler zamanından örnekler vererek eser pekiştirilmiştir. Keykâvus b. İskender'in kâtiplik görevine yerine getirecek kişinin söz söylemekte yetenekli, güzel yazı yazabilmesi ve bu konuda mahir olması, sürekli yazı yazmayı alışkanlık haline getirerek ifadelerini açık ve anlaşılır olmasının yanında az sözle çok şey anlatması gerektiğini de ifade etmiştir.⁸⁸

Keykâvus b. İskender, oğlu vezir olduğu taktirde dikkat etmesi gereken hususları “vezirlik resmin beyan eder” babında kaleme almıştır. Padişah ile vezirin arasındaki ilişkiyle alakalı birçok hikâye aktararak örnekler verilmiştir. Keykâvus b. İskender eğer oğlu vezir olursa, vezirliğin en önemli şartı olarak ifade ettiği, hesabını bilmesi gerektiğini söyleyerek konuya giriş yapar. Padişahın malını koruması gerektiğini ve titiz bir şekilde harcamaların kaydını tutmasını söyler. Kendisini vezirliğe getiren kişiye karşı dürüst olmasını ve onu her zaman hayırla yâd etmesi gerektiğinin öğüdünde bulunur. Vezirliğe geldikten sonra varlıklı ve zengin olursa aç gözlülüğe kapılmaması gerektiğini ve padişahın zararını gözetmemesini, maaşının çokluğundan dolayı övünmemesi gerektiğini açıklar. Vezirin memurlara karşı sert davranmamasını ve cömert olmasını, devletin fakir yerlerini abat etmesini söyler. Müellif, vezirin padişahın her durumundan haberdar olmasını ve vezirin dışarıda casuslarının bulunup vezirin aleyhinde söz edenlere karşı harekete geçip sözünü bile hazır etmesinin tavsiyesinde bulunur. Vezirin civar beyliklerden, beylerin durumundan haberdar olup bu bilgileri padişahla paylaşması gerektiğini söyler ve kimin dost kimin düşman olduğunun farkında olunmasını öğütler.⁸⁹

⁸⁷ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 205-207.

⁸⁸ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 208.

⁸⁹ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 216-219.

Keykâvus b. İskender, oğlunun padişah olması halinde “padişahlık resmin beyan eder” başlığı altında bu zorlu görevin sorumluluklarıyla alakalı fikrini sunmuş ve birçok padişahlıkla özellikle Gazne hükümdarlarından Sultan Mahmud ve Sultan Mesud ile alakalı hikâyelere eserinde yer vermiştir.

Keykâvus b. İskender, oğlunun padişah olması halinde haramlardan uzak durması gerektiğini ilk satırlarında ifade etmiştir. Yönetimi altında olan tebaasının malına ve ailesine el uzatmaması gerektiğini, halkına karşı merhametli olmasını ve merhametsizlere de merhamet edilmemesi gerektiğini kaydetmiştir. Bir işi yapmadan önce o işin ehli olan kişilere ve bilgin vezirlerine danışmasını, işe girişmeden evvel işin sonunu iyi düşünmesi gerektiğini tavsiye etmiştir. İşlerini yumuşaklıkla görmesini ve severek yapmasını ifade ettikten sonra, hizmetkarlarının gözünde izzet sahibi olabilmenin, az yemek yenmesine ve az konuşulmasına bağlamıştır. Haksız yere kan dökmemesini yoksa ahirette mesul olacağını, emrine karşı geleni hoş görmemesi gerektiğini, aksi taktirde devletin elden gideceğini söylemiştir. Padişahın sözünün geçerli olduğu taktirde devletin huzuru olabileceğini yoksa huzursuzluk ve düzensizliğin devlete hâkim olacağını kaydetmiştir.⁹⁰

1.3.3. Nasihatü'l-Mülûk

Nasihatü'l-Mülûk adlı eserin müellifi olan Gazzâlî, 450 (1058) yılında Horosan bölgesinde Tûs şehrinde dünyaya gelmiştir. Gazzâlî'nin ailesi hakkındaki bilgi çok az bilinmekle beraber kendisiyle aynı künyeyi taşıyan bir amcası, erkek kardeşi ve kız kardeşlerinin olduğu bilgisi mevcuttur. Gazzâlî, eğitimine Tûs'ta başlamış ve Cürcân'da devam etmiştir. Küçük yaşlarda babasının Gazzâlî'yi bir sufi dostuna emanet etmesiyle birlikte ilk eğitimini alan Gazzâlî okuma yazma, Kur'ân-ı Kerîm'in ezberlenmesi, dil bilgisi ve aritmetik eğitimini geleneksel yollarla öğrenmiştir.⁹¹ 1080'de Nişâbur Şehrinde yer alan Nizamiye Medresesi'ne girmiş ve dönemin en meşhur âlimlerinden ders almıştır. 1085'te hocası Cüveynî'nin ölümünden sonra, Nizâmü'l-Mülk ile tanışmış, seçkin edebiyatçılar ve âlimlerin bulunduğu bu ortamda altı yıl kalmıştır. Gazzâlî, 1091'de Nizâmü'l-Mülk tarafından Bağdat Nizamiye Medresesi müderrisliğine dört yıllığına görevlendirilmiştir. Gazzâlî, metafizik, bilgi problemleri ve ahlaki alanlarda içinde bulunduğu çalışmalarından dolayı düşüncesini değiştirerek, çok fazla dünyayla ilgilendiğini,

⁹⁰ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 224-225.

⁹¹ Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *TDVİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 489.

çalışmalarının ahirete bir faydası olmadığı kanısıyla bütün malını dağıtarak Bağdat'tan ayrılmıştır. Gazzâlî, 10 yıl süren insanlardan uzak inziva hayatında meşhur olan İhyâ'ü Ulûmi'd-Din eserini tamamlamıştır. Nefsini terbiye etmek, riyazet ve mücahede ile meşgul olan Gazzâlî birçok şehri gezmiş ve 1097'de memleketine dönmüştür. Burada iki yıl kaldıktan sonra Nişâbur'a geçerek “*O zaman mevki kazandıran ilmi öğretiyordum şimdi ise mevki terk ettiren ilme çağırıyorum*” dediği yer olan Nizamiye Medresesi'ndeki görevine bıraktığı yerden devam etmiştir. 1109'da Tûs' a gelerek burada ders vermiş, gönül ehlinin sohbetlerine katılmış ve ömrünün geri kalanında kitap yazarak geçirmiştir. Asıl memleketi olan Tûs'ta 1111'de vefat etmiş ve kendisinden sonrakilere büyük bir külliyat bırakmıştır.⁹²

Siyasetname türünün en önemli eserleri içerisinde yer alan *Nasîhâtü'l-Mülûk* Gazzâlî tarafından Bağdat'ta kaleme alınmıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a mı yoksa Melik Sencer'e mi ithaf edilmiş olduğu meselesi ihtilaflıdır. Yedi bölümden oluşan eserin giriş bölümünde hükümdara dini öğütler verilmiş ve çeşitli inanç konularından bahsedilmiştir. Gazzâlî, eserin kalan bölümlerinde siyaset ve adalet ile ilgili görüşlerini, hükümdarların gerekliliği ve emîrlerde bulunması gereken nitelikleri, devlet hazinesi ve vergi politikası, devletin devamlılığını sağlayan şartlar ve devlet ile halk arasındaki münasebetlerden bahsetmiştir. Bunların yanında hikmet, akıl ve kadın konularında çeşitli fikirlerde bulunmuştur.⁹³ Eserin adaletle ilgi olan kısımları ve devlet mekanizmasında görevli olan memurlar hakkındaki bölümler incelenmeye çalışılacaktır.

Gazzâlî, hükümdarın gücünün kaynağının ilahi menşeli olduğunu vurgulamış ve “Emîr yeryüzünde Allah'ın gölgesidir.” beyanında bulunarak yöneticinin, “gölge insanı yakıcı güneşten koruyorsa devletin emîri de halkını tehlikelerden koruduğu için Allah'ın gölgesi olarak nitelenmiştir.” Allah yöneticiyi yeryüzünde kendi gölgesi olarak nitelediği için halkın da yöneticiye itaat etmesini istemiştir. Gazzâlî, hükümdarın yapması gerekenleri sıralarken Allah'a itaat etmesi gerektiğini, halkı İslam'a uymayan davranışlardan uzak tutması gerektiğini beyan etmiştir. Sultanın hükümranlığının devam etmesini ancak halk arasında zulüm ve işkenceyi kaldırırsa

⁹² Ahmed el-Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, çev. Osman Şekerci, Büyüyen Ay Yay, İstanbul, 2020, s. 4.

⁹³ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyasetname”, *TDVİA*, c. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 305.

ve halka karşı adaletle davranırsa devam ettirebileceğini vurgulayarak, aksi halde hükümların sultanın elinden kayıp gideceğini kaydetmiştir.⁹⁴

Gazâli, milletlerin başında bir hükümdarın olmasını Allah'ın hikmeti olduğunu ve insanlara verilmiş büyük bir nimet olduğu yorumunu yapmaktadır. Gazâli, insanların başında yöneticinin olmamasını, balık sürüsü benzetmesi yaparak büyük balıkların küçük balıkları yedikten sonra karışıklık içinde kalacaklarını ifade etmiştir. Halkın içine düştüğü kötü durumları düzeltecek bir yöneticinin olmaması halinde halkın işlerinin düzelmeyeceğini ve hatta yaşamlarının son bulabileceğini söyler. Gazâli, emîrlik konumuna gelen kişilerin halkın idaresiyle sorumlu olduğu zaman dikkat etmesi gereken hususları da incelemiştir. Buna göre, yönetici başa geldiği zaman yakınlarından olanların huylarında adilik bulunanların yurdundan uzaklaştırılması gerektiğini; akıllı, sanatkâr ve maharetli kimseleri de kendine yakın tutması gerektiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda kendini dünyalık işlerden uzaklaştırmış yaşlı insanların fikirleri ve görüşlerinin alınmasını, kötü sözlü ve kötü işlerle uğraşan insanları kendinden ve yurdundan uzaklaştırması gerektiğinin öğütünde bulunmuştur.⁹⁵

Gazzâlî, baş vezirin önemine eserinde oldukça yer ayırmıştır. Baş vezirin hükümdarın işlerinde yardımcı olması gerektiğini ve hükümdarın devlet siyasetindeki politikasını desteklemesi gerektiğini, hükümdarın başına bir sıkıntı geldiği vakit bu duruma baş vezirin daha çok üzülmeye gerektiğini ifade etmiş ve baş vezirin hükümdarın gözü, kulağı, dili ve kalbi derecesinde olduğu görüşünde bulunmuştur. Gazzâlî, baş vezirliğin tam anlamıyla ifa edilmesini, emîre dostluk göstermek ve gerektiği yerde emîre öğüt vermekle olabileceğinin altını çizmiştir. Gazzâlî, baş vezirliğe ehil olmayan kişiyi başa getirmeyi tıptan anlamayan birisine vücudu teslim etmeye benzetererek, göreve gelen kişi de dürüstlük, adil ve dirayetli olması gerektiğine dikkat çekmiştir.⁹⁶

Gazzâlî, devlet düzeninin sarsılmasını emîrin bakanlığa atadığı memurun kötü huylu olmasına bağlamaktadır. Çünkü kötü huylu yöneticinin iyi huylu memurların

⁹⁴ Ahmed el-Gazâli, a.g.e., s. 71-72.

⁹⁵ Ahmed el-Gazâli, a.g.e., s. 81.

⁹⁶ Ahmed el-Gazâli, a.g.e., s. 114.

yerine kendi gibi kötü huylu memurları atayacağını bildirerek, bu halde durumu münasip bir dille emîre anlatması gerekenin baş vezir olduğunu ifade etmiştir.⁹⁷

Gazzâlî, baş vezirin halka karşı nasıl tutum sergilemesi gerektiğini de ifade ederek, insanlara karşı merhametli olmasını, halktan en küçük bir şey bile almaması gerektiğini ve yapılan uyarılara kulak vermesi gerektiğini söylemiştir. Ardından emîre gerekli olan beş şeyi sayarken bunlardan birisinin de “görüş ve tedbirlerine itimat edilen bir baş vezire” ihtiyaç olduğunu kaydetmiştir.⁹⁸

Gazâlî’ye göre baş vezirin devlet işlerine hâlel getirmemesi ve halkın gözünden düşmemesini, baş vezirin vakarlı olmasına bağlamıştır. Hatta baş vezirin dürüst olması halinde emîrin de aynı karaktere sahip olabileceğini, her şeyin bir afeti olduğunu söylemiş ve emîrin afetinin de kötü bir baş vezire sahip olmak olduğunun altını çizmiştir.⁹⁹

b) Nizamülmülk ve Siyasetname Adlı Eseri

1.1. Nizamülmülk’ün İlk Yılları

Türk tarihinin ve Büyük Selçuklu Devleti’nin en önemli devlet adamlarından birisi olan Nizâmü’l-Mülk, 21 Zilkade 408 (10 Nisan 1018)’de Horasan’ın Tûs şehrinde yer alan Râdkân köyünde doğdu.¹⁰⁰ Nizâmü’l-Mülk adı vezirin lakabı olup asıl ismi el-Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbâs Ebû Ali et-Tûsî¹⁰¹’dir. O, “Nizâmü’l-Mülk, Kıvâmüddevle ve’l-din ve Razî emîri’l-mü’mi’nin” lakapları Sultan Alparslan’a vezir olduktan sonra Abbâsî Halifesi Kaim Biemrillâh tarafından almış ve ayrıca Tâcü’l-hazretayn, Vezîr-i Kebîr, Hâce-i Büzürg ve Atabekü’l-cüyûş gibi lakaplarla da tanınmıştı.¹⁰² Babası Ali b. İshak, Nûkân kasabasının dihkânlık¹⁰³ görevini yapmasından dolayı Nizâmü’l-Mülk ve diğer iki kardeşi dönemin en iyi imkanlarını elde etmişlerdi. Nitekim Ebu’l-Kasım Abdullah isimli kardeşi dönemin

⁹⁷ Ahmed el-Gazâlî, a.g.e., s. 117.

⁹⁸ Ahmed el-Gazâlî, a.g.e., s. 119.

⁹⁹ Ahmed el-Gazâlî, a.g.e., s. 120.

¹⁰⁰ Abdülkerim Özeydin, “Nizâmülmülk”, *TDVİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s.194.

¹⁰¹ Abdurrahman İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam Fî Târîhi’l-Ümem’de Selçuklular*, trc. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014, s. 157.

¹⁰² Özeydin, “Nizâmülmülk”, *TDVİA*, s. 194.

¹⁰³ Dihkân, Sâsâniler döneminde Orta Asya ve İran’da soylu sınıfına verilen unvandır. Dihkânlar Sâsânî döneminde köyleri yöneten sorumlu kişilerdi ve bu yüzden devlet adına vergi toplayabiliyordu. Aslı Farsça dih (köy) ile -gân nisbet ekinden meydana gelen dihgân olup, dihkân şeklinde Arapça’ya geçmiştir. Bkz. Faruk Sümer, “Dihkan”, *TDVİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 289.

önemli fakihleri arasındaydı¹⁰⁴. Nizâmü'l-Mülk annesini bebekken kaybetmiş, bunun sonucunda babası bakımını üstlenmiş ve babası süt anneler bularak onunla ilgilenmişti.¹⁰⁵

Nizâmü'l-Mülk küçük yaştan itibaren kaliteli bir eğitim almış, 11-12 yaşlarında Kur'an'ı Kerim'i ezberlemiş ve genç yaşta Şâfiî fıkında ileri giderek ismini fıkıh alanında duyurmuştu.¹⁰⁶ O, daha sonra Halep'te dönemin ileri gelen hadis hocası olan Ebü'l-Feth Abdullah b. İsmâil el-Halebî'den, İsfahan'da Muhammed b. Ali b. Muhammed'den, Nişâbur'da Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'den, Bağdat'ta Ebü'l-Hattâb b. Batr'dan hadis dersleri aldı ve Ebû Abdullah b. Muhammed et-Tûsî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ el-Müzekkî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi muhaddislerden hadis rivayet ederek kendisini hadis zinciri içerisine kattı.¹⁰⁷ Bu durumu kendisi şöyle açıklamaktadır: *“Ben, bu hadis öğretimini üzerine almaya lâyık bir kimse olmadığımı çok iyi biliyorum, fakat kendimi, tanrının elçisinin hadis rivayetlerini taşıyan katır kervanına bağlamak istiyorum.”*¹⁰⁸

Nizâmü'l-Mülk aynı zamanda hitabet ve inşâ sanatlarında kendini geliştirmek için devrin önemli âlim ve şairlerin dersine ve sohbetlerine katıldı.¹⁰⁹ Nizâmü'l-Mülk'ün babasının fakir olduğu ve bu yüzden eğitim alamadığı rivayetleri hayatı incelendiği taktirde doğru olmadığı anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Ayrıca Nizâmü'l-Mülk'ün Hasan Sabbâh ile aynı dönemde Şâfiî âlimi Hibetullah Muvaffak Lidînillah en-Nîsâbü'rî'den ders aldığı ileri sürülür. Ancak 1081 (408)'de doğan Nizâmü'l-Mülk'ün 1046 (438) yılında doğan Hasan Sabbâh ile aynı zamanda aynı hocanın öğrencisi olma ihtimali düşüktür.¹¹¹ Nizâmü'l-Mülk, küçük yaştan itibaren babasının sayesinde kaliteli bir eğitim alarak kendisini ispatlamıştır. Babasının eğitimine verdiği önem sayesinde Nizâmü'l-Mülk'ün kişiliği şekillenmiş ve hatta Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirlik görevine gelmesinin temellerini atmıştır. Nitekim bilgisi, becerisi ve yüksek kültürü sayesinde yüksek makamlara gelebilmişti.

¹⁰⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Nizâmü'l-Mülk”, **MEBİA**, c. IX, Eskişehir, 2001, s. 330.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil Fi't-Tarih**, çev. Abdülkerim Özeydın, c. X, İstanbul, Bahar Yayınları, 1987, s. 179.

¹⁰⁶ Kafesoğlu, “Nizâmü'l-Mülk”, **MEBİA**, s. 330.

¹⁰⁷ Özeydın, “Nizâmü'l-Mülk”, **TDVİA**, s. 194.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s.180.

¹⁰⁹ Kafesoğlu, “Nizâmü'l-Mülk”, **MEBİA**, s. 330.

¹¹⁰ Özeydın, “Nizâmü'l-Mülk”, **TDVİA**, s. 194.

¹¹¹ Özeydın, a.g.e., s. 194.

1.2. Nizâmü'l-Mülk'ün Memuriyet Dönemi

Nizâmü'l-Mülk, hitabet ve güzel yazma eğitimiyle birlikte iyi yazan ve güzel konuşan birisi haline gelmiş ve ayrıca gençlik yıllarında öğrendiği Arapça sayesinde memuriyet hayatına kolayca geçmişti. İlk zamanlarda devlet memuru olarak vergi toplamış¹¹² ve Gazne devletine bağlı Horasan valisi olan Ebû'l-Fazl Sûrî'nin emri altında vazife görmüştür. Nizâmü'l-Mülk, 1040 yılında Gazneliler ve Selçuklular arasında cereyan eden Dandanakan savaşından sonra kısa bir süreliğine Gazne'ye gitmiş ve daha sonra Horasan'a dönüş yapmış ve burada Çağrı Bey'in Belh valisi olan Ebû Ali b. Şâdân'ın altında vilayet işlerine bakmak için görevlendirilmişti.¹¹³ Nizâmü'l-Mülk, geldiği bu konumda Ebû Ali b. Şâdân adına yazı ve mektup yazmıştır. Bu süreç içerisinde Ebû Ali b. Şâdân Nizâmü'l-Mülk'e iyi davranmamış her yıl onu sıkıştırıp zorla parasını almıştır. O, bu duruma daha fazla katlanamamış, Çağrı Bey'e gitmiş ve hizmetine girmek istediğini bildirmişti. Bunun sonucunda Çağrı Bey oğlu Alp Arslan'a Nizâmü'l-Mülk'ü götürerek teslim etmiş ve ona: *“Bu, Tuslu Hasan'dır, onu teslim al ve onu hiç muhalefet etmeden baba olarak kabul et!”* demişti.¹¹⁴

İbnü'l-Esir ise bu olayı farklı şekilde aktarmıştır. İlk zamanlar Nizâmü'l-Mülk Belh hâkimi olan Emîr Tâcir'in kâtiplik görevini yapmaktaydı. Bu emîr her yıl Nizâmü'l-Mülk'ün yaptığı birikime el koyar ve: *“Palazlandın ey Hasan”* derdi ve ona bir at ve bir kamçı vererek: *“Bu sana yeter”* derdi. Nizâmü'l-Mülk bu duruma daha fazla dayanamamış ve oğulları olan Fahrulmülk ile Müeyyidülmülk'ü saklayıp Çağrı Bey'e sığınmıştı. Nizâmü'l-Mülk, Çağrı Bey'in yanına giderken atı yolda daha fazla dayanamadı ve durdu. O: *“Allah'ım! Senden beni kurtaracak bir at niyaz ediyorum.”* diye dua etmiş ve biraz ileride karşısına yarış atlı bir Türkmen çıkmıştı. Türkmen ona: *“Atından in”* dedi, o da indi. Türkmen atını ona verip Nizâmü'l-Mülk'ün atını da kendine almış ve: *“Ey Hasan, beni unutma”* demişti.¹¹⁵ Çağrı Bey yanına gelen

¹¹² Mehmet Cevat Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2011, s.79.

¹¹³ İbrahim Kafesoğlu, “Nizâmü'l-Mülk”, *MEBİA*, c. IX, Eskişehir, 2001, s. 330; İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb Fi Târîhi Haleb, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011, s. 71.

¹¹⁴ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, trc. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014, s. 158.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.179.

Nizâmü'l-Mülk'ü oğlu Alp Arslan'a teslim ettikten sonra, o uzun yıllar Alp Arslan'a vezirlik göreviyle hizmet etmiştir.¹¹⁶

Dolayısıyla Nizâmü'l-Mülk'ün vezir olarak ön plana çıktığı siyasi olaylara özet bir şekilde bakmak yerinde olacaktır.

1.3. Nizamülmülk'ün Vezirlik Dönemi

1.3.1. Alp Arslan Dönemindeki Vezirliği

Tuğrul Bey, oğlu olmamasından dolayı Çağrı Bey'in oğlu Ebû'l-Kasım Süleyman'ı kendinden sonra yerine geçecek şehzade olarak belirlemiştir¹¹⁷ ve 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063)'de Rey'de vefat etmişti.¹¹⁸ Bu sırada Tuğrul Bey'in veziri konumunda olan Amîdül-mülk el-Kündürî Süleyman'ı tahta çıkarmış ve Süleyman adına hutbe okutmuştu.¹¹⁹ Alp Arslan ve amcazadesi olan Kutalmış da saltanat davası güdüyordu. Süleyman adına hutbe okutulmasını kabul etmeyen Selçuk'un torunu ve Yunus'un oğlu el-Basan ve Erdem Kazvin'e giderek Alp Arslan adına hutbe okuttular.¹²⁰ Nizâmü'l-Mülk bu süreçte Alp Arslan'ın yanından ayrılmadan desteklemiş ve bölge halkı da Alp Arslan'ın hükümdar olmasını istemişti. Amîdül-mülk, vaziyetin aleyhine dönmesinden dolayı Rey'de önce Alp Arslan adına sonra da Süleyman adına hutbe okutulmasının emrini vermişti.¹²¹ Sultan Alp Arslan, Amidül-mülk'ün uyguladığı siyaset dolayısıyla ve Nizâmü'l-Mülk'ün sultana Amidül-mülk aleyhinde tahrikleri sonucu 456 (1064) senesi içerisinde azledip yerine vezir olarak Nizâmü'l-Mülk'ü getirmişti.¹²²

1.3.1.1. Amîdül-mülk el-Kündürî ve Nizamülmülk Arasında Yaşanan Gerginlik

Alp Arslan, hükümdar olduktan sonra Amîdül-mülk'ü vezirlik görevini hemen sonlandırmadı. Ancak Amîdül-mülk, Alp Arslan'a karşı Süleyman'ı desteklediği için bulunduğu konumu koruyup koruyamayacağı şüphesini taşıyordu. Bu şüphe Alp Arslan'ın yakınında bulunan Nizâmü'l-Mülk'ten kaynaklanıyordu. Belki de

¹¹⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.179.

¹¹⁷ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, İsam Yayınları, c.I, Ankara, 2018, s. 135.

¹¹⁸ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sûrûr*, çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara, 2020, s. 110.

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 43.

¹²⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s.147.

¹²¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 44.

¹²² el-Bündârî, a.g.e., s. 27.

Nizâmü'l-Mülk olmasaydı bu şüpheye kapılmaz, vezirlik görevinden emin olurdu. Alp Arslan, Horasan melikliği yaptığı sırada vezirliğini yapan Nizâmü'l-Mülk'ün yeteneğini takdir etmiş ve güven duymuştu ve bu durum da Nizâmü'l-Mülk'ü cesaretlendirip Selçuklu Devleti'nin vezirlik makamına gelmede iştiağını arttırmıştı. Bunu bilen Amidülmülk, Alp Arslan'ın kendisi hakkında vereceği kararı daha fazla beklemek istemediğinden dolayı, Alp Arslan'ın yanına gitti ve ona birlikte oldukları saraydan ayrılmak istediğini söyleyip ondan izin istedi. Sultan, yakınında olması gerektiğini söyleyerek bir nevi onu affettiğini ve görevinde kalabileceğinin işaretini verdi. Nizâmü'l-Mülk, Amidülmülk'ün kendi başına hareket etmesine katlanamayarak harekete geçmiş ve Amidülmülk'ün Süleyman'ı tahta geçirebilmek için devlet hazinesinden boş yere masraf yaptığını sultana bildirmişti.¹²³ Sultan Alp Arslan, Amidülmülk'ün bu hatasını affetmeyerek Mervürrûd'a gönderip hapsedmeğe karar verdi. Amidülmülk, Nizâmü'l-Mülk ile aralarını düzeltmek ve bu karara itiraz etmek için beş yüz altın çıkılı mendil bıraktı. Nizâmü'l-Mülk'ün yanından ayrılan Amidülmülk askerin çoğunu alarak oradan ayrılmasını, Nizâmü'l-Mülk büyük tehlike olarak algıladı ve bu durumu sultana bildirerek ona korku verdi.¹²⁴ Nizâmü'l-Mülk geride kendine tehlike bırakmamak istemesinden dolayı Amidülmülk'ü ortadan kaldırmak için sultanı tahrik etti ve sultan bir yılın sonunda onun ölüm emrini verdi. Sonuç olarak Amidülmülk'ün başı kesildi ve o Kündür'e babasının yanına defnedildi.¹²⁵

Amîdülmülk el-Kündürî'nin vezirlik görevi sekiz sene sürmüştü. Öldüğünde kırk yaşındaydı. Onun ahlakının düzgün olduğu ve fazilet sahibi birisi olduğu ifade edilir, ancak onun bir işte adam kayırdığını ve işi kolay gördüğünden ciddiye almamasını, isyan edenlere karşı gereken önlemleri almadığı da belirtilir.¹²⁶ Amîdülmülk, ölmeden önce Alp Arslan'a ve Nizâmü'l-Mülk'e şu sözleri söyleyip kaderine razı olmuştur. Alp Arslan'a hitaben:” *Sizin bana yaptığınız ne kadar mübarek ve güzel bir hizmettir! Amcan, üzerinde hüküm süreyim diye, bu cihanı bana vermişti; sen bana öteki dünyayı verdin ve şehitliğimi bana azık yaptın. O halde sizin hizmetiniz sayesinde dünya ve ahiret elde ettim.*” Nizâmü'l-Mülk' e ise:” *Vezir*

¹²³ Salim Koca, “ Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi? “, *Bilig*, sayı 3, 1 Aralık 1996, s. 83.

¹²⁴ el-Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra* (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, 2016, s. 27.

¹²⁵ İbnü'l-Verdi, *Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 34; Salim Koca, a.g.m., s. 83.

¹²⁶ el-Bündârî, a.g.e., s. 28.

öldürmekle dünyaya kötü bir bid'at, çirkin bir kaide getirdin. Ümid ederim ki, bu adeti bizzat kendin ve çocukların üzerinde görürsün.” dedi.¹²⁷

Büyük Selçuklu Devleti'nin sahip olduğu bölgelerde birçok mezhepten insanlar mevcuttu. En fazla ilgi gören siyasi ve itikadî mezhepler Eş'ârilik, Mâtüridilik, Selefilik, Şîilik, Kerrâmiyye ve Mu'tezile mezhepleri; fıkhi olarak talep gören mezhepler ise Hanefilik, Şâfiîlik ve Hanbelîlik idi. Bu dönemde Sünnî-Şîî çatışmaları çok yoğun yaşanmış ve birçok insanın kanının dökülmesine sebep olmuştu. Amîdûlmülk el-Kündürî'nin bağlı olduğu mezhep ise Mu'tezilî-Şîî veya Mu'tezilî-Hanefî olduğu ifade edilir.¹²⁸ Bu yüzden Amîdûlmülk, Şâfiîlere karşı düşmanca bir tavır sergilemiş ve İmâm Şafî hakkında kötü yorumlarda bulunmuştur. Ayrıca Tuğrul Bey'den minberde râfizilere lanet okunması için izin almış ve bu durumu kullanarak Eş'ariyye'ye mensup olan âlimlerin aleyhinde de kullanarak onların ders verme, halka hitap etme gibi izinlerini iptal etmişti. Ayrıca bir kısım âlimin de hapsedilmesinin emrini vermişti. Bu gelişmeler sonucunda Horasân âlimlerinden olan İmam Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmam Ebû'l-Meâli el-Cüveyni ve Beyhakî gibi ünlü âlimler bu zulümlere katlanamayarak bulundukları yerleri terk etmek zorunda kaldılar. Bu durum Amîdûlmülk'ün vezirlikten azledilip yerine Nizâmü'l-Mülk'ün gelmesiyle ortadan kalkmıştır. Nizâmü'l-Mülk, gitmek zorunda kalan âlimlere ihsan ve ikramlarda bulunarak Nîşâbur'a dönmelerini sağlamıştı.¹²⁹

1.3.1.2. Nizamülmülk'ün Kutalmış İsyanının Bastırılmasındaki Etkisi

Tuğrul Bey vefat ettikten sonra ortaya çıkan otorite boşluğundan dolayı Süleyman ve Alp Arslan taht mücadelesine girişmiş ve bu durum Alp Arslan'ın lehine çözümlenmişti. Büyük Selçuklu tahtına aday olan sadece onlar değildi. Tuğrul Bey'in amcasının oğlu olan Kutalmış da tahtta hak iddia ediyordu. O, Selçuk oğullarının yaşça en büyüğü idi. Kutalmış: “*Saltanat bize düşer. Babam bu yolda öldürüldü.*” diyerek saltanatta hakkının olduğunu ifade etti.¹³⁰ Kalabalık Türkmen gruplarının desteğini alan ve en güçlü aday olarak görünen Kutalmış, Ekim 1063 (455) yılında kalabalık Türkmen grubu, kardeşi Resul Tegin ve yeğenleriyle birlikte

¹²⁷ er-Râvendî, a.g.e., s. 116.

¹²⁸ Abdülkerim Özaydın, “Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri”, *USAD*, sayı 8, Bahar 2018, s. 15-16.

¹²⁹ Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, “Cüveynî”, *TDVİA*, c.VIII., İstanbul, 1993, s. 141; İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s. 46; İbnü'l-Verdi, a.g.e., s.34.

¹³⁰ Kerimeddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000, s. 11.

Rey'e yürüdü. Amidülmülk bu kuşatmaya tek başına karşı koyamadı ve Alp Arslan'dan yardım istedi.¹³¹

Alp Arslan ise bu olaylar cereyan ederken Huttalan emîrini yenmiş ve bir diğer tahtta hak iddia eden Mûsa Yabgu'yu da etkisiz hale getirmişti. Alp Arslan, Kutalmış'ın isyanının haberini alınca güçlü bir ordu hazırlayarak Rey'e gitmek üzere yola çıktı. Kutalmış, Alp Arslan'ın üzerine doğru yola çıktığının haberini aldıktan sonra doğu tarafına geldi ve iki ordu Damgan taraflarında Milh vadisinde karşılaştı.¹³² Alp Arslan Damgan'a geldiğinde Kutalmış'a mektup yazarak, giriştiği bu işi iyi görmediğini, yadırgadığını ve giriştiği bu isyanı bitirmesini emretti. Kutalmış, emri hiçe sayarak saldırıya geçti. Çorak araziye sahip olan Milh vadisine su salmış, bataklık haline getirip geçilmeyecek şekle sokmuştu. Nizâmü'l-Mülk, bu savaşta önemli rol oynayarak Alp Arslan'ın yanından hiç ayrılmamış ve ona moral vermek için: *"Horasân'da senin için öyle bir ordu hazırladım ki, bunlar sana yardım eder ve seni hiçbir zaman yalnız ve yardımsız bırakmazlar, senin uğrunda hedeften şaşmayan oklar atarlar. Bu ordunun erleri âlimler ve zahidlerdir, bunları kendilerine iyilik ve ihsanda bulunarak sana en büyük yardımcılar yaptım."*¹³³ dedi. Nizâmü'l-Mülk'te silahlanarak orduya dahil oldu ve askerleri mevzilendirdi. Sonunda iki ordu karşı karşıya geldi. Alp Arslan ve askerleri bataklıktan geçti ve Kutalmış ile savaşa tutuştu. Kutalmış, Alp Arslan'ın ordusuna dayanamadı ve askerleri Kutalmış'a ait olan Gird-kûh kalesine sığındılar.¹³⁴ Kutalmış'ın askerlerinden ve Türkmenlerden çok sayıda asker öldü. Kutalmış'ın kardeşi Resultekin ve büyük oğlu ve ayrıca ileri gelen birçok kişi esir alındı. Alp Arslan'ın askerleri Türkmenlerin mallarını ve savaş aletlerini ganimet olarak ele geçirdi. Bu sırada Kutalmış, Alp Arslan'dan kaçarken atından düşmüş ve ölmüştü. Cesedi bulunarak Rey'e nakledildi.¹³⁵ Alp Arslan Kutalmış'ın ölümüne çok üzüldü ve ağladı. Gelen taziyele kabul etti. Savaş boyu yanından hiç ayrılmayan Nizâmü'l-Mülk ise sultanı teselli etti.¹³⁶

¹³¹ Özgüdenli, a.g.e., s. 137.

¹³² Özgüdenli, a.g.e., s. 138.

¹³³ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 48.

¹³⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 49.

¹³⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtüz-Zamân fî Târîhi'l-Ayân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011, s.128.

¹³⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s. 49.

Alp Arslan ele geçirilen esirleri öldürmek istedi. Bu esirlerin içerisinde çok sayıda akrabası ve Kutalmış'ın küçük oğlu Süleyman Şah da bulunuyordu. Ancak dirayetli ve tedbirli Nizâmü'l-Mülk bu duruma razı olmadı ve bu işin devletin akıbeti için iyi olmayacağını sultana şu şekilde açıkladı: “*Akrabayı öldürmek doğru olmaz. Uğursuzluk getirir. Devlet çabuk yıkılır.*” Alp Arslan bu öğüdü doğru buldu ve: “*Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah'ı ve adamlarını ülke sınırları içinde bırakmak uygun olmaz. Onların zararları dokunur.*” dedi. Nizâmü'l-Mülk, onların sahip olduğu emîr ve şah gibi unvanları elinden aldı. Nihayet onları sefalet içerisinde yaşamaları için Birecik ve Urfa arasında bir bölgeye gönderdi.¹³⁷

Nizâmü'l-Mülk, Alp Arslan'ın saltanatının başında yaşanan bu olayı başarılı bir şekilde atlatması sırasında yardımını hiç esirgememiş, yanında savaşmış, gerektiğinde moral vermiş, desteğini hiç eksik etmemişti. Devletin nizamını kazanmasında önemli rol oynadığını göstermiştir.

1.3.1.3. Nizamülmülk'ün Rum Seferindeki Rolü

Alp Arslan, saltanatında hak iddia edenleri bertaraf etmiş ve devleti istikrara kavuşturmuştu. 1064 Şubat'ında devletin batı kısmında kalan Rum diyarına seferler düzenlemek maksadıyla ordusuyla Rey'den Azerbaycan'a hareket etti. Sultan Merend bölgesine geldiğinde Tuğ Tekin isimli Türkmen beyi sultana rehberlik etti. Bu bölgeyi bilen ve gazaya alışkın olan Tuğ Tekin, dağ yollarından ve dar geçitlerden geçirerek orduyu Nahcivan'a vardırırdı. Alp Arslan Aras Nehrine geldiğinde, yaptırdığı gemilerle ordusunu buradan geçirdi. Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk karargâhta bırakıp civar kalelerin fethini emreden Alp Arslan, Gürcü bölgesine gitti.¹³⁸

Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk bulundukları yerden ayrılıp çok sayıda Rum'un yaşadığı, muhtemelen Biurakan Kalesi'ne hareket ettiler. Oranın halkı askerlerden bir kısmını ele geçirdi ve bir kısmını da öldürdüler. Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk atlarından inip kaledekilere karşı atağa geçti. Kale komutanını okla boynundan vuran Melikşah, kalenin Müslümanların eline geçmesini sağladı.¹³⁹ Buradan zafer elde eden Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk, Sürmârî Kalesi'ne yürüdüler. Burada da zafer

¹³⁷ Kerimeddin Mahmud, a.g.e., s. 11.

¹³⁸ Turan, a.g.e., s. 154; İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 49.

¹³⁹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, TTK, Ankara, 2016, s. 15-16.

elde ettiler ve Sürmârî'nin yakınında bulunan bir kaleyi de fethettiler. Melikşah, fethettiği kaleyi tahrip etmek istedi, ancak Nizâmü'l-Mülk bu isteğinden vazgeçirerek: “*Burası Müslümanlar için bir uç kalesidir.*” Dedi. Orayı insanlar, zahireler, mal ve silahla doldurdu ve sonra Nahcivan emîrine teslim etti.¹⁴⁰

Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk, büyük surlara sahip, sağlam taşlarla ve demîrlerle tutturulmuş, yanında da büyük nehri bulunan Meryem-nişîn şehrine yürüdüler. Şehir genel olarak rahip, papaz, Hıristiyan hükümdar ve ona tâbi halktan oluşuyordu. Nizâmü'l-Mülk nehirden geçmek ve o bölgeye yaklaşmak için gemiler yaptırdı ve diğer lazım olan teçhizatı hazırlatarak savaşı başlattılar. Nizâmü'l-Mülk askeri nöbetleşe savaştırarak düşmanın çaresiz kalmasını sağladı. Nizâmü'l-Mülk'ün ordusu şehrin surlarına kadar ulaştılar. Askerler merdivenlerle surlara çıktılar. Askerleri gören şehrin halkının moralleri bozuldu ve teslim olmadıkları için pişman oldular. Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk şehre girdi ve manastırları yıktılar, teslim olmayanları da öldürdüler. Halktan Müslüman olanlar ise canlarını kurtardılar.¹⁴¹

Sultan Alp Arslan, Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk'ü yanına gelmesi için haber gönderdi. Sultan, oğlunun da yer aldığı bu fetihlerden dolayı çok sevindiğini söyledi. Melikşah babasının yanına giderken birkaç kale ve hisarı da fethederek çok sayıda esir aldı. Ayrıca Selçuklu kuvvetleri Sübiz-şehr'e gitmiş ve Alp Arslan burayı da ele geçirmişti. Alp Arslan Lâl şehrini de alarak sınırlarını genişletmiş ve ayrıca daha sonra Ani Şehrini kuşattı. Kuşatma sırasında Nizâmü'l-Mülk yapılan fetihleri müjdelemek için Bağdat halifeliğine mektup gönderdi.¹⁴² Mektupta: “*Sultan Alp Arslan, Hazar ülkesine süratle yürüdü ve orada, şimdiye kadar erişilmesi mümkün olmayan yerlere girerek büyük bir beldeyi fethetti; buralarda aşağı yukarı otuz bin kişi öldürüldü ve elli binden fazla kişi de tutsak alınıp köle yapıldı, ayrıca sayısız ganimet ele geçirildi. Daha sonra sultan, muzaffer olarak buradan ayrılıp, Anadolu'nun ilk kenti olan Ani'ye gelip kuşatmaya başladı. Ulu Tanrı'nın izni ve isteğiyle burasının fethi asla gecikmeyecektir.*”¹⁴³ Bu fetihlerin haberi bütün ülkeye yayıldı. Müslümanlar sevindiler ve gönderilen mektup Bağdat Halifelik sarayında okundu ve Halife de Alp Arslan'a övgü dolu bir mektup gönderdi.¹⁴⁴

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 50.

¹⁴¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 50; Turan, a.g.e., s. 155; Özgüdenli, a.g.e., s. 141.

¹⁴² İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 51.

¹⁴³ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 135.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 52.

1.3.1.4. Nizamülmülk'ün Fars Şabânkâre Hükümdârı Fazlaveyh'in Üzerine Gitmesi

Kavurd Bey 1067 (459) yılında Sultan Alp Arslan'a isyan etti. Daha önceki tarihlerde de isyan eden Kavurd affedilmiş ve hayatı bağışlanmıştı. Alp Arslan isyan eden Kavurd'un üstüne yürümek için Kirman'a gitti. Alp Arslan'ın öncü birlikleri Kavurd'un askerlerini bozguna uğrattı ve Kavurd Cîruft Kalesi'ne sığındı. Burada Alp Arslan'dan af diledi. Alp Arslan kardeşi Kavurd'un af dilemesini kabul etti ve hatta kendisine ve kızlarına birçok hediye ve çeyiz armağan etti.¹⁴⁵ Bu durumun üzerinden iki yıl bile geçmeden Kavurd tekrar isyan etmişti, ancak bu sefer Fars Şabânkâre hükümdarı Fazlaveyh'in desteğini alıyordu. Bu sefer Alp Arslan isyan eden Kavurd ile kendisi ilgilenmek istedi ve Fazlaveyh meselesini Nizâmü'l-Mülk'e bıraktı.¹⁴⁶

Fazlaveyh, Alp Arslan tarafından çok defa taltif görmüştü. 1064 yılında Kavurd, Fazlaveyh'in hâkim olduğu topraklara saldırmış ve bu saldırı Alp Arslan'a şikâyet edilmişti. Alp Arslan, bu işgali kaldırmış ve Fazlaveyh'e hilatler takdim edilmişti. Bunlardan başka çadırlar, altın eyerli atlar ve hatta kapısının önünde namaz vakitlerinde nevbet çalmasına izin verdi. Fazlaveyh'e yapılan bu ikramlar bağımsız bir hükümdara yapılan muameleler gibi olmuş, ancak Fazlaveyh bu ikramları hak etmediğini beş yıl sonra isyan ederek göstermiş.¹⁴⁷

Alp Arslan, Kavurd meselesini halletmek üzere gittiğinde, onun isyanda ortağı olan Fazlaveyh'in üzerine Nizâmü'l-Mülk'ü göndermişti. Nizâmü'l-Mülk, Fazlaveyh'in sığındığı Hurşâh Kalesi'ni kuşattı. Nizâmü'l-Mülk uzun süre kaleyi kuşatmasına rağmen alamadı. Bu durumu kullanan Fazlaveyh, Nizâmü'l-Mülkle alay etmek için meyve ve çiçekler gönderdi. Nizâmü'l-Mülk kuşatmayı kaldırmaya karar verdi, ancak bu sırada Fazlaveyh otuz kişilik bir grupla dışarı çıktı. Amacı aşiret ve adamlarını toplayıp savaşa devam etmektir. Nizâmü'l-Mülk, Fazlaveyh'in bir mağarada sığındığını öğrendi ve onu orada ele geçirdiler. Nizâmü'l-Mülk ona iyi davrandı ve sultanın karşısına çıktığında şefaateceğini söyledi. Ancak bunun karşılığında beş yüz bin dinar aldı. Nizâmü'l-Mülk, Fazlaveyh'i zincire vurarak Alp Arslan'a gönderdi. O, sultanın huzuruna çıkartıldı ve sultan ona yaptığı iyilikleri hatırlattı. Onun ise ihanette bulunduğunu söyledi ve ölüm emrini verdi. Fazlaveyh,

¹⁴⁵ Turan, a.g.e., s. 160.

¹⁴⁶ Köymen, a.g.e., s. 47.

¹⁴⁷ Köymen, a.g.e., s. 63.

kendini Kavurd'un ismini kullanarak savundu, sultan kardeşinin ismini duyunca ona karşı yumuşadı ve onu affetti.¹⁴⁸

Alp Arslan Kirman'dan İsfahan'a dönüş gerçekleştirdiği zaman, Nizâmü'l-Mülk Fazlaveyh'i İsfahan Kalesi'ne hapsedti. Nizâmü'l-Mülk vilayetlere yakın olma düşüncesiyle, Fazlaveyh'i İstahr'a naklettirdi ve burada onu bir kuyu kazdırılarak içine hapsedtirdi. Vezir muhafızlarına herhangi bir olumsuz ses veya olay yaşanırca hemen Fazlaveyh'i öldürmelerinin talimatını verdi. Fazlaveyh'in adamları onu kurtarmak için plan yapmış ve kale kumandanını öldürmüşlerdi. Vezirin muhafızları bu durumu fark ettiklerinde hemen Fazlaveyh'i öldürdüler.¹⁴⁹ Böylece Selçuklu Devleti'nin istikrarını bozmak isteyen ve Alp Arslan'ı meşgul eden bir olay daha Nizâmü'l-Mülk'ün tedbirleriyle ortadan kalktı.

1.3.1.5. Nizamülmülk'ün Mervanoğulları Hükümdarı Seçimindeki Etkisi

Sultan Alp Arslan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ile savaşmak üzere Malazgirt'e giderken yol üstünde Diyarbakır'a uğradı. Alp Arslan'ı Mervanoğullarına mensup Ebu'l-Hasen Saîd b. Mervan karşıladı.¹⁵⁰ Alp Arslan kendisine daha önceden itaat eden Saîd'e Mervanoğulları Devletinin hükümdarı yapacağını sözünü vermişti. Saîd'in tahtta rakibi olan kardeşi Nizâmüd'd-din hükümdarlığı alabilmek için, Nizâmü'l-Mülk'e yüklü miktarda para ve hediyeler takdim etti ve vezirin teveccühünü kazandı.¹⁵¹ Nizâmü'l-Mülk'ün ikna edilmesinde Nizâmüd'-din'in eşi ve çocukları büyük rol oynadı. Onlar, Nizâmü'l-Mülk'e gelerek: *"Biz, ancak Tanrı'ya ve sana tâbi olup sığınıyoruz."* deyince vezir de onlara: *"Tanrı'ya ant olsun ki, biz, onu sizin yanınızdan emîr olarak çıkarıyor, fakat onu sultan olarak size geri getirip vereceğiz."* dedi.¹⁵² Vezir, Nizâmüd'd-din'i sultanın huzuruna çıkarttı. Nizâmüd'd-din, sultana yüklü miktarda para ve göz dolduran kıymetli mücevherler hediye etti. Ancak, sultan onun kardeşi Saîd'e hükümdarlığı söz verdiğini söyledi. Nizâmü'l-Mülk, Alp Arslan'a bu işi kendine bırakmasını söyledi ve sultan ava çıktığı zaman, Saîd'i getirterek hapsedti. Sultan, Nizâmüd'd-din'e saltanat hil'atleri verdi ve Mervanoğulları Devleti'ne hükümdar yaptı. Nizâmü'l-Mülk, Nizâmüd'd-din'e şunları söyledi: *"Seni tahtına bir sultan olarak*

¹⁴⁸ Köymen, a.g.e., s. 63.

¹⁴⁹ Köymen, a.g.e., s. 64 .

¹⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 181.

¹⁵¹ Köymen, a.g.e., s. 161.

¹⁵² Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 181.

*iade edeceğimi haremin mensuplarına taahhüt etmiştim. Bizim Sultan (Alp Arslan) dan başka Sultanımız yoktur. Fakat, sen “sultanü'l-ümerâ”sın” dedi. Böylece Nizâmü'l-Mülk verdiği sözü tuttu ve aynı zamanda ona unvan vererek konumunu yükseltti.*¹⁵³

1.3.1.6. Malazgirt Savaşı ve Nizamülmülk

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Rum, Frank, Rus, Peçenek, Gürcü ve o bölgenin halklarından insanlar topladı. Sayıları iki yüz bini bulan bir ordu teşkil etti ve İslam topraklarına yönelerek Ahlat'ta bulunan Malazgirt'e kadar geldi. Bu sırada Alp Arslan Azerbaycan'da Hoy şehrinde bulunuyordu. Sultan Haleb'den döndüğü için Romanos Diogenes'in ordusuna kıyasla yanında çok az sayıda asker bulunuyordu.¹⁵⁴ Alp Arslan, asker toplamak için ülkesine dönmeyi düşünmedi, çünkü dönseydi yenilgiyi kabul etmiş sayılacaktı. Bu yüzden Alp Arslan eşi Seferiyye Hatun'u ve yanında bulunan hazineyi Nizâmü'l-Mülk'e emanet ederek Hemedan'a gönderdi ve vezirine orduya katmak için asker yollamasını emretti.¹⁵⁵ Nizâmü'l-Mülk, Alp Arslan'ın sultan olduktan sonra ve hatta sultan olurken bile giriştiği taht kavgalarında ona destek olmuş, giriştiği seferlerde yanında durarak başarılar kazanmasını sağlamıştır. Nizâmü'l-Mülk, şüphesiz Türk ve dünya tarihinin en önemli dönüm noktalarından birisi olan Malazgirt Savaşı'nda verilen görevden dolayı bulunamamıştı.

1.3.1.7. Nizamülmülk Gence Valisi Fazlun'u İtaat Altına Alması

Alp Arslan 1072 (464) yılında Nizâmü'l-Mülk'ü Fazlun el-Kürdi'nin Fars'ta bulunan kalesini alması için gönderdi. Vali Fazlun, Alp Arslan'a itaat etmedi. Onun kalesi o bölgedeki en sağlam kale olma özelliğini taşıyordu. Nizâmü'l-Mülk kaleyi kuşattı, fakat kalenin dayanaklılığından dolayı kuşatma başarısız oldu. Nizâmü'l-Mülk kuşatmayı kaldırmaya karar verdi, ancak tam o sırada kale halkı seslenerek emân istedi. Bunun sebebi ise, kalede bulunan kuyu sularının bir gecede çekilmesi oldu. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk amân isteklerini kabul etti ve kaleyi aldı.¹⁵⁶ Fazlun teslim alınan kalenin en üst kısmında bulunan kuleye sığındı. Nizâmü'l-Mülk bu durumun üzerine Fazlun'un ailesinin bulunduğu akraba grubunun yakalanmasını

¹⁵³ Köymen, a.g.e., s. 162.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 71.

¹⁵⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 169.

¹⁵⁶ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, haz. Ali Öngül, c.I, Kabalı Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 80.

ve mallarının yağmalanmasını istedi. Fazlun ailesini korumak maksadıyla sığındığı yeri gizlice terk etti. Vezirin askerlerinin karşısına çıkan Fazlun, çok korktu ve etrafında bulunan otların içine saklandı. Fazlun, askerler tarafından yakalanarak, vezire teslim edildi. Vezir, Fazlun'u alıp Alp Arslan'a götürdü ve sultan ona emân verip, serbest bıraktı.¹⁵⁷

1.3.2. Melikşah Dönemi Vezirlik Süreci

Alp Arslan Malazgirt zaferini elde ettikten kısa bir zaman sonra İsfahan'a döndü. Sultan, bir süreden beri ülkenin doğu sınırında huzursuzluk çıkartan Karahanlı hükümdarı ve aynı zamanda damadı olan Şemsülmülûk Nasr'a karşı büyük bir orduyla Maverâünnehr'e sefere çıktı. Ceyhun Irmağını 24 günde geçen sultan bu bölgede bulunan Berzem Kalesi'ni kuşattı.¹⁵⁸ Kale komutanı Yusuf uzun süren kuşatmaya direndi, fakat bu direnişten vazgeçti ve bir plan doğrultusunda sultana teslim olmaya karar verdi. Sultanın huzuruna getirilen Yusuf eğildi ve ona yaklaşan sultanın üzerine yürüdü, çizmesinden çıkarttığı bıçakla sultana saldırarak ölümcül yaralar açtı. Sultanın adamları hemen onun üstüne atılmış ve onu orada öldürmüşlerdi.¹⁵⁹ Sultan ağır yaralar aldıktan sonra tedavi altına alındı. Bu arada sultan vasiyet bırakarak, kendinden sonra gelecek hükümdarın Melikşah ve onun vezirinin de Nizâmü'l-Mülk'ün olacağını bildirdi. Alp Arslan 24 Kasım 1072'de vefat etti ve Merv'e defni gerçekleşti.¹⁶⁰

Alp Arslan'ın vasiyeti gereğince, orduda ve bürokraside ileri gelenler toplandı ve Melikşah'a cülus töreni yapıldı. 25 Kasım 1072 (11 Rebiulevvel 465) tarihinde Melikşah tahtta oturdu ve vezir olarak da Nizâmü'l-Mülk tayin edildi.¹⁶¹

1.3.2.1. Kavurd İsyanının Bastırılmasında Nizamülmülk

Melikşah, babasının vasiyeti gereği ve Nizâmü'l-Mülk'ün azmi ve iş bilirliği sayesinde hükümdarlık tahtına oturdu. Alp Arslan her ne kadar onu veliaht ilan etmişse de sultanlığın birçok talibi vardı. Alp Arslan zamanında da sultanın mülküne

¹⁵⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 76-77.

¹⁵⁸ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, TTK, Ankara, 2020, s. 93.

¹⁵⁹ Urfalı Mateos *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2019, s. 145; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018, s. 347.

¹⁶⁰ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 94.

¹⁶¹ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 49.

göz diken Kavurd, genç sultanın da hükümdarlığını kabul etmemiş ve isyan etmişti.¹⁶² Böylelikle Kavurd sultan olma hırsıyla tüm devleti ele geçirme fikrine kapıldı ve güçlü bir ordu hazırlayarak Rey'e yürüdü. Melikşah bu arada amcası Kavurd Bey'e mektup yazarak itaat etmesini söyledi; ancak Kavurd ona: “*Ben büyük kardeşim, sen küçük oğulsun. Ben senden daha ziyade kardeşim Alp Arslan'ın mirasına layıkım.*” cevabını verdi. Melikşah ise: “*Oğul var iken kardeş mirasa konamaz.*” karşılığını verdi.¹⁶³ Savaş artık mutlak hale geldi ve Melikşah da Rey'e yürüdü. Ön bir savaş yaşanarak Melikşah, Kavurd'un askerlerini yendi. Asıl savaş 15 Nisan 1073 (4 Şâban 465)'de Kerec havalisinde gerçekleşti. Melikşah üstünlük elde ederek savaştan muzaffer olarak çıktı. Kavurd ve iki oğlu esir alındı. İleride doğabilecek taht sorunlarının önüne geçilmek suretiyle onun iki oğlunun gözlerine mil çekildi.¹⁶⁴

Melikşah'ın ordusu Kavurd'a karşı güzel bir başarı elde etti. Ancak ordudaki askerler bu başarının etkisiyle hadsizlik yaparak daha fazla ikta istediler. İktanın verilmemesi halinde esir Kavurd'u destekleyeceklerine dair Nizâmü'l-Mülk'e sözler söylediler. Râvendi'nin kaydına göre, Nizâmü'l-Mülk olayın ciddiyetini fark etti ve Kavurd'u zehirletti. Orduya ise: “*Kavurd zindanda kahrından ve sıkıntısından yüzükteki zehri içip ölmüş.*” dedi.¹⁶⁵ Ancak diğer birçok ana kaynakta Kavurd'un kendi yayının kirişi ile boğdurulduğu kaydedilmişti. Buna göre, Sultan Melikşah Sâduddevle Gevherâyin'e Kavurd'u öldürmesini emretti, o da Kavurd'u kendi yayının kirişiyle boğmak suretiyle öldürdü.¹⁶⁶ Böylece, Melikşah, Nizâmü'l-Mülk'ün bu isyanda gösterdiği büyük çabasına karşılık iktasını arttırıp birçok ikramda bulundu ve ona *atabeg* unvanını verdi.¹⁶⁷

1.3.2.2. Melikşah'ın Devlet İşlerini Nizamülmülk'e Bırakması

Selçuklu ordusundaki bir kısım askerler, bir ara halka ait olan malları yağmalamaya başlamıştı. Bunlar bu durumun sebebinin Nizâmü'l-Mülk olduğunu haber vererek: “*Sultanın bize mal vermesine Nizâmü'l-Mülk mâni oluyor.*” diyorlardı. Askerler halka olan zulümlerini arttırarak şiddetli işkenceler yapmaya devam ettiler.

¹⁶² Reşîdü'd-Din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H.Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s.126.

¹⁶³ Özgüdenli, a.g.e., s. 164-165.

¹⁶⁴ Özgüdenli, a.g.e., s. 165.

¹⁶⁵ er-Râvendi, a.g.e., s. 125.

¹⁶⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 191; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 82; İbnü'l-Verdi, a.g.e., s. 38;

Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 112.

¹⁶⁷ Özgüdenli, a.g.e., s. 166.

Bunun üzerine vezir Nizâmü'l-Mülk yaşanan bu durumları sultana anlatarak, askerlerin giriştiği bu olayın devletin aczi, şehirlerin zarar görmesi ve mevcut idarenin güç yetirememesine bağladı. Sultan bunun üzerine vezire: “*Sen nasıl uygun görürsen öyle yap.*” dedi. Vezir buna karşılık olarak: “*Ben senin emrin olmadan hiçbir şey yapamam.*” dedi. Sultan bu defa vezire devlet işlerini bıraktığını ifade eden şu sözlerini söyledi: “*Büyük küçük bütün devlet işlerini sana havale ettim, sen babasın.*” Sultan veziri destekleyeceğine ant içti ve o, vezirin sahip olduğu iktaları arttırarak hil’at giydirdi.¹⁶⁸

1.3.2.3. Tekiş İsyanında Nizamülmülk

Melikşah’ın kardeşi Tekiş, Belh ve Toharistan bölgesinin emîri konumundaydı. Melikşah hükümdar olduğunda Tekiş ona isyan etmeyerek itaatini bildirmiş ve sultan ona ikramlarda bulunmuş ve hil’at vermişti.¹⁶⁹

Ocak 1081’de Melikşah Rey’e gitmiş ve orada bulunan askerleri teftiş etmiş ve durumlarını beğenmediği yedi bin kişiyi ordudan ihraç etme kararı almıştı. Sultan bu kararı emrettikten sonra Nizâmü'l-Mülk tecrübesine dayanarak: “*Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında herhangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa içlerinden birini seçip ‘işte sultan budur’ demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itaat altına almak için sarf etmeğe mecbur oluruz.*” dedi.¹⁷⁰ Sultan Nizâmü'l-Mülk’ün bu tavsiyesini dinlemedi ve askerleri ihraç etti. Askerlikten atılanlar Busenç (veya Venec)’de bulunan Tekiş’in yanına gittiler. Tekiş’in ordusu gelen askerlerle güçlendi ve hükümdarlık isteği olan Tekiş’in isyanına sebep oldu. Melikşah ise Nizâmü'l-Mülk’ün bu konuda söylediği sözlerin önemini ancak isyan patlak verdiği zaman fark etti ve pişmanlık duydu. Tekiş harekete geçerek Mervürrûd, Mervü’ş-Şahican ve Tirmiz bölgelerini ele geçirdi. Amacı Nişabur’a yürümek ve bütün Horasan’ı ele geçirmektir. Melikşah da harekete geçti ve ondan önce Nişabur’a vardı. Haberi alan Tekiş ilerlemekten vazgeçti ve Tirmiz’e sığındı. Melikşah burayı kuşattı; bunun üzerine Tekiş elindeki esirleri bırakarak af diledi. Sultan onu afetti ve Tirmiz’den ayrıldı.¹⁷¹

¹⁶⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X s. 83.

¹⁶⁹ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 144.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s. 113.

¹⁷¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s. 113; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 144-145; el-Bündârî, a.g.e., s. 68.

1085 yılına gelindiğinde, Tekiş yanında bulunan adamlarının teşvikiyle ikinci kez bir isyana girişti. Mervürrûd ve Mervü's-Şahican bölgelerini Serahs yakınlarındaki bir kaleye kadar zapt etti. Bu bölge Mesut b. Yâhız et-Türkmani yönetimindeydi. Tekiş bu kaleyi kuşatmış ve baskı ile düşürmek üzere idi. Nizâmü'l-Mülk'ün Nişabur'da bulunan adamları vezirin ağzından mektup yazıp, Mesut'a yardıma geleceklerini yazmışlardı. Nizâmü'l-Mülk'ün adamları bu mektubu bir casus tutarak Mesut'a gönderir gibi yapıp aslında Tekiş'in adamlarına casusu yakalatmayı planladılar. Plan gerçekleşti ve mektup Tekiş'in eline geçti. Tekiş yardımın geleceğini duyunca tüm ağırlığını bırakarak Venec Kalesi'ne kaçtı. Melikşah ise üç ay sonra gelebildi ve Tekiş'in peşine düştü. Ancak Melikşah Tekiş'e hiçbir eziyette bulunmayacağına dair söz verdi ve o, oğlu Ahmed'e meseleyi tevdi etti. Ahmed ise Tekiş'in gözlerine mil çekerek hapsetti.¹⁷²

1.3.2.4. Melikşah ve Nizamülmülk'ün Bağdat Ziyareti

Sultan Melikşah, Haleb'i ve Suriye'deki birkaç bölgeyi ülke sınırlarına kattıktan sonra Mart 1087'de Nizâmü'l-Mülk ile Bağdat'a ziyarete gitti. Sultan burada çevgen ve top oynadı. Sultan ve Nizâmü'l-Mülk halifeye birçok hediye gönderdi. Sultan ve veziri burada Ahmed b. Hanbel, Ebû Hanife gibi birçok din büyüğünün kabirlerine ziyarette bulundu. İbn Zikreveyh el-Vasitî bu ziyaretlerden dolayı yazdığı bir kaside içerisinde Nizâmü'l-Mülk'ü övdü. Burada Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk çöle giderek avlanmış ve daha sonra Bağdat'a hilafet sarayına gitmişlerdir. Halife Melikşah'a sultanlara özel hil'at verdi ve Nizâmü'l-Mülk'e de daha sonra hil'at takdim etti. Nizâmü'l-Mülk daha sonra Nizâmiye Medresesi'ne girdi ve burada halka hadis okudu ve yazdırdı. Sultan 8 Mayıs 1087'ye kadar Bağdat'ta kaldı ve daha sonra İsfahan'a geçti.¹⁷³

1.3.2.5. Bağdat Vezirinin Değişmesinde Nizamülmülk'ün Etkisi

Ebû Şücâ, Bağdat'ta bulunan halifenin veziri idi. O, Nisan 1091'de vezirlik görevinden azledildi. Sebebi ise, Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk'e, Ebû Şücâ'nın onların gaye ve arzularına karşı çıktığı ve yaptıkları işleri kötülediği söylendi. Melikşah'ın bu sıralarda Semerkant fethinin haberi duyuldu. Bunun üzerine Ebû Şücâ'nın *"Bunun sanki Sultan Rum diyarını fethetmişçesine tebşir edilmeğe değer bir tarafı yoktur. Sultan muvahhit ve Müslüman bir kavmin üzerine yürüyüp müşriklerle*

¹⁷² İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s. 127-128; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 145.

¹⁷³ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s. 141-142.

bile yapılması caiz olmayan şeyleri onlara mubah görmedi mi?” dediği sultana bildirildi. Daha öncesinden Nizâmü’l-Mülk’ün Bağdat’taki vekili olan Yahudi Ebû Sa’d b. Semhâ adlı birisi vardı. Bir gün hasır satan bir adam Ebû Sa’d b. Semhâ ile karşılaştı ve ona tokat attı. Ebû Sa’d b. Semhâ bunun sebebini sordu ve o da: “Beni bu işi yapmağa sevk eden vezirdir (Halife veziri).” dedi. Ebû Sa’d b. Semhâ bu olayın üzerine İsfahan’a gitti ve başına gelen bu olayı anlatarak şikâyetinde bulundu. Bu iki olay üzerine Nizâmü’l-Mülk, halifeden vezirini görevden almasını istedi. Halife, Ebû Şüca’yı görevinden alıp yerine Amîdüddevle b. Cüheyr’i vezir tayin etti. Nizâmü’l-Mülk, Amîdüddevle’yi ziyaret edip vezirliğini tebrik etti.¹⁷⁴

1.3.2.6. İkinci Bağdat Ziyareti

Sultan Melikşah 1091 (Ekim-Kasım)’de Nizâmü’l-Mülk, kardeşi Tutuş ve ileri gelen devlet yöneticileriyle Bağdat’a ikinci bir ziyaret düzenlediler. Bu gelişlerini kutlamak için büyük şenlikler düzenlendi. Melikşah burada Sultan Camii’nin yapılmasını emretti. Nizâmü’l-Mülk, Tacü’l-Mülk ve diğer önemli emîrlar Bağdat’a geldiklerinde kalabilecekleri konaklar yaptırmaya başladılar. Ancak yapılan bu eserler Nizâmü’l-Mülk’ün öldürülmesi ve daha sonra da sultanın ölümüyle bozulup gitti.¹⁷⁵

1.3.2.7. Melikşah ve Nizamülmülk’ün Arasını Açan Sebepler

Sultan Melikşah döneminde Selçuklu Devleti altın çağını yaşamış ve büyük bir ihtişama ulaşmıştı. Yıldızı parlayan Selçuklu Devleti’nin bu seviyeye çıkmasında sultanların çabasına ilaveten, şüphesiz Nizâmü’l-Mülk’ün otuz yıllık vezirliğinin de katkısı büyüktü.¹⁷⁶ Nizâmü’l-Mülk otoritesini, yirmi bin özel asker ve devletin üst düzey makamlarında bulunan çok sayıda çocuk ve torunlarıyla sağlamaktaydı. Vezire tepki oluşmasında yaşının ilerlemesine rağmen hâlâ iktidarını ve kudretini sıkı sıkıya koruması, giriştiği siyaset ve akrabalarına devlette verdiği mevkiiler etkili olmuştu. Etrafında yavaş yavaş bu durumlardan memnun olmayan bir kitle oluşmuş ve vezirlik makamının taliplileri artmıştı.¹⁷⁷ Sultan Melikşah ve Nizâmü’l-Mülk’ün arasını açan olaylar silsilesi ise şöyledir:

¹⁷⁴ İbnü’l-Esir, a.g.e., c.X, s. 165-166.

¹⁷⁵ İbnü’l-Esir, a.g.e., c.X, s. 173-174.

¹⁷⁶ Özgüdenli, a.g.e., c.X, s. 186.

¹⁷⁷ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 160.

Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün ileri gelen ve sevdiği adamlarından birisi olan İbn Allan zengin bir Yahudi idi. Basra havalisinin mültezimi olmak için yıllık yüz bin altın vermeyi kabul etmişti. İbn Allan zamanla kendi nüfuzunu arttırmıştı. İbn Allan'ın karısı öldüğünde şehrin valisi hariç bütün Basralılar o cenazeye katılmıştı. Bu durum İbn Allan'ın ne denli nüfuzunu arttırdığına delil olarak verilebilir. Sultan Melikşah, avlanmak için Huzistan'a gitmiş ve Ahvaz'da konaklamıştı. Sultanın yanında Nizâmü'l-Mülk'e düşmanlık besleyen Sâduddevle Gevherayin ve Humartekin eş-Şerabî bulunuyordu. Onlar, İbn Allan'ı öldürmek için sürekli Sultan Melikşah'ı harekete geçirmeye çalışıyorlardı. Sonunda onlar sultanı ikna ederek, İbn Allan'ın öldürülmesinin emrini verdirdiler. İbn Allan'ın ölüm haberini alan Nizâmü'l-Mülk bu olaya üzüldü ve üç gün kendini eve kapattı. Daha sonra bu davranışından vazgeçmesi gerektiği ve sultanın huzuruna çıkması tavsiye edildi. Sultan vezirin bu davranışını kınadı. Vezir sultandan özür dilemek zorunda kaldı ve sultan için şölen düzenleyerek hediyeler verdi.¹⁷⁸

Sultan ve vezirin arasını açmaya sebep olarak gösterilebilecek bir diğer olay, vezirin damadı olan Ebu'l-Mehasin'in veziri sultana şikâyet etmesidir. Ebu'l-Mehasin kendini sultana sevdirmiş ve ayrıca sultan onu nedimliğine seçmişti. Kendini sevdirdiği için geldiği konumda bağımsız hareket etmeye başlamış ve Nizâmü'l-Mülk'ü dışlar hale gelmişti. Ebu'l-Mehasin Nizâmü'l-Mülk'ün damadı olmasına rağmen onu çekemez hale gelmiş ve sultana veziri şikâyet etmiştir. O, sultana: *“Nizâmü'l-Mülk ile adamlarını bana teslim et, ben de sana onlardan alıp bir milyon altın vereyim. Çünkü onlar, hazine ve halkın malını yiyorlar, bazı şehir ve köyleri kendilerine tahsis ediyorlar.”* dedi. Nizâmü'l-Mülk bu söylenenleri duyunca binlerce askerini tüm teçhizatıyla hazırlatarak sultan için bir şölen düzenletmiş ve yemek vermişti. O bu sırada sultana şunları söyledi: *“Ben sana, babana ve dedene hizmet ettim. Bu bakımdan benim hizmet hakkım vardır. Bana ulaşan haberlere göre, malının onda birini aldığım söyleniyor. Malını aldığım doğrudur, fakat aldığım bu malları senin için topladığım şu köleler, aynı şekilde sadakalara, bağışlara ve vakıflara harcıyorum ki, senin için bunlardan daha muazzam bir hatıra, daha büyük bir şükür ve cevap olamaz. İşte mallarım ve sahip olduğum her şey gözlerinin önündedir. İstersen bunların hepsini al, bana bir hırka ve zaviye yeter.”* Bu sözleri

¹⁷⁸ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 160; Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 231-232.

duyan Melikşah duygulandı ve Ebu'l-Mehasin'in gözlerine mil çekerek Save Kalesi'ne gönderdi.¹⁷⁹

Nizâmü'l-Mülk'ü sultana şikâyet edenlerin içerisinde olan bir diğer kişi de Amidüddeve b. Behmenyar idi. O, Emîr Humartekin'in veziri idi. İdari işlerdeki başarısı ile ünlenmiş olmasıyla sultanın hizmetine girmiş ve derecesini yükseltmişti. O, Nizâmü'l-Mülk'ü sultana: “*serveti boş yere harcıyor*” diyerek şikâyet etmiş ve ayrıca onun hakkında vezir olacağı rivayetleri yayılmıştı.¹⁸⁰

Sultan Melikşah'ın Ca'ferek isimli bir maskarası vardı ve bu maskara Nizâmü'l-Mülk'ün taklitini yapar, vezirin aleyhinde sözler söylerdi. Bu meseleden Belh valisi Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Cemaü'l-Mülk'ün haberi oldu. Cemaü'l-Mülk hemen harekete geçerek İsfahan'a gitti. Orada bulunan ve bu olayla ilgilenmeyen kardeşleri Müeyyidü'l-Mülk ve Fahrü'l-Mülk'e kızdı. Cemaü'l-Mülk sultanın huzuruna çıktı ve o sırada Ca'ferek yine babasının taklitini yapıyorken buldu. O, sultanın yanında Ca'ferek'i azarladı ve o: “*Senin gibileri nasıl olur da burada bulunur ve böyle bir toplulukta sultanın huzurunda konuşabilir?*” dedi. Sultanın huzurundan çıkar çıkmaz Ca'ferek'in dilinin ensesinden çıkartılmak üzere öldürülmesini emretti ve o öldürüldü. Ayrıca Cemaü'l-Mülk, Amidüddeve b. Behmenyar'ın vezir olacağı rivayetlerini duymuş ve harekete geçerek onun gözlerine mil çektirmişti. Cemaü'l-Mülk bu iki davranışında ileri gitmiş ve yetkisi olmayan işlere atılmıştı. Sultan bu durumlara ilk başta ses çıkartmamış ve bu durumla sonra alakadar olmuştu.¹⁸¹

Sultan Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk Nişâbü'r'a gitmek için yola çıktılar ve onlara Cemaü'l-Mülk'te eşlik etti. Daha sonra İsfahan'a dönmek üzere yola çıktıkları vakit, Nizâmü'l-Mülk onlardan önce yola çıkmış bulundu. Sultan, Cemaü'l-Mülk'ü öldürme kararı aldı ve bu işle ilgilenmesi için Horasan reisini yanına çağırdı. Ona: “*Senin için kendi başın mı, yoksa Cemaü'l-Mülk'ün başı mı sevimlidir?*” diye sordu. Horasan reisi ise: “*Elbette kendi başım*” diye cevap verdi. Sultan: “*Eğer onu öldürmezsen, ben seni öldürtürüm*” dedi. Reis hemen harekete geçti ve Cemaü'l-Mülk'ün hizmetçilerinden birisini bularak: “*Sultan, onu yakalayıp öldürmek istiyor, sizin onu öldürmeniz, sultanın açıkça öldürmesinden sizin için daha uygundur*” dedi.

¹⁷⁹ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 160-161; Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 256-257.

¹⁸⁰ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 161.

¹⁸¹ İbnü'l Esir, a.g.e., c.X, s. 118; el-Bündârî, a.g.e., s. 72; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 160-161.

Hizmetçi ise Cemaü'l-Mülk'ün şerbetine zehir koymak suretiyle onu öldürdü. Sultan, Cemaü'l-Mülk'ün ölüm haberini vezire bildirdi ve: “*Ben de senin oğlunum, sen sabredip Tanrı'dan sevap bekleyenlerin en iyisisin*” diyerek baş sağlığında bulundu ve onu teselli etti. Cemaü'l-Mülk kendine göre iş yapmakla, kendi cezasını kesti ve Sultan Melikşah ile babasının arasının iyice açılmasına sebep oldu.¹⁸²

Karşımıza çıkan bu olaylar silsilesinde görülüyor ki, Melikşah ile Nizâmü'l-Mülk'ün arasının bozulmasında; vezire karşı belirli bir zümrenin oluşması, uzun süre devam eden vezirliğin getirdiği güç ve kuvveti kullanarak taşkınlık yapan oğullarının hareketleri etkili olmuştur. Nizâmü'l-Mülk, yaşanan bu olaylara karşı yeri geldiği zaman zekasıyla, soğukkanlılığı ve aldığı tedbirler sayesinde, sultandan gelebilecek ani hareketleri engellemede başarılı olmuştur. Tecrübeli vezir aleyhinde çalışanlara gerekli cezaları verdimeye muvaffak olmuş, ancak Ebu'l- Ganaîm Tacü'l-Mülk'ün kurnazlığı ve Terken Hatun'un vezir hakkındaki şikâyetleri Melikşah'ın veziri hakkındaki düşüncesini olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁸³

Nizâmü'l-Mülk'ün düşmanları içerisinde bulunan ve onun aleyhinde çalışmalar yapan bir diğer kişi Ebu'l- Ganaîm Tacü'l-Mülk idi. Tacü'l-Mülk daha önce Savtekin'in hizmetinde bulunmuştu. Savtekin, sultanın huzurunda onu çok övmesiyle birlikte sultan onu hizmetine aldı. Sultan, Tacü'l-Mülk'e oğullarının vezirliği, harem dairesinin işlerini ve *Tuğra Divanı Başkanlığı*'nı idare etmek gibi görevler verdi. Tacü'l-Mülk çok zeki ve kurnaz birisiydi. O kendinden önceki Amîdüddeve İbn Behmanyar ve Ebu'l-Mehasin'in başına gelenlerden dersler çıkartarak, Nizâmü'l-Mülk aleyhinde sultanı yavaş yavaş dolduruşa getiriyordu. Ayrıca o, gücünü arttırmak için *Büyük Divan* üyesi mali işlerle uğraşan Mecdü'l-Mülk ile askerin işlerine bakan Sedidü'l-Mülk'ü yanına çekmiş ve Nizâmü'l-Mülk'e düşmanlıkta ortak olmuşlardı. Tacü'l-Mülk, Nizâmü'l-Mülk'ü sultana şikâyet etmiş ve o: “*Nizâmü'l-Mülk, her yıl fakihlere, sûfîlere, Kur'an okuyanlara 300 bin altın veriyor; eğer bu para ile ordu donatılırsa onunla İstanbul surları bile fethetmek mümkündür.*” diyerek, Nizâmü'l-Mülk'ün fazla para harcadığı yönünde suçlamada bulundu. Sultan bu meseleyi öğrenince Nizâmü'l-Mülk'ü yanına çağırdı ve durumu öğrenmek için fikrini sordu. Vezir kendisini savunmak için: “*Ey dünya sultanı, ben ihtiyar bir adamım, eğer beni mezada versen bana kimse üç altından fazla para*

¹⁸² İbnü'l Esir, a.g.e., c.X, s. 118-119; el-Bündârî, a.g.e., s. 72; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 162; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.199.

¹⁸³ Kafesoğlu, a.g.e., s. 200.

vermez. Sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz altından fazla etmezsin. Tanrı, sana ve bana, kullarından hiç kimseye nasip olmayan bağıшта bulunmuştur. Buna karşılık sen, o Tanrı'nın dinini yüceltmeye çalışan, onun aziz kitabını taşıyanlara yılda 300 bin altın sarf etsek çok mudur? Sen, her yıl askerlere bunun iki katını sarf ediyorsun, halbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok, bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçlarıyla yalnız kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler. Ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir ordu donatıyorum ki, onların duaları ok gibi tâ Arş'a kadar gider ve Tanrı'ya ulaşmak için ona hiçbir şey engel olamaz.” dedi. Bunun üzerine sultan duygulanarak ağladı ve vezire:” Sen, bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt, sana istediğin kadar para hazır, dünyanın serveti senindir.” dedi.¹⁸⁴

Sultan ile vezirin arasındaki bağı zedeleyen bir diğer olay ise veliahtlık meselesidir. Nizâmü'l-Mülk'ün aleyhine çalışan bir diğer isim ise sultanın eşi Terken Hatun'dur. Melikşah'ın daha önce veliaht olarak seçtiği Ahmet ve çok sevdiği Davut isimli çocukları ölmüştü. Bunun üzerine Melikşah'ın veliahdı belirlemek için iki seçeneği kalmıştı, Zübeyde Hatun'dan doğan ve yaşça büyük olan Berkıaruk ve Terken Hatun'dan doğan Mahmut idi. Berkıaruk'u Nizâmü'l-Mülk destekliyordu. Terken Hatun bu yüzden Mahmut'u veliaht seçtirebilmek için çok uğraşıyordu. Tacü'l-Mülk ise vezir olabilmek için Mahmut'u destekliyor ve Terken Hatun ile ortak çalışıyorlardı. Terken Hatun, Melikşah'a vezir aleyhinde sözler söyleyerek etkilemeye başlamıştı ve Terken Hatun sultana vezirin oğullarını, damat ve adamlarının devletin en yüksek kademelerine yerleştirdiğini, emîrlerin sözlerini dinlemeden özgürce hareket ettiklerini ve halk tarafından “birer küçük hükümdar sayıldıklarını” anlatıp, sultanı tahrik ediyordu.¹⁸⁵ Terken Hatun'un çok ısrar etmesi üzerine, Melikşah Mahmut'un veliaht seçme konusunu Nizâmü'l-Mülk'e danıştı ve vezir: “Büyük evladın var iken bir avrat ile bir küçük oğlanı Müslümanların üzerine sultan edersin, yarın Allah'a ne yüz ile kavuşursun.” dedi. Terken Hatun bu sözleri işitince üzüldü.¹⁸⁶ Vezir Nizâmü'l-Mülk yaşı ilerlemiş ve hayattan yorulmuş olduğundan bu eleştirilere pekte önem vermiyordu, ancak bu sıralarda meydana

¹⁸⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2018, s. 142-143; Sevim, Merçil, a.g.e., s.163; el-Bündârî, a.g.e., s. 60-61.

¹⁸⁵ Sevim-Merçil, a.g.e., s.164, er-Râvendî, a.g.e., s. 130-131.

¹⁸⁶ Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s. 166.

gelen bir hadise vezire yöneltilen eleştirileri doğrular bir nitelikteydi. Bu olay ise şöyledir:

Nizâmü'l-Mülk, oğlu Şemsü'l-Mülk Osman'ı Merv'in başına vali olarak atamıştı. Sultan Melikşah ise ileri gelen adamlarından Kodan'ı *şahne*¹⁸⁷ olarak Merv'e atadı. Burada Osman ile Kodan'ın arasında bir meseleden dolayı anlaşmazlık çıktı. Osman babasının nüfuzuna güvenerek bu meseleden dolayı şahneyi tutuklattı, ancak çok zaman geçmeden onu serbest bıraktı. Serbest kalan Kodan durumu sultana anlatıp, şikâyet etti. Melikşah bu olaydan haberi olunca harekete geçti ve Tacü'l-Mülk ve Mecdü'l-Mülk gibi ileri gelen devlet adamlarıyla Nizâmü'l-Mülk'e bir mektup gönderdi.¹⁸⁸ Melikşah bu mektupta: *“Eğer saltanatta ve mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır. Fakat benim naibim ve benim emrimdeysen, o takdirde bunların şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri, bir ülkeyi istila etti ve büyük bir eyalete vali oldular. Bununla da yetinmeyerek devlet işlerine tecavüz ve müdahale ettiler. Önünde vezirlik alameti divitinin kaldırılmasını ve başından sarığını alınmasını emretmemi ister misin?”* Sultan gönderdiği heyete çok güvendiği adamı Yelbirdi'de dahil etmiş, ona Nizâmü'l-Mülk'ün söylediklerini eksiksiz olarak iletmesi görevini vermişti. Nizâmü'l-Mülk bu mektuba son derece soğukkanlı ve tehditkâr bir cevap verdi: *“Eğer o, benim saltanatta ve mülkümde ortağı olduğumu bilmiyor idiye bilsin. Bugün bulunduğu makama benim fikrim ve önlemlerimle geldi. Babası öldürüldüğü gün işleri yoluna koydum, herkesi ona itaat ettirdim, dirlik ve düzeni sağladım, yakın ve uzak şehirleri fethettim, uzak ve yakın herkes ona itaat arz etti. İşte o zaman işlemediğim günahları bana yükledi, hakkımdaki ihbarları işitir oldu. Benim adıma ona deyin ki, başındaki o tacın varlığı, bu divite bağlıdır. Bu ikisinin iş birliği ve ittifakı, istenilen her şeyin bağı ve her türlü ganimetin sebebidir. Bu divitin kapağını kapatırsam onun tacı da yok olur. Eğer bir değişiklik ve tedbire karar verdiyse önce gerekli önlemleri alsın. Kapıyı çalmadan önce başına gelecekleri düşünsün, dikkatli olsun.”* dedi ve heyetekilere *“Sultana benim dediklerimden istediğiniz kadarını söyleyin; çünkü tehdit ve*

¹⁸⁷ Şahne, “yük, azık, düşmanlık, at sürüsü” mânalarına gelen şahne (şihne) kelimesi, III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve kontrolünden sorumlu kişiyi ifade eden terim olarak kullanılmıştır. Büyük Selçuklular'da bir şehir veya eyaletin askerî valisine şahne deniyordu. Bkz.: Erdoğan Merçil, “Şahne”, *TDVİA*, c. XXXVIII., s. 292.

¹⁸⁸ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 164.

kınamaları beni çok üzdü ve zayıf düşürdü.” dedi.¹⁸⁹ Heyet haberi götürdü, ancak sultana konuşmayı anlatmama kararı aldılar; vezirin suçsuz olduğunu ve itaatte olduğunu bildirdiler. Ancak sultanın adamı Yelbirdi eksiksiz olarak konuşmayı sultana aktardı. Sultan bu sözleri işittiği zaman vezirine olan kızgınlığı daha da arttı, buna rağmen eski hizmetlerinden dolayı görevinden uzaklaştırmadı.¹⁹⁰

1.4. Nizamülmülk’ün Öldürülmesi

Sultan Ramazan’ın birinci günü Ekim 1092’de halifeyi Bağdat’tan gidermek niyetiyle, Bağdat’a gitme kararı aldı ve yola çıktı. Yanında eşi Terken Hatun, onun veziri Tacü’l-Mülk ve Nizâmü’l-Mülk’te vardı. *Nihavend* yakınlarında *Sihne* bölgesine gelip konakladılar. Nizâmü’l-Mülk iftarını yaptı ve çadırına çekildi. Çadırına çekildiği sırada sufi görünümlü bir Bâtînî fedaisi olan Ebû Tahir, vezire yaklaştı ve elindeki dilekçeyi verdi. Vezir dilekçeyi okuduğu sırada fedaî ansızın bıçağını çekip onun göğsüne sapladı. O çadırdan kaçarken ayağı takılıp düştü ve vezirin adamları tarafından yakalanıp öldürüldü. Vezir ise bıçak darbesinden dolayı kısa süre içinde öldü. Selçuklu Devleti veziri Nizâmü’l-Mülk öldüğü sırada yaşı 74’tü. Vezirin cenazesi, İsfahan’da onun için yapılmış olan *Türbe-i Nizam’a* defnedildi.¹⁹¹

Nizâmü’l-Mülk’ün kim tarafından öldürüldüğü bellidir, ancak ölüm emrini verenlerin kim olduğu belli değildir. Bu hususta kaynaklar farklı isimlerden bahsetmektedir. Bu olayda, Sultan Melikşah, Tacü’l-Mülk ve Terken Hatun ve Hasan Sabbâh zan altındadır. Vezirin ölüm olayının zanlısının Tacü’l-Mülk’ün olduğuna dair rivayete, Râvendi’nin *Râhat-üs-Sudûr*’un da denk geliyoruz. Orada o: “O, *Nihavend’e* ulaşınca, yardımsız terkedilmiş olası mülhidler, vezir *Tâc el-Mülk’ün* kışkırtması üzerine, *Nizâm el-Mülk’ü* kamaladılar”¹⁹² ifadesiyle Tacü’l-Mülk’ün isteği üzerine Bâtînîlere yaptırıldığını zikretmiştir. Bûndârî’nin *Zübdetü’n-Nusra ve nuhbetü’l-usra* (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, çev, Kıvameddin Burslan)

¹⁸⁹ İbnü’l-Esir, a.g.e., c.X, s. 177-178; er-Râvendi, a.g.e., s. 131; Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s. 165-166; el-Bûndârî, a.g.e., s. 61-62; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, a.g.e., s. 97; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, a.g.e., s. 351; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 164-165.

¹⁹⁰ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 165.

¹⁹¹ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 165-166; Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s. 167-168.

¹⁹² er-Râvendi, a.g.e., s. 132.

kitabında, Tâcü'l-Mülk'ün tahrikleri sonucunda Melikşâh'ın Nizâmü'l-Mülk'ü ortadan kaldırma işini Tâcü'l-Mülk'e havale ettiği ortaya çıkmaktadır.¹⁹³

1.5. Nizamülmülk'ün Kişiliği ve Hayatından Örnek Olaylar

Nizâmü'l-Mülk hayatının büyük bir bölümünü Büyük Selçuklu Devleti'ne adanmış ve devletin her anlamda güçlü olması için çalışmıştı. Sultan Alp Arslan ve onun oğlu Sultan Melikşah'ın otuz yıla yakın vezirliğini yapmış, onlara özellikle Melikşah'a devleti yönetmede çok yardımı dokunmuştu. Hatta Melikşah, büyük-küçük devlet işlerini ona havale etmiş ve onu bir baba olarak görmüştü. Görevinde sadakatli, savaş sırasında cesaretli, dürüst ve ahlaklı bir yapıya sahipti. Gençlik döneminden itibaren devlet görevlerinde aktif rol almış ve tecrübesi sayesinde savaşlarda ve idari işlerde sultanların başarısına ortak olmuştu. Vezirlik yaptığı süre boyunca sadece verilen görevden ötürü Malazgirt Savaşı'na katılamamış, bunun haricinde Alp Arslan'ın ve Melikşah'ın her zaman yanında bulunmuştu.¹⁹⁴

Hasan b. Alî b. İshâk et-Tûsî, Selçuklu Devleti'nde verilen görevleri tedbirli şekilde yapması ve halka saygılı şekilde yaklaşımı sayesinde emîrler ve ileri gelenlerin takdirini kazanmıştı. Tûslu Hasan, bir gün Halife Muktedî'nin huzuruna çıktığında onun övgüsünü almış; ülke işlerine hassasiyetle yaklaşması ve sistemi düzenleyip devlete nizam getirmesiyle “*Nizâmü'l-Mülk*” olarak adlandırılmıştı.¹⁹⁵

Vezir Nizâmü'l-Mülk yapısı itibarıyla cömert, yumuşak huylu, suçluları çok bağışlayan ve az konuşan bir insandı. Âlim ve dindar olan vezirin meclisi kurrâ ile, fakihlerle ve önde gelen imamlarla dolardı. Vezir, ezanı işittiği an uğraştığı işleri bırakıp namaz kılmadan bir işe başlamazdı. O, namaz vakti girdiği halde ezan okumayan müezzini uyararak hemen okumasını emrederdi.¹⁹⁶

Nizâmü'l-Mülk, âlimlere ayrıca saygı gösterir ve onlara hürmet ederdi. Ebû'l-Kâsım Kuşeyri ile İmâm Ebû'l-Meâlî Cüveynî vezirin meclisine geldiği vakit, vezir onlara hürmeten ayağa kalkar ve sonra yerine otururdu. Ancak aynı yere Ebû Ali el-Farmezî gelince ise o ayağa kalkıp kendi yerini ona verirdi. Sebebi sorulduğunda ise o: “*Ebû'l-Kâsım Kuşeyri ve İmâm Ebû'l-Meâlî Cüveynî gibi zevât yanıma geldikleri*

¹⁹³ Muharrem Kesik, “Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizamülmülk”, *USAD*, sayı 8, Bahar 2018, s. 72.

¹⁹⁴ Erkan Göksu, *Bilge Vezir Nizamülmülk*, Erdem Yay, İstanbul, 2018, s. 101.

¹⁹⁵ Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s. 161.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s. 180.

zaman bana: ‘sen şöyle iyisin, böyle iyisin’ diyerek benim sahip olmadığım vasıflarla beni överler, bu sözleriyle benim gurur ve kibrimi artırırılar; halbuki el-Farmezî bana nefsimin hoşuna gitmeyen şeyleri, kusur ve noksanlarımı, yaptığım haksızlıkları, söyler, böylece gururum kırılır, nefsânî duygularım rencide olur, ben de yaptığım hatalı ve kusurlu hareketlerin çoğundan vazgeçerim, onları terk ederim.” diyerek cevap vermiştir.

Nizâmü’l-Mülk âlimlere ve bilgin insanlara verdiği önemden dolayı bazı zamanlarda devlet işlerini aksatabiliyordu. Bunun farkına varan bir kâtip vezire şunları söyledi: *“Bu gruba çok açılıp bunlara iyilikle muamele yoluna gidersiniz. Bunların sizin üzerinize girmesi, sizi halkın işlerinden uzak tutar. Bunlardan gizlenip istediğinize kapıyı açsanız. Emreyleseniz, meclisinize sıkıntı vermeyip bir tarafa otursalar. Her birisinin dileğini yerine getirdikten sonra durmasalar.”* Nizâmü’l-Mülk bu duruma öfkeleni ve şöyle karşılık verdi: *“Yazık sana, bu grup İslâm’ın direkleri ve bunlar dünya ve ahiretin hamalıdır. Herkes olgunluğu bunlar ile bulur. Eğer gelip her birisi başımın üzerine otursa kendimi büyük ve bunu da çirkin ve çok görmem.”*¹⁹⁷

Bir gün Nizâmü’l-Mülk’ün kapısına elinde su kabı (kırba) olan fakir birisi geldi. Fakir, Nizâmü’l-Mülk’e: *“Sen cömertlerden ve Salihler ile fakirlerin dostu imişsin. Eğer öyle ise benim şu kırbamı dinar ile doldur, beni memnun edip güldür.”* dedi. Vezir bu miktarın çok olduğunu söyledi ve: *“Bir-iki kese sikke yeter, fakir olan bu kadar altını ne yapar?”* dedi. Fakire o kırbanın dolusu kadar altının olmadığını söylediyse de ikna olmadı. O: *“Kırbam dolusundan eksiğini almam ve kabul kılman”* dedi. Sonra vezir ikna olarak kırbayı altın ile doldurttu ve hatta fakir o kırbayı kaldırmakta gücü yetmedi. Vezir emrinde olanlara kırbayı alıp fakirin evine götürme emri verdi. Fakir o sırada bağırmaya başladı ve: *“Cömertlik ancak bu kadar olur, Allah’a iyilik et ki, kabul kılsın. Benim maksadım seni imtihan idi. Yoksa fakir olan altını ne yapsın?”* dedi ve altın dolu kırbayı boşaltıp kaçtı. Nizâmü’l-Mülk, fakirin bulunması için emir verdi, ancak onun asla izi bulunamadı.¹⁹⁸

Nizâmü’l-Mülk, sûfilere de önem verir ve onlar gibi olmak isterdi. Bu konu hakkında kaynaklarda şu olay geçmektedir: *“Ben, Nizâmü’l-Mülk’e sûfilere yüceltip hürmet etmesinin nedenini sordum. Bana dedi ki: ‘Ben emîrlerden birinin (İbn*

¹⁹⁷ Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s.161-162.

¹⁹⁸ Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s. 169.

Yâhur) hizmetindeyken bir sûfî bana vaaz ve nasihat da bulunup dedi ki ‘Hizmetinin sana yararlı olacağı bir kimseye hizmet et! Yarın, köpeklerin yiyecekleri kimseyle meşgul olma!’ Ben, onun bu sözünün anlamını kavrayamadım. Emîrin yurtıcı ve parçalayıcı gücü olan köpekleri vardı. İşte bu köpekler, gece zavallı ve garip kimseleri parçalarlardı. Bir gün, bu emîr, iyice sarhoş olunca yalnız başına evinden çıktı, köpekleri, kendisini tanıyamadıkları için onu parçaladılar. İşte o sûfînin dedikleri böylece ortaya çıkıp anlaşıldı. Ben de bu sûfî gibilerden olmak istiyorum.”¹⁹⁹

Nizâmü’l-Mülk, oruç tutmayı seven birisiydi. Vezirin dört eşi vardı ve bunlar İsfahan’da ikamet ediyorlardı. Vezir yemek yedirmeyi ve yakın arkadaşlarını misafir etmeyi severdi. Eşlerinin evlerinde bu yüzden sürekli yemek pişer, ikram eksik olmazdı.²⁰⁰ Vezir kibirli ve gururlu bir kimse değildi ve fakirlerle yemek yemekten hoşlanırdı. “Ebu’l- Kasım demiştir ki: “Bir tarafında ben, öteki tarafında da Amîd Halife olduğu halde, bir gece, Nizâmü’l-Mülk’ün huzurunda idik. Amîd Halife’nin yanında da sağ eli kesik bir fakir vardı. Amîd Halife: ‘Vezir nasıl olur da bir fakirle birlikte yemek yer’ diye göz ucuyla bakıyordu. Ebu’l-Kasım sözüne devamla:’ Amîd Halife, fakirin sol eliyle yemek yediğini görünce, onunla birlikte yemek istemedi. Bunun üzerine Nizâmü’l-Mülk, Halife Amîd’e: ‘Bu yana gel’, fakire de ‘Halife gururlu bir adamdır, bu nedenle seninle birlikte yemek istemiyor, bunun için yanıma gel’ dedi ve onunla birlikte yemeğe başladı.”²⁰¹

Bündârî, kitabında Nizâmü’l-Mülk hakkında şunları söylemiştir: “Nizâmü’l-Mülk’ün alâmeti (mühründeki nakışı) Elhamdülillâhi alâ niamihi (Nimetlerinden dolayı Allah’a hamd olsun) idi. Nizâmü’l-Mülk teyidi İlâhiye mazhar olup işlerinde muvaffak bir zattı. Allahü tealâ, insanlar içinden onu, nusrat feth ve zaferle mümtaz kılmıştı, onun günlerde her taraf sükûnet içinde idi, din ehli, ilim ve fazilet ehilleri onun nimetlerinde yüzüyorlardı.” Bunun yanı sıra o aynı yerde, vezirin zamanında yetişen neslin temiz olduğunu ve ayrıca insanların çocuklarını vezirin meclisinde bulundurup, onları eğitip terbiye etmelerini çok istediklerini nakletmiştir. Çünkü vezirin insanlarda gördüğü yeteneğe göre hak ettiği yerlere getirdiği bilinmekteydi. Ayrıca o bir bölgede, ilimde ve bilimde kendi rûştünü ispat etmiş ve önemli işler

¹⁹⁹ İbnü’l-Cevzi, a.g.e., s. 160.

²⁰⁰ İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-taleb fi Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 1989, s. 54.

²⁰¹ İbnü’l Adîm, a.g.e., s. 52.

yapmış birisini gördüğünde, o kişi için medrese inşa eder ve medreseye vakıf tahsis ederek oraya kütüphane kurdururdu.²⁰²

Son olarak, Nizâmü'l-Mülk'ün kişiliğini, yaşadığı bölgede ne derece önemli işler yaptığını ve halkın ve ileri gelenlerin nezdinde ne kadar çok sevildiğini genel olarak Ebu'l-Vefâ'nın şu sözleri bize aktarmaktadır: *“Ömrümüzün ilk döneminde, kendileriyle birlikte olmamız dolayısıyla hayattan zevk aldığımız bilginler, zâhidler ve daha başka alanlarda ileri gelen kimseler gördük. Fakat Nizâmü'l-Mülk'ün cömertliği, ulu ve onurlu kişiliği, edebî bilgisi ve dini yüceltip yaşatması, akıllara durgunluk vermiştir. O, medreseler yaptırmış ve bunlar için vakıflar kurmuş, bilimi ve bilim sahiplerini yüceltmış, Mescid-i Haram'ı ve Mescid-i Nebevî'yi imar etmiş, ayrıca bir de kitaplık kurmuş, buraya kitaplar satın almışlar. Bilimin çarşısı, onun döneminde canlı kalmış ve bilginler, baş köşelerde oturtulmuştur. O, feleği himayesi altına alan bir adamdı, çünkü o, insanları memnun edecek derecede lütuf ve ihsan sahibiydi. Rızık elde edemedikleri için durumları bozulan, bu nedenle feleği kötüleyen insanlar, onun ihsanlarına nâil olunca bu kötülemeden vazgeçtiler. Kendisinden sonra insanlar, adeta ölmüş bir duruma geldi, bilim sahipleri ve yoksullar, rızıkları kesildiği için hayatlarını yitirdiler. Fakat makam sahipleri ve zenginler ise servetleri sayesinde yoksullardan ayrı bir dünya yaşıyorlardı sanki. Fakat ihtiyaçlar ortaya çıkıp alışmış oldukları hayat tarzından geri kalınca sıkıntıya katlanamama gibi kusurları ortaya çıktı. Bunların bazıları servetlerini başkasından esirgedikleri için yaşarken ölü gibidir, bazıları da kötülenip kınandıkları için yine yaşarken ölü gibidir. Fakat Nizâmü'l-Mülk, insanların kendi dönemini övmeleri sayesinde ölümünden sonra dahi yaşamaktadır. Kendisine şehitlik nasip oldu. O bilim ehlini dünyada nasıl himaye edip gözettiyse Tanrı'da öbür alemde onu koruyup gözetсин. O, Tanrı'nın Müslümanlara olan bir nimetiydi, fakat değerini bilmeyip onu harcadılar.”*²⁰³

1.6. Nizamülmülk'ün Selçuklu Devleti'ne Katkıları

1.6.1. Nizamiye Medreseleri

Selçuklular, Sünni İslam'ın koruyuculuğunu Tuğrul Bey zamanında Şii Fatimîlerin baskısından Abbâsî Halifeliğini kurtarmasıyla birlikte elde etmişti.

²⁰² el-Bündarî, a.g.e., s. 56.

²⁰³ İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 164.

Selçuklular, topraklarında Sünni İslam'ı yaymak için Bâtınî ve Karmatî fikirlere sahip mezheplerle hem siyasi hem de fikri anlamda mücadeleye vermişlerdi. Fikri anlamda Sünni anlayışın karşısında duran mezheplerle mücadelede tam başarı elde etmek için Nizâmü'l-Mülk'ün ismiyle anılan *Nizamiye Medreseleri* vücuda getirildi. 1066 (458)'de hilafet merkezi olan Bağdat'ta, zengin bir şekilde donatılmış kütüphanesiyle birlikte, dönemin meşhur âlimlerinin ders verdiği Bağdat Nizamiye Medresesi açılmıştı. Bunun yanı sıra Nizâmü'l-Mülk, Sünniliği halk arasında ilim ve tedris yoluyla yaymak ve yerleştirmek için İsfahan, Nîşâbûr, Belh, Herat, Basra, Merv, Amul'da medreseler yaptırdı.²⁰⁴

Nizamiye Medreseleri açılmadan önce İslam topraklarında eğitim verilen mekanlar mevcuttu. İslamiyet'in gelmesiyle birlikte ilk eğitim kurumu olarak Hz. Peygamber döneminde kurulan Suffa Meclisi örnek olarak verilebilir. Daha sonra IX. yüzyılda Emeviler döneminde kurulan *Beyt-ül Hikme*, pozitif ilimlerin icra edildiği bir yer olarak eğitim vermeye devam etmişti, ancak buranın medrese yapısının ilk şekli olduğu söylene de detaylı incelendiğinde medrese yapısı olmadığı anlaşılmaktadır. Mısır'da 975 yılında *Ezher Cami* inşa edilmiş ve yanında medreseyi de içine alan bir külliye yapılmıştır. Şîi Fatimîler Mısır'da açılan bu eğitim kurumlarında Şîi inancına yönelik eğitim vermiş, halka bu fikirlerini anlatacak dâiler yetiştirmişlerdi. Doğu'da ise Karahanlıların Semerkant'ta kurdukları medreseler karşımıza çıkmaktadır. Ancak, bu açılan eğitim kurumları Nizamiye Medreseleri kurulana kadar genelde dağınık bir şekilde cami içerisinde, âlimlerin kendi çabasıyla kurup ders verdikleri yerler olarak kalmıştır.²⁰⁵

Alp Arslan'dan önceki dönemlerde medreseler mevcut olmasına rağmen, ülkenin tamamında medrese yapılması Alp Arslan döneminde olmuştur. İlk medrese Nîşâbûr'da açılmıştır. İlk medresenin açılma olayı ise; Sultan Alp Arslan Nîşâbûr'da bir camiinin önünden geçerken eski kıyafetli, perişan durumda insanlar görmüş ve bunların kim olduğunu Nizâmü'l-Mülk'e sormuştur. Vezir: “*bunlar dünyaya meyletmeyen, dünyevi zevklerden hoşlanmayan, fakirlikleriyle iftihar eden ilim erbabı fakihlerdir*” demiş ve bu fakihlerin hali sultanın kalbini yumuşatmıştı. Nizâmü'l-Mülk bu durumdan istifade ederek sultana: “*eğer izin verirseniz onlara*

²⁰⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 309.

²⁰⁵ Beytullah Kaya, “Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği”, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c.7, sayı 14, 2019, s.52.

*kalacak bir yer inşa edip rızıklarını temin edeyim onlarda ilimle uğraşıp sultanın devletine dua etsinler” şeklinde sultandan izin almıştı. Sultan da izin vermiş ve medreselerin inşa süreci başlamıştı.*²⁰⁶

Nizamiye Medreselerinin içinde en meşhuru Bağdat Nizamiye Medresesiydi. İnşaat işleriyle Bağdat Amîdi Ebû Sa'd el-Kaşi ilgilenmiş ve inşaatı Kasım 1065 (Zilhicce 457) başlanmış ve medrese 22 Eylül 1067 (10 Zilkade 459) tarihinde tamamlanmıştı. Medrese içerisinde derslikler, mescit, kütüphane, yatakhane, yemekhane, hamam gibi bölümlerin yanı sıra, hocaların ve öğrencilerin özel odaları da bulunuyordu. Medresede genelde okutulan dersler ise şöyledir: Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'an ilimleri, hadis, Şâfiî fikhı ve usulü, Eş'arî kelâmı, Arap dili ve edebiyatı, riyâziye ve ferâiz gibi dersler bulunuyor ve ders saatleri ise mevsimlere, dersin niteliğine göre değişiyordu. Vezir Nizâmü'l-Mülk medresenin ihtiyaçları karşılanması için vakıflar kurmuş; medrese yakınına çarşı açmış, hamam ve dükkanlardan gelen gelirleri öğrencilere ve hocalara tahsis etmişti. Ayrıca vakıftan gelen gelirlerin bir kısmı, burada görev yapan nâib, mütevellî, muîd, vâiz, müftü, nâzirü'l-vakf, hâzinü'l-kütüb, hattat, müstensih ve hâdimlere de verilmişti. Bu medresede müderris olarak Şafiî bir âlim, bir vâiz, bir hâzinü'l-kütüb, bir mukrî, Arap dili ve gramerini öğretecek bir hoca tayin edileceği ve bu vakfın yönetiminin Nizâmü'l-Mülk'e ve evlâdına bırakılacağı kaydedilmişti.²⁰⁷

Nizamiye Medreseleri kurulduğu bölgedeki en ünlü âlimlerin adına inşa edilmiş ve bu âlimler bulunduğu medrese de vefat edinceye kadar Sünnî anlayışla, Şafiî-Eş'arî fikhına bağlı kalarak dersler vermişlerdi. Ders verecek hocalar alanında tecrübe sahibi olmalıydı ve atama sırasında cami veya özel medreselerde ders vermiş olan müderrislere öncelik tanınırdı. Atama işini vezir karar verir, sultan da onaylardı ve ayrıca bazı zamanlarda Abbâsî halifesi de atanacak müderrislerde etkili merci konumunda olurdu.²⁰⁸ Nizamiye Medreselerinde birçok ünlü müderris görevlendirilmişti. Örneğin, Nîşâbûr Nizamiye Medresesinde İmâmü'l Haremeyn el-Cüveynî ve ondan sonra Gazzâlî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr Abdürrahîm el-Kuşeyrî ve Muhammed b. Ahmed el-Mervezî, Bağdat Nizamiye Medresesinde Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İsfahan Nizamiye Medresesinde Ebû Bekir

²⁰⁶ Turan, a.g.e., s. 328; Kaya, a.g.m., s. 53.

²⁰⁷ Abdülkerim Özeydin, “Nizâmiye Medresesi”, *TDVİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 188-189.

²⁰⁸ Kaya, a.g.m., s. 53.

Sadreddin Muhammed b. Sâbit el-Hucendî gibi âlim zâtlar müderris olarak medreselerde görev yapmışlardır.²⁰⁹

Nizamiye Medreseleri, Ortaçağ İslam dünyasını etkileyen en önemli kurumlar arasında zikredilebilir. Nizamiye Medreseleriyle birlikte giren sistemli eğitim modeli İslam dünyası haricinde Avrupa’da kurulan üniversitelere de etki etmişti. Bugünkü eğitim sisteminde olan farklı fakültelerin (Siyasal Bilgiler, Edebiyat, İlahiyat, Hukuk ve Fen) içeriğini medrese kendi müfredatıyla birleştirmiş, müfredatın içeriğinde bulunan derslerin dini ve felsefi yönü ilk zamanlarda medresede fazla yer almış, ancak daha sonra fen bilimleri de eklenmişti.²¹⁰ Öncelikle bu medreselerde verilen dersler Sünni akideye bağlı kalınarak anlatılmış ve Şafî mezhebinin ilerlemesini sağlamıştı, bu durum ise Şîî-Fâtîmîlerin Bâtınî ve diğer sapkın fırkaların fikirlerinin önüne büyük bir set çekmiştir. Nitekim Nizamiye Medreseleri Selçuklu Devleti’nin ihtiyaç duyduğu yetişmiş insan gücüne de destek olmuş ve devlet kadrolarında kaliteli Sünni Müslümanların var olmasını sağlamıştır.²¹¹ Bu söylemi kanıtlar nitelikte olan ve Nizamiye Medreselerin etkinliğinin ne derece arttığını ortaya koyan, Bağdat Nizamiye Medresesi müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî Horasan’a giderken yaşadığı olayı şöyle aktarmış: “*Horasan’a gitmek için yola çıktığımda hiçbir köye ve beldeye uğramadım ki, orada benim yetiştirdiğim kadı, müftü, hatip bir öğrencim veya dostum olmasın.*”²¹² demişti.

Nizamiye Medreselerinin bir diğer önemi ise, eğitimde sağladığı eşitlikti. Zengin öğrenciler diğer özel kurumlarda eğitimine devam edebilirken, fakir öğrenciler ve uzaktan gelen öğrenciler zor durumda kalıyordu. Bu duruma Nîşâbûr Medresesinin açılma sebebi örnek verilebilir. Nizamiye Medreseleri açılmasıyla birlikte, maddi anlamda öğrenim göremeyen öğrencilere bu imkân sağlanmış oldu. Ayrıca ekonomik anlamda zayıf olan müderrisler, Nizamiye Medreselerine atandıktan sonra maddi anlamda yeterli konuma yükseldiler.²¹³ Nitekim Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Nizamiye Medresesi’ne müderris olarak atanmadan önceki durumunda,

²⁰⁹ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, c. XXXIII, s. 189.

²¹⁰ Cihan Piyadeoğlu, “Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, *USAD*, sayı 8, Bahar 2018, s.132.

²¹¹ Piyadeoğlu, a.g.e., s.132.

²¹² Ocak, a.g.e., s. 76.

²¹³ Piyadeoğlu, a.g.e., s.132.

yiyecek bir şeyler bulamadığını ve derse girerken uygun kıyafetinin olmadığını aktarmıştı.²¹⁴

Nizamiye Medreseleri verdiği sistematik eğitim şekliyle zamanla ün salmış ve Endülüs'ten Kafkaslara kadar birçok farklı bölgeden ilim talep etmek için gelenlerin cazibe merkezi olmuştu. Bunun sonucu olarak gelen bu talebeler zamanla memleketlerine dönmüş ve burada ortak payda olan Sünni İslam'ın temellerini atmışlardı. Böylelikle birçok bölgeye yayılan öğrenciler sayesinde, sağlam bir akideye dayanan İslam coğrafyası inşa edilmeye başlanmıştı. Selçuklularla birlikte yayılan bu Sünni anlayış, Osmanlı Devleti ile devam etmiş ve yüz yıllarca süre gelen sağlam bir medeniyet anlayışı kurulmuştu.²¹⁵

1.6.2. Nizamülmülk'ün İktâ Sistemine Katkısı

İktâ kelimesi “kesmek, ayırmak” anlamlarına gelen *kat* kökünden türetilmiş ve terim manası olarak; maden ocağı, arazi gibi taşınmazların işletmesi, mülkiyeti veya o maldan faydalanma hakkını devlet başkanının uygun gördüğü kişilere vermesi olarak tanımlanmıştır.²¹⁶

İktâ sisteminin ilk defa ortaya çıkışı, milâdî üçüncü veya dördüncü asırlarda Pers ve Sâsâni şehirlerinin büyümesine ve çoğalmasına dayandırılmıştır. Sâsânîlerde soylu sınıfına karşı iktâ sistemini kullanarak zengin olan askeri zümre bir güç haline gelmiş ve soylulara karşı yeni bir soylu sınıfının doğması iktâ sistemi ile gerçekleşmişti. Bizans'ta da iktâ sistemi karşımıza çıkmaktadır. Altıncı ve yedinci yüzyıllarda devlete ait olan araziler iktâ sistemiyle soylu sınıfının eline geçmişti.²¹⁷ İslam'ın gelmesiyle birlikte Hz. Peygamber devrinde de iktâ sistemi kullanılmış, daha çok insanların kalbini İslam'a ısındırmak ve toprakları verimli hale getirmek için iktâlar dağıtılmıştı. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde ise verilen iktâların amacı, tarım yapılmayan ölü arazileri canlandırmak, İslam'ın yayılmasını hızlandırabilecek kimselere vermek ve genişleyen devlet sınırlarını korumak maksatlı uç bölgelere Müslümanları yerleştirmek şeklinde açıklanabilir. İktâ, Emevîler ve Abbâsî dönemlerin de ise, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden farklılaşmış, saltanat sistemine

²¹⁴ Bilal Aybakan, “Şîrâzî, Ebû İshak”, *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 185.

²¹⁵ Ahmet Ocak, “Selçukluların Din ve Mezhep Siyaseti”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı*, c. X, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 638.

²¹⁶ Mustafa Demirci, “İktâ”, *TDVİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 43.

²¹⁷ K. Y. Koprıman, N. Yazılıtaş, A. Yazılıtaş, “İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXV, sayı 39, 2006, s. 224; Demirci, a.g.m., s. 43.

dönen sistemin bekasını korumak için iktâyı iktidara yakın kişilere verilmişti. Abbâsîlerin yıldızının parladığı dönemde askerî sınıfın ön plana çıkmasıyla birlikte iktâlar komutanlara verilmişti. Bunun yanı sıra edip, şair, fakih, tabip gibi ilmi ve kültürel sahada çalışma yapan kişilere de geçimlerini sağlayabilecek kadar iktâ arazileri verildiği de görülür. İktâ sisteminin dönüm noktası olarak Büveyhîler dönemi söylenebilir. Bu dönemde kumandanların hizmetleri karşılığında iktâlar verilmiş, askerî iktâ sistemine geçiş sağlanmıştı. Selçuklular ise bu sistemi düzenleyip geliştirmiş ve yaygınlaştırmışlardı.²¹⁸

Selçuklu dönemi iktâ sisteminin gelişimi açısından son derece önemlidir. Özellikle Nizâmü'l-Mülk'ün iktâ sisteminde yaptığı düzenlemeler sayesinde sistem yaygınlaşmış ve daha verimli hale gelmişti. Bu yüzden bazı müellifler iktâ sistemini Nizâmü'l-Mülk ile özdeşleştirmişler ve iktâ sistemini ilk defa Nizâmü'l-Mülk'ün Selçuklu döneminde uyguladığını kaydetmişlerdi. Ancak Nizâmü'l-Mülk, iktâ sisteminin aksayan yönlerini Selçuklu Devleti'nin ekonomik, siyasi ve sosyal şartlarını göz önüne alarak yeniden düzenlemişti. O ayrıca, daha önceki devletlerin uyguladığı idarî iktâ sistemi ile birlikte askerî iktâ ile birleştirmiş ve sistemi daha işlevsel bir hale getirmişti.²¹⁹

Selçuklu Devleti'nde askerî iktâ sistemi 1073 (466) yılında Melikşah döneminde uygulanmaya başlamış ve zamanla ülke topraklarında yayılmıştı.²²⁰ Nizâmü'l-Mülk'ün düzenlediği askerî iktânın asıl gayesi, ordunun gelir teminiydi. Ordu için harcanması gereken mal veya vergilerin toplanması devlet için büyük bir yük teşkil ediyordu, özellikle devletin içine girdiği buhranlı dönemlerde bu sistemin tatbik edilmesi büyük problemlere sebep olmaktaydı. Askerî iktâ sisteminin uygulanmasıyla birlikte askerlere iktâ tevcihi, devleti iktisadî ve idarî yükten kurtarmış ve ayrıca devlet hazinesinden para çıkmadan güçlü bir ordu kurulmasını sağlamıştı.²²¹

İktâ sisteminde, iktâ sahibi toprağı ekmesi için köylüye vermekteydi. Köylü toprağı ekip biçtiği takdirde toprağı elinde bulundurabilirdi. Toprağı işleyen köylü

²¹⁸ Demirci, a.g.m., s. 43-44.

²¹⁹ Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklularında İktâ", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 26, 2009, s. 141-142.

²²⁰ Sadi S. Kucur, "İktâ", *TDVİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 47.

²²¹ Erkan Göksu, "Nizamülmülk ve Selçuklu İktâ'nın Şekillenmesindeki Rolü", *USAD*, Bahar 2018, sayı 8, s. 153.

öldüğü vakit eğer erkek çocuğu varsa ekip biçme hakkı ona geçebiliyordu. İktâyı elinde bulunduran kişi toprağı eken köylüden belirlenen öşürden fazlasını alamazdı. İktâ sahibi ekip biçen köylüden fazla vergi istediğı taktirde köylünün sultana direkt gidip şikâyet etme hakkı bulunuyordu, böylece köylünün iktâ sahibi tarafından ezilme durumu ortadan kalkıyor ve arazisine müdahaleyi engellemiş oluyordu.²²² Ayrıca, Nizâmü'l-Mülk düzenlediğı askerî iktâ sistemiyle birlikte göçebe yaşayan Türkmenleri kontrol altına almıştı ve yerleşik hayata geçirmişti. Bu sistem ile birlikte onları düzenli ordu içine dahil ederek disiplin kazandırmış ve böylelikle ordunun nüfusunu da artmış oldu.²²³

Selçuklularda eyaletlerde uygulanan idari iktâların kaynağı Büveyhîlerin askerî iktâ sistemine dayanmaktaydı. Buna göre ödemelerin parayla değil hizmetle yapılması usulü ortaya çıktı. Ayrıca idarî iktâ sayesinde merkezî hükümet eyalet masraflarının yükünü azalttı. Eski sistemde riskli bir şekilde eyaletle merkez arasında para transferi gerçekleştirilirken, yeni sistemle transfer işi ortadan kaldırılmış oldu. Ayrıca bu sistemle birlikte gelirlerin mahallinde harcanması durumu eyaletler açısından da olumlu bir gelişmeydi.²²⁴

Tarihte birçok devlet idarî iktâ sistemiyle birlikte toprağı işler hale getirmişti. Selçuklular bu sistemi bir adım daha öteye götürmüş idarî ve askerî iktâ sistemini meydana getirmişti. Böylelikle Selçuklular bu sistemi daha uygulanabilir bir biçime sokmuş ve kendisinden sonra gelen Atabeglikler, Harezmşahlar, Türkiye Selçukluları, Eyyûbiler, Memlûkler, Osmanlılar ve hatta Hindistan'da kurulan Müslüman Türk devletlerinde görülen toprağı bağılı ordu sisteminin teşekkül etmesinde örneklik teşkil etmişti.²²⁵

1.6.3. Nizamülmülk'ün Selçuklu İmar Faaliyetlerine Katkısı

Selçuklu Devleti Veziri Nizâmü'l-Mülk, devletin gelişmesi ve kalkınması için her alanda yoğun bir şekilde çalışma içerisine girmişti. Özellikle Sultan Melikşah döneminde büyük küçük bütün devlet işleri ona bırakıldığı zaman devletin siyasi, idari, iktasadi ve hatta imar hizmetiyle meşgul olmuştu. İmar faaliyetleri içerisinde medreseler ön plana çıkmakla beraber; kütüphaneler, ribatlar, mescidler, bimaristan

²²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara, 2014 s. 57-58

²²³ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 19.

²²⁴ Kucur, a.g.m., s. 47.

²²⁵ Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklularında İktâ", s. 142.

ve hankahlar bulunuyordu. Vezir başta Bağdat olmak üzere Nizamiye Medresesi adıyla birçok şehirde medreseler kurmuştu. Ayrıca vezir Bağdat'ta Ribât-ı Sûfiyye adıyla bilinen bir ribat inşa ettirmişti.²²⁶ İsfahan'ın Sultan Melikşah döneminde başkent olmasıyla birlikte bir ilim merkezi haline gelmiş, Sultan Melikşah buraya Hanefî öğrenciler için medrese yaptırmıştı. Bunun yanında Nizâmü'l-Mülk'te buraya sûfiler için bir hankah ve bir medrese yaptırmıştı. Ayrıca İran cami mimarisinin en seçkin örneklerinden birisi olan İsfahan Cuma Camii'nin kuzey ve güneyinde yer alan kümbetler de bu döneme ait olan eserler içerisinde.²²⁷ Bunun dışında vezir Nişâbü'r'da bîmârîstan, Tûs ve Nûkan'da mescitler yaptırmıştı.²²⁸

İslam dünyasının en uzun ömürlü rasathanelerin ilki olan Melikşah Rasathanesi 1074-75 yıllarında, Sultan Melikşah'ın ve Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün çabalarıyla açılmıştı. Astronomik faaliyetleri yürütmek için ünlü matematikçi Ömer Hayyam başta olmak üzere, Muzaffer el-Esfezârî ve Vâsiti gibi âlimler getirtilmişti.²²⁹ Ayrıca bu dönemde İran takviminde değişiklik yapılması kararı alınmış ve Melikşah'ın Celâlüddevle lakabına nisbetle Celâlî adı verilen takvim kabul edilmişti.²³⁰

1.7. Dönemin Diğer Gelişmeleri

1.7.1. Bâtınîlerle Mücadele

Büyük Selçuklu Devleti, Abbâsî Halifeliğini Şîî Fâtîmîler ile giriştiği mücadeleden kurtarmak suretiyle bir bakıma Sünnî İslâm dünyasının lideri konumuna yükseldi. Selçuklu Devleti bu konuma yükseldiğinde devleti en çok uğraştıran meselelerden birisi de *Şiîler*²³¹ oldu. Şîî Fâtîmîlerle siyasi, askeri, ilmi ve fikri yönden savaş verilmiş ve Sünnî Selçuklular özellikle *Nizamiye Medreselerinin* ilmi alandaki çalışmalarıyla Şîîlere karşı üstünlük sağlamışlardı. Nitekim Büyük

²²⁶ Özeydın, "Nizamülmülk", *TDVİA*, s. 195; Özeydın, "Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *USAD*, s. 27.

²²⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *TDVİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 499.

²²⁸ Özeydın, "Nizamülmülk", *TDVİA*, s. 195.

²²⁹ Sevim Tekeli, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Uygarlığa Katkıları", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 25, s. 404.

²³⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.97; Özeydın, "Nizamülmülk", *TDVİA*, s. 195.

²³¹ Şîilik, sözlükte "tabî olmak, desteklemek" olarak geçer, ancak terim olarak; Resûl-i Ekrem'in vefatının ardından devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ve onun evlâdından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini savunan grupları ifade eder. Şialığın, Resûlullah'ın vefatının ardından önceki halifelerin hilâfetini reddedip Ali'nin imâmetini kabul eden; imâmetin kesintisiz devamını isteyen, kendilerinin Ali'ye tâbi olduğunu, onun ise kimseye tâbi olmadığını düşünen Ali taraftarlarına verilen bir isim olarak da ifade edilir. Şîilikte mezhepleşme süreci ise Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra sistemleşmeye başlayarak devam etmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Öz, "Şia", *TDVİA*, c. XXXIX, s. 111.

Selçuklu Devleti'ni meşgul eden Şîî kaynaklı hareketlerin başında da Bâtînîlik geliyordu.²³²

Bâtînîlik, sözlük anlamına göre *batn* veya *butûn* kökünden türemiş “Gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek” anlamına gelir ve terim manası olarak ise “her zâhirin bir bâtını ve her nassın bir te’vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O’nun ile ilişki kurmuş mâsum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar” şeklinde tarif edilebilir. Ayet ve hadislerin sahih anlamları dışında, gizlenmiş mânaların var olduğu anlayışı hicrî II. yüzyılda bazı Şîî kaynaklarda rastlanır ve buna rağmen bâtîniyye kelimesi erken dönem kaynaklarında mevcut değildir. Bu kelimeye ilk olarak Makdisî’nin *el-Bed’ ve’t-târîh* adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır.²³³

Bâtînîler, esasta gizlilik prensibini benimseyen, İslam’ın gerekli gördüğü şer’i kaidelere uymayan, İslam ülkelerinin yönetimini ele geçirmek için siyasi faaliyette bulunan insanlar topluluğu olarak da tanımlanabilir.²³⁴ Bâtînîlerin menşei hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Bâtînîliği benimsemiş yazarlara göre Bâtînîlik, Ca’fer es-Sâdık tarafından başlatılmış ve ondan sonra oğlu İsmâil tarafından yürütülmüştür. Ehl-i sünnet ve Mu’tazile âlimlere göre ise Bâtînîlik; Mecûsilik, Yahudilik, Sâbîlik gibi eski dinlerin karışımından oluşmuş batıl yeni bir dindir. Son dönem araştırmacıları ise Bâtînîliğin kaynağını Yeni Eflatunculuk ve Yeni Pisagorculuk gibi gnostik felsefî akımlara bağlamaktadırlar.²³⁵

Bâtînîler, İslam’ın temel esaslarını tevil etmişler ve kendi düşünüş tarzlarıyla yorumlayarak farklı bir din oluşturmuşlardı. Onlara göre namaz kılmak, imamlarına bağlanmak; zekât vermeği ise imamlarına ya da yardımcılarından birine vermek olarak yorumlamışlardı. Abdest almak imamı tanımaya dönüş, oruç tutmak ise imamın sırrını ifşa etmemek olarak değiştirmişlerdi. Hac ibadetinden maksat ise imamı ziyaret etmek ve onun hizmetini yürütmek olarak ifade etmişlerdi.²³⁶

²³² Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yayınları, İstanbul, 2002, s. 210.

²³³ Avni İlhan, “Bâtîniyye”, *TDVİA*, c. V, İstanbul, 1992, s. 190

²³⁴ Ocak, a.g.e., s. 211.

²³⁵ İlhan, a.g.m., s. 190.

²³⁶ Pınar Kaya, “Bâtînîleri’in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları ve Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Yıllarında ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Eylül 2014, sayı XIX, s. 295.

Bâtınîler genellikle masonik bir hiyerarşi sistemine sahiptirler. Gizli doktrin esasına dayanan Bâtınîler davetlerini gizli yaparlardı ve mezhepleriyle alakalı gizli bilgileri ancak Bâtınî olduğunu kanıtlayan ve bu yolda en yüksek mertebeye çıkan kişilere verirlerdi. Bâtınîler davetlerini sistemli bir şekilde zamana ve zemine göre şekillendirir ve ayrıca davet ederken, gittikleri bölgelerdeki kişilerin anlayacağı ve alışık olduğu şekilde anlatım tarzı seçerlerdi.²³⁷

Hasan Sabbâh döneminde Bâtınîlik hareketi farklı bir hüviyete kavuşmuştur. Daha öncesinden gizlilik içerisinde davetlerini yerine getiren *dâîler*²³⁸ yerine eli hançerli suikastçılara dönüşmüşlerdir. Hasan Sabbâh, bu suikastçılarla birlikte insanların düşünce ve inanç dünyalarına hâkim olmayı hedeflemiş ve insanlara istediği işleri arzuladığı yolla yapma gibi düşünceler içerisine girmiştir.²³⁹

Hasan Sabbâh, 1046-47 (438) veya 1053-54 (445) yılında İran'a bağlı Kum şehrinde doğduğu rivayet edilir. Soyu aslen Güney Yemen'e hâkim olan Himyerî krallarına dayanır. Hasan Sabbâh, babasının Yemen'den Kûfe'ye göç ettiğini oradan Kum'a ve nihayet doğum yeri olan Rey'e geldiğini bildirir. Bu bilgiler kendi hayat hikâyesini yazdığı ve adamlarının ismini koyduğu *Sergüzeşt-i Seyyidinâ* adlı kitapta mevcuttur.²⁴⁰ Hasan Sabbâh, küçük yaştan itibaren ilim öğrenmeye yatkınlık göstermiş ve din âlimi olmak istemişti. Bunun için on yedi yaşına kadar Rey'de kalmış ve İmamiyye Şîası'na bağlı bir şekilde eğitimine devam etmişti. Fâtîmî dâîsi Emîre Zarrâb bir gün Hasan Sabbâh ile karşılaşmış ve onu etkileyerek İsmâiliyye mezhebine geçmesini sağlamıştı. Hasan Sabbâh, felsefî ilimler, kelâm, mantık, fıkıh, riyâziyyât ilimlerinde kendisini geliştirmiş ve bunun yanı sıra Irak baş dâisi olan İbn Attâş'ın tavsiyesi üzerine Kahire'de bulunan Dârülhikme'ye gitmiş ve orada İsmâiliyye mezhebini ve esrâr-ı ilâhiyyeyi öğrenmişti.²⁴¹

²³⁷ Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK, Ankara, 1990, s. 72; Ocak, a.g.e., s. 212.

²³⁸ Dâî: "İnsanları kendi din veya mezhebine çağıran kimse" olarak tanımlanır. Genelde dâî sıfatı İsmâiliyye, Karmatîler ve Dürzî tarihlerinde karşımıza çıkar. Dâîler imamlar tarafından verilen da'vet görevini yerine getirmek için tayin edilirler. Dâîler Kur'an-ı Kerim, tefsir ve te'vil, fıkıh, hadisin bütün dalları, da'vet nazariyesi, münâzara üslûbu, dinî kıssalar, bid'at ehli ve zındıklarla ilgili bilgiler, felsefe ve özellikle sudûr felsefesi, mantık, fizikî âlemdeki müşahhas meselelerin mânevî âleme uygulanması gibi konularda esaslı bir eğitim ve öğretim görmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Öz, "Dâî", *TDVİA*, c. VIII, s. 420.

²³⁹ Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 73.

²⁴⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, T.C Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1999, s. 534.

²⁴¹ Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbâh", *TDVİA*, c. XVI, s. 347.

Hasan Sabbâh, Mısır'da üç sene kaldıktan sonra Nizar'a verdiği destekten dolayı Bedrü'l-Cemâli'yle fikir ayrılığı yaşadı ve bu olay üzerine Sabbâh Kuzey Afrikaya sürüldü. Sürgüne gittiği gemi Suriye taraflarında batırıldı. Sabbâh Suriye'ye sığınmak zorunda kaldı. Sonunda 1081 yılında İsfahan'a gitti ve dokuz yılını İran topraklarında gezerek davet hizmetiyle geçirdi. Daha sonra Hasan Sabbâh yönünü Deylem olarak bilinen dağlık bölgeye çevirdi. Buranın halkı sert tabiatlı, savaşçı ve özgürlüğüne düşküncüydü. Sabbâh davetini burada ciddi şekilde çalışarak yaydı ve o etrafa dâîler göndererek davetini hizmetine devam etti.²⁴²

Hasan Sabbâh'ın giriştiği bu davet süreci Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk tarafından takip ediliyordu. Nizâmü'l-Mülk, Sabbâh'ın sapkın fikirlerle ortaya çıktığı ilk günlerden itibaren, onların ileride çıkaracakları karışıklıkları, devlete ve İslam'a verecekleri zararları fark edip askerlerini ona göre hazırlama sürecine girişti.²⁴³ Nizâmü'l-Mülk, Hasan Sabbâh propagandalarından dolayı hemen harekete geçmiş ve Rey'in yöneticisi olan Müslim Razî'ye Sabbâh'ın yakalanması emrini vermişti. Sabbâh bu durumdan rahatsızlık duymuş, sürekli takip edilmesi ve davet hizmetini saklanarak devam ettirememesi, onu sürekli kalabileceği bir yer arama fikrine sürüklemişti. Güvenli bir şekilde yaşayacağı, kimsenin kolaylıkla ulaşamayacağı bir kale aramaya başladı.²⁴⁴ Nihayetinde Kazvin yakınlarında el-Burz dağları üzerinde kurulmuş eski Fars dilinde "kartal yuvası" anlamına gelen ve Melikşah'a bağlı muhkem bir kale olan Alamut Kalesi'ni ele geçirdi. Hasan Sabbâh 4 Eylül 1090 tarihinde Nizârî-İsmâîlî Devleti'ni kurdu ve burayı Bâtınî hareketin merkezi haline getirdi.²⁴⁵

Hasan Sabbâh, Alamut Kalesi'nde etrafına topladığı fedailerini bir suikastçı gibi yetiştirmeye başladı. Onlara esrar çektirip zihinlerini bulandırıyor, Ehl-i beyte yapılmış olan olayları anlatarak onları kinlendiriyordu. Fedailere imama mutlak itaat fikrini aşıyor ve tam teslimiyet noktasında onlara ebedi saadete ulaşacaklarını telkin ediyordu. Fedailer belirli bir eğitim sürecinden geçirilirdi. Onlara silah kullanmayı öğreterek, zorluklara karşı koyabilen eğitimler verilirdi. Ayrıca onlara faaliyet gösterecekleri bölgenin örf, adet, din ve mezhepleri hakkında bilgiler verilir ve

²⁴² Bernard Lewis, *Haşîşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarıözen, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 60-63.

²⁴³ Cüveynî, a.g.e., s. 542.

²⁴⁴ Ocak, a.g.e., s. 218.

²⁴⁵ Abdülkerim Özeydin, "Alamut", *TDVİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 336.

yabancı diller öğretilerek tam donanımlı bir suikastçı haline getirilirdi.²⁴⁶ Hasan Sabbâh, Alamut Kalesi’ni fedailerine istediklerini yaptırabilmek için adeta sahte bir cennet haline getirmişti. Bernard Lewis *Haşîşîler* kitabında ünlü gezgin Marco Polo’un 1273 yılında İran’dan geçtiği ifade edilmiş ve Alamut Kalesi’nin çarpıcı bir tasvirini yaparak fedailer hakkında önemli bilgiler verdiğini aktarmıştır. Buna göre:

“Şeyh’in kendi dillerindeki ismi Alâaddin’dir. İki dağ arasındaki bir vadinin girişlerini kapattırmuş ve burayı envaitürlü meyvelerin yetiştiği, eşi benzeri görülmemiş güzellikte bir bahçeye çevirtmiştir. İçerisine her biri göz kamaştırıcı zarafette resimlerle bezeli, akla hayale gelmeyecek görkemli köşkler ve saraylar inşa ettirmiştir. Kanallardan alabildiğine şarap, süt, bal ve su akmaktadır. Dünya güzeli kadınların ve genç kızların ellerindeki çalgılardan en hoş tınlar, dudaklarından en hoş şarkılar dökülür, dans figürleri izleyenleri büyüler. Şeyh’in gayesi, tebaasını buradan öte bir cennetin olmadığına inandırmaktır. Bunun için, Hz. Muhammed’in söz ettiği, ırmaklarından şarap, süt, bal ve suyun eksik olmadığı, sakinlerini zevklerin doruklarına eriştiren hurilerle dolu cennet tasvirini örnek almaktadır. Sahiden de bu civarda yaşayan Arapların gözünde vadi, cennetin ta kendisiydi!

Haşîşîler olarak ayırdıklarının haricinde kimse bahçeye alınmıyordu. Bahçenin girişinde, dünyaya kafa tutabilecek denli güçlü bir kale vardı, başka da bir girişi yoktu. Bizzat kendi maiyeti altına almak üzere sarayında barındırdığı on iki ila yirmi yaş arası gençlere, tıpkı Hz. Muhammed gibi, cennet hikâyeleri anlatıyordu; gençler de Sarrasinler Hz. Muhammed’e nasıl inanıyorlarsa aynı inançla ona bağlıydılar. Önce kendilerine uyuşturucu bir iksir içirip ardından dörderli, altışar ya da onarlı gruplar halinde bahçesine sokuyordu. Böylece, gözlerini açtıkları vakit gençler kendilerini dillere destan bahçede buluyorlardı.

Uyanıp da kendilerini hayal dahi edemeyecekleri güzellikte bir mekanda buluverince, buranın cennetin ta kendisi olduğuna kanaat getiriyorlardı. Etraflarında gönüllerince oynayan kadınlar ve genç kızlar, kendileri de gençliklerinin baharında olunca, burayı terk etmek akıllarının ucundan bile geçmiyordu.

Bizim İhtiyar dediğimiz Efendi, sarayı alabildiğine görkemli bir hale getirerek, basit dağlı halkı kendisini yüce bir peygamber olduğuna inandırmıştı.

²⁴⁶ Tahsin Yazıcı, “Fidâî”, *TDVİA*, c. XVI, İstanbul, 1996, s. 53.

Haşîşîlerinden birini bir göreve yollamak istediği vakit, aynı iksirle bu kez sarayına taşıtıyordu. Genç adam gözünü açtığı vakit, kendisini cennetten sonra hiç de hoş gelmeyecek kalenin içerisinde buluveriyordu. Ardından, Şeyh'in huzuruna çıkarılıyordu ve genç adam bir peygamberin huzurunda olduğuna canı gönülden inanarak önünde hürmetle secde ediyordu. Şeyh nereden geldiğini soruyordu, o da cennetten geldiğini ve burasının Hz. Muhammed'in Kur'an'da sözünü ettiğinin tıpatıp aynısının olduğunu söylüyordu. Bu da hiç şüphesiz, yanında hazır bekleyen ve bahçeye henüz davet edilmemiş olanların bir an için dahi olsa bahçeye girebilme arzularını kamçılıyordu.

Şeyh, bir hükümdarın öldürülmesini isteyeceği vakit gence şöyle diyordu: 'Git ve şunu, şunu öldür; geri döndüğünde meleklerim seni cennete taşıyacaklar. Ölsen dahi, seni cennete almaları için meleklerimi yollayacağım.' Bu sözlerle, geri dönmek için can attığı cennetin anahtarını ilelebet sahip olacağına inanan genç, sabırsızlıkla düşmanını katletmeye koşuyordu. Bu sayede, Şeyh'in, ölümüne karar verdiği kim varsa müritleri sırada bekliyordu. Elindeki böylesi muazzam gücün yarattığı korku hissi, kendilerini hançerin ucunda hisseden hükümdarları kendisiyle iyi geçinmeye mecbur kılıyor, tehdit yaratacak fiillerden alı koyuyordu.”²⁴⁷

Büyük Selçuklu Devleti, Tuğrul Bey döneminden itibaren Şîî hareketine karşı giriştikleri siyasetle Sünnilerin koruyucusu haline geldi. Şîîlerle olan mücadele Alp Arslan döneminde de devam etti. Yalnız bu dönemde Sultan Alp Arslan tarafından kaldırılan istihbarat teşkilatı, Bâtınîlerin yayılmasını kolaylaştırmış ve hareketlerini kökleştirmişti. Nizâmü'l-Mülk sultana istihbarat teşkilatının kaldırılma olayını faydadan çok zarar getireceğini söylese de sultan, dünyanın her şehrinde düşmanının ve dostunun olduğunu ve bu casusların istihbarat getirdiğinde kötü bir niyeti varsa dostu düşman, düşmanı da dost olarak gösterebileceğini düşündüğünden dolayı istihbarat teşkilatını kaldırmıştı. Bu yüzden Bâtınîler hareketlerini güçlendirdi ve onlar, yolların güvenliği azaldığı için artık kolayca istedikleri işleri yapar hale geldiler.²⁴⁸

Sultan Alp Arslan döneminde istihbarat teşkilatının kaldırılması Bâtınîleri güçlendirmesine rağmen, onların saray içinde barınmalarına kesinlikle izin verilmedi. Tuğrul Bey ve Sultan Alp Arslan döneminde Sünni olmayıp itikadı bozuk

²⁴⁷ Bernard Lewis, a.g.e., s. 9-11.

²⁴⁸ el-Bündârî, a.g.e., s. 65.

ateşperest, Hristiyan, Rafizî grupların Türklerin sahip olduğu makamdan daha üst bir makamı istemeye cesaret edemezlerdi. Sultan Alp Arslan Sünni olmayanların devlet kadrolarında barınmasından hiç hoşnut olmazdı ve bir emîrin veya Türk'ün, bir Râfizîyi hizmetine aldığını duyduğunda onu hemen cezalandırırdı.²⁴⁹

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme adlı eserinde Alp Arslan zamanında devlet kadrosuna gelen bir Bâtınî'nin durumunu şu şekilde nakletmiştir: “ *Sultan Alp Arslan'a Erdem'in Hurdabe'yi kendine debîr olarak atadığı bildirildi. Hurdabe'nin Bâtınî olduğu söylendiğinde de ondan tiksindi. Zamanı gelince Erdem'e, 'Sen benim ve ülkemin düşmanısın.' dedi. Erdem bunu duyunca huzurunda yere kapanarak, 'Efendim, bu nasıl sözdür? Ben sizin en âciz kulunuzum, köpeklerinize karşı ne kusur işlediğimi bilmiyorum? Bendenizin, efendimize kullukta ve sultanımın hayrını istemekte hiç ihmalim olmamıştır' dedi. Alp Arslan 'Hurdabe denilen o adam müsveddesi Bâtınî değil mi?' deyince Erdem 'Efendimiz, onun her tarafı zehir olsa sarayınız köpeklerine ne zarar verebilir?' dedi. Sultan, 'Gidip o adamı getirin' dedi. Adamı getirdikleri zaman, Sultan, 'Ey adam, sen Bâtınîsin ve Bağdat halifesinin halifeliğini kabul etmiyorsun' dedi. Hurdabe, 'Efendimiz, ben Bâtınî değil Şîîyim' dedi. Sultan, 'Sanki Rafizî mezhebi çok iyi de onu Bâtınî mezhebinin siperi yapıyorsun, her iki güruha da lanet olsun' dedi. Emri üzerine onu tahkir ile huzurdan çıkardılar. Sonra yüzünü devlet ileri gelenlerine dönerek şunları söyledi: 'Kabahat bu adam müsveddesinde değil, bir inançsız kişiyi hizmetine alan Erdem'dedir. Ben sizlere defalarca dedim ki: Sizler buraların yabancısı Horasanlı ve Maveaü'n-nehrli Türklersiniz, bu vilayeti ben kılıcımla ve zorla aldım. Irak halkının ekseriyetinin itikadı bozuk ve Deylem taraftarıdır. Türkler ile Deylem arasındaki düşmanlık ve anlaşmazlık yeni değildir. Allah Teala Tükleri, Deylemlilere musallat oldukları için aziz kılmıştır. Allah'ın yardımıyla Tükler Müslüman ve Ehl-i sünnettirler. Onlar ise dünyayı seven, bid'atlar çıkaran inançsızlardır. Türklere karşı aciz oldukları müddetçe, büyüklük göstererek, itaatli olurlar. Eğer Türklerin zayıf düştüklerini görerek, kendileri kuvvetlenseler, Türkleri kökten yok ederler.'*²⁵⁰ Bu durum gösteriyor ki, Alp Arslan Bâtınîlerin devlete sızmaları durumunda, Türklerin başına gelebilecek tehlikeleri önceden fark etmiş ve devlet kadrolarında Bâtınîlerin kadrolaşmasının önüne geçmek istemiştir.

²⁴⁹ Köymen, a.g.e., s. 191-192.

²⁵⁰ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetnâme**, çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, s. 177

Alamut Kalesi'ne yerleşen Hasan Sabbâh, davet hizmetine devam etmiş, sınır bölgelerinin ele geçmesi için çaba sarf etmişti. Daveti kabul etmeyen halkın kanını dökerek kendi tarafına çekmeye çalışmış ve bir taraftan da yeni kaleler inşa ettirerek hâkimiyet alanını genişletiyordu.²⁵¹ Bu yüzden, Sultan Melikşah'ın emri altında bulunan, Alamut civarının iktasına sahip olan Yoruntaş isimli emîr, sık sık Alamut eteklerine saldırı düzenlerdi. Hasan Sabbâh'ın davetini kabul etmiş olanların üzerine giderek onların fesat yaymalarını engeller, mallarını yağma ederdi. Yoruntaş, Alamut Kalesi'nin her tarafını tuttu ve kalenin zahire girişini kesti. İçerideki halk zahiresiz kalarak çaresizliğe sürüklendi. Hasan Sabbâh sürekli onlara süslü sözlerle cesaret vererek kaleyi savunmaya çağırıyordu. Onlara İmam Mustansır'dan zafer elde edeceklerine dair müjde aldıklarını söyleyerek mücadelelerini artırıyordu.²⁵² Bu sırada Yoruntaş'ın eceliyle ölmesi kale kuşatması için harcanan çabaları sonuçsuz bıraktı. Bu ölüm olayı Hasan Sabbâh'a inananlar tarafından müjde olarak anlaşıldı ve davalarının sağlam olduğu inancını uyandırdı.²⁵³

Hasan Sabbâh, davetine kaldığı yerden devam ederek ileri gelen adamlarından Hüseyin Kâini'yi Kuhistan'a gönderdi. Müstahkem kaleleri işgal etmeye başladılar ve bu işgal haberleri Sultan Melikşah'a ulaştı. Bunun üzerine sultan emîrlerinden Arslantaş'ı Hasan Sabbâh'ın üzerine yolladı. Kale kuşatıldı ve kalede yeniden erzak sıkıntısı meydana geldi. Kaleye yapılan hücumların şiddeti artmaya başladı ve tam kale düşerken Hasan Sabbâh Kazvin dâisinden yardım istedi. Savaş aletleriyle donanmış 300 kişilik bir grup geldi ve Arslantaş muhasarayı kaldırarak çekilmek zorunda kaldı.²⁵⁴

Hasan Sabbâh'a karşı zafer elde edilememesi Sultan Melikşah'ın iyice canını sıkıyordu. Sultan bu işe son vermek adına Emîr Kızılsarıg'ı ordunun başına atamış ve onu Sabbâh'ın üzerine göndermişti. Kızılsarıg yavaş yavaş Sabbâh'ın hâkimiyeti altında olan yerleri almaya başladı ve aynı zamanda Emîr Koltas'ın da Hüseyin Kâini'yi köşeye sıkıştırdığı haberleri geldiği sırada bütün harekâtı bitiren Melikşah'ın ölüm haberi geldi. Bunun üzerine Hasan Sabbâh'a yapılan kuşatma kaldırılmış oldu. Önce Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Ebû Tâhir Arrânî adlı Bâtînî fedaisi

²⁵¹ Cüveynî, a.g.e., s. 540.

²⁵² Farhad Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğütleri*, çev. Erdal Toprak, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 481.

²⁵³ Cüveynî, a.g.e., s. 540; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 142.

²⁵⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 540; Kafesoğlu, a.g.e., s. 142.

tarafından öldürülmesi ve sonra da Melikşah'ın ölümü Hasan Sabbâh'a karşı yürütülen mücadeleyi sonuçsuz bıraktı. Bâtınîler, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün ve Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu Devleti'nde yaşanan iç karışıklıktan faydalanma yoluna gittiler, davetlerini ve güçlerini iyice pekiştirerek güçlendiler.²⁵⁵ Ancak, Hasan Sabbâh'ın kurduğu İsmâîliyye Devleti Hülâgu Han'ın 1256 (654)'daki saldırısına kadar ayakta kaldı. Daha sonra siyasi bir şekilde olmasa da bir ölçüde bağımsız olarak yaşayan Nizariler, Müslüman dünyasının içine yayılarak tasavvuf kisvesi altında gizlice varlıklarını devam ettirdiler.²⁵⁶

1.7.2. Karmatîlerle Mücadele

Karmatîlik, Selçuluların mücadele etmek durumunda kaldığı bir diğer Şîî kaynaklı harekettir. Bâtınîler kadar yayılma imkânı bulmasa da giriştikleri siyasi faaliyetler açısından Selçukluları ve Abbâsî Hilafetinin merkezi otoritesini zor duruma sokmuştur.²⁵⁷

Karmatîlik, Mecusilik inancının temel esaslarına dayanmış, Sâbiilik ve Manilik gibi İslam'dan önceki inanış anlayışlarıyla harmanlanmıştı. Karmatîler'de, Bâtınî fırkası gibi İslam'ın ana esaslarını tevil etmiş; haramları helal, helalleri haram saymışlardır. Onların inançlarına göre, kız kardeş veya kızlarıyla evlenilebilir, şarap içilir ve tüm zevk verici şeyler helal olabilirdi. Ayrıca, onlar ibadetleri de değiştirmişler; namazı iki vakit olarak yorumlamışlar, birisi gün doğmadan diğeri de gün battıktan sonra kılmışlar ve kible yönlerini Beytü'l-Makdis olarak belirlemişlerdir. Oruçlarını yılda iki defa olarak Mihrican ve Nevruz günlerinde tutmuşlardır. Hac ibadetini ise, zahiri ve batınî olarak ikiye ayırmışlar. Zahiri olarak, herkesin yaptığı şekilde; batınî olarak ise aynı Bâtınîlerde olduğu gibi imamı ziyaret olarak algılamışlardır. Gusûl abdesti normal abdest gibi almışlar; zekât vermeyi de imama vermek olarak belirlemişlerdir.²⁵⁸

Karmatîlik ilk başta geneli Arap, Sudan ve Nebatlı fakir insanların yaşadığı bir bölge olan Basra ile Kûfe'de ortaya çıkmıştır. İsmâîliyye'ye mensup olan Abdullah b. Meymûn'un (ö.874) vefatından sonra yerine geçen Hamdan Karmat, kendi davetini oluşturmuş ve davet merkezi olarak bu bölgeyi belirlemişti. Karmat,

²⁵⁵ Daftary, a.g.e., s. 483.

²⁵⁶ Kafesoğlu, a.g.e., s. 143; Muharrem Kesik, a.g.m., s. 68; Daftary, a.g.e., s. 460.

²⁵⁷ Ocak, a.g.e., s. 238.

²⁵⁸ Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *TDVİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, s.513; Ocak, a.g.e., s. 241.

halkın bozuk sosyal yapısından faydalanma yoluna giderek kısa sürede, mal ve kadın ortaklığına dayanan sistemini örgütlenme fırsatı buldu. Birçok batıl inanç sistemini içinde karıştıran Karmatîlik, Abbâsî Hilafetine düşmanlık besliyordu. 899 yılında Karmatîlerin ileri gelenlerinden olan Ebû Saîd el-Cennabî, Bahreyn bölgesinde bir devlet kurmayı başardı. Karmatîlerden bir grup Şam bölgesinde Abbâsî Halifesinin ordularına saldırmışlar ve oradaki mescitleri yakmışlardır. Birçok taşkınlık yapan Karmatîler 927'de Kabe'de tavaf eden hacıları katletmiş ve Kâbe örtüsüne el koymuşlardır. Hacerü'l- Esved'i Kabe'den kaçırıp Kûfe'ye götürmüşlerdi. Siyasi ve fikri anlamda kendilerine yakın olan Fâtîmî Halifesi Mansur'un emriyle 950-51 senesinde Hacerü'l- Esved'i geri yerine koymuşlardı. Bir süre sonra Karmatîlerle araları açılan Fâtîmîler, sınırlarını genişletmek gayesiyle Suriye bölgesinde olan Karmatîlerin üzerine gitmiş ve onları yenilgiye uğratmışlardır. Kaçabilen Karmatîler Oval Adası'na ve Bahreyn'e sığınmışlardır.²⁵⁹

Karmatîler Oval Adası ve Bahreyn'e hâkim olduktan sonra bölge halkına ağır vergiler koydular ve hutbeyi de Fâtîmîler adına okuttular. Karmatîler daha sonra fazla varlık gösteremediler ve ayrıca bölge halkı olan Sünnî Müslümanlar tarafından bir dizi isyanla güçlerini iyice kaybettiler. Nihayet ada 1066 senesinde Karmatîlerin ellerinden çıkarak Sünnî Müslümanlara geçti ve hutbe de Abbâsî Halifesi adına okundu. 1075 yılında Yahya b. Abbas Kâtif ve Oval Adası'nın hâkimiydi. O, Melikşah'ın mabeyincisi olan Kîçkine'ye ulaşmış ve Karmatîlerin elinde bulunan Ahsa'yı fethetmesinde yardımcı olurlar ise sultana vergi vermeyi ve onun adına hutbe okutmayı kabul edeceğini bildirmişti. Sultan Melikşah bu teklifi kabul etmiş ve Nizâmü'l-Mülk'ü bu görevle görevlendirmişti. Kîçkine adamlarıyla birlikte Yahya b. Abbas'ın yanına ulaştı ancak, Yahya b. Abbas sultan ve ordusunu orada olacağını düşündü. Kîçkine'nin yalnız gelişi menfaatlerinin zail olacağını sanmaktaydı. Bu yüzden Abbas ve Kîçkine'nin arasında çatışma çıktı ve Kîçkine mağlup olarak çekildi.²⁶⁰

Aynı bölgede yaşayan ve Karmatîlere karşı uzun zamandır mücadele veren Abdullah b. Ali el-Uyunî, Ahsa ve Bahreyn'i Karmatîlerden temizlemek maksadıyla 1076'da Melikşah'a başvurdu. Yahya b. Abbas gibi bölgeyi ele geçirdikten sonra o da hutbeyi Sünnîler adına okutmayı teklif etti. Sultan hem Karmatîler sorununu

²⁵⁹ Ocak, a.g.e., s. 238-240.

²⁶⁰ Ocak, a.g.e., s. 240-241.

çözmek hem de Kiçkine'nin intikamını almak istiyordu ve böylece bölgeye bu sorunu ortadan kaldırması için ileri gelen adamlarından olan ve Hulvân bölgesinin iktasını elinde bulunduran Artuk Bey'i görevlendirdi. Artuk Bey, Karmatîlerin üzerine gitti ve ilk olarak Katif'i kolaylıkla hâkimiyeti altına aldı. Daha sonra Ahse şehrine girdi ve şehri yağmaladı. Kaleye sığınan Karmatîler bir oyun yaparak anlaşmaya çalıştılar ancak, Artuk Bey çok geç olmadan oyunun farkına vardı ve kaleyi kuşatmaya devam etti. Sıcak havaya ve zorlu şartlara dayanamayan Türkmen askerler Artuk Bey'i oradan ayrılmaya zorladılar. Artuk Bey, oradan ayrılmadan önce kardeşi Alpkuş'u iki yüz askerle birlikte kuşatmayı devam ettirebilmesi için Abdullah'ın yanına bıraktı. Artuk Bey Bağdat'a giderek halifeye süreç hakkında bilgiler aktardı. Daha sonra Alpkuş ve Abdullah Karmatîler üzerine yürüdü ve kaleyi ele geçirdi. Ancak, Abdullah Alpkuş'a iyi davranmadı, onu hapsetti ve sonra da onu öldürdü. Haberi alan Artuk Bey kardeşinin intikamını almak üzere yola çıktı ve Abdullah'ı itaat altına aldı. Böylece o bölgede uzun yıllar fesat yayan Karmatîlerin varlığı sonlanmış oldu. Selçuklu komutanı olan Artuk Bey o bölgede Selçuklu Devleti'nin Sünni İslam'ın koruyucusu olduğunu tekrardan ispatlamaya vesile olmuş ve o bölgede Sünni İslam'ı canlandırmıştı.²⁶¹

1.7.3. Mezhep Çatışmalarında (Hanbelî-Eş'arî) Nizamülmülk'ün Etkisi

Büyük Selçuklu Devleti yayıldığı coğrafya itibarıyla çok renkli bir nüfus yapısına sahipti. Tebaasına bakıldığında birçok farklı din ve mezhepten insanların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklular imparatorluğun gereği olarak halkının kutsal saydığı değerlere saygı gösteriyor, Sünni mezhepleri ayırmadığı gibi mutedil Şîilere karşı da ayrılıkçı bir siyaset takip etmiyordu. Selçuklu, Seyyidlere, şeriflere hürmet ediyor, alevi inancına mensup olanları ötekileştirmeden hankâh ve medrese inşa ediyordu. Sultanlar ve beyler ileri gelen Şîi imamlarının türbelerini ziyaret edip, bakımını yaptırıyorlardı.²⁶² Her ne kadar mutedil Şîilerle iyi geçinilmiş olsa da asi olanlarla ciddi Sünni-Şîi çatışmaları yaşanmış ve devleti uzun bir süre meşgul etmişlerdi. Bunun yanı sıra Selçuklular döneminde zuhur eden mezhep sorunlarını genellikle Hanbeliler ile Eş'arîler arasında gerçekleşmişti. Bu çatışmalar genellikle

²⁶¹ Ocak, a.g.e., s. 243-246.

²⁶² Turan, a.g.e., s.313.

kelâmî meselelerin farklı yorumlanmasından kaynaklanan tartışmalardı ve bazen de şiddetini arttırarak fiziki müdahalelere dönüşmüştü.²⁶³

Amîdül-mülk el-Kündürî'nin bahsinin geçtiği bölümde; onun Mu'tezîli-Hanefi olduğunu ve siyasi gerekçelerle Rafizilerle birlikte Eş'ariyyeyi kötüleyip İmam Şafi hakkında ileri konuştuğunu, Eş'ari'yi benimseyen İmam Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmam Ebû'l-Meâli el-Cüveyni ve Beyhakî gibi önemli âlimlere kötü davranarak bulundukları yerden ayrılmalarına sebep olduğunu zikretmiştik. Onun ardından vezir olan Nizâmü'l-Mülk, âlimlere iyi muamele ile onlara yerlerini iade etmişti.

Nişaburlu vâiz Ebû Nasr b. Abdülkerim el-Kuşeyrî, Nizamiyye Medresesi'nde Eş'ari Mezhebi hakkında dersler vermekteydi. Bir dersinde Kur'an'ı kaynak gösterip Hanbelileri kötölemeye başladı. Hanbeliler bu duruma tahammül edemeyerek tepki gösterdiler ve sokaklara çıkıp, bağırıp çağırmaya başladılar. Şafiler sayıları az olmasından dolayı kendilerini korumak adına Vezir Nizâmü'l-Mülk'ten yardım istediler.²⁶⁴ Bir diğer çatışmaya sebep, el-Kuşeyrî'nin vaazları sırasında para dağıtılarak Müslüman olan Yahudi ve Hristiyan topluluklardı. Müslüman olan Yahudi ve Hristiyanlar hil'at giydirilerek şehrin ortasında atla dolaştırıldı. Bu olaya Hanbeliler tepki göstererek, *“Bunlarınkı gerçek İslamiyet değil, ancak rüşvet ve çıkar İslamiyetidir”* demişlerdi. Bu olaydan sonra Şafi ve Hanbelilerin çatışmaları artarak devam etmişti. Şafiler vezire olayın çözülmesi için mektup yazmışlar ve Nizâmü'l-Mülk olayın çözülmesi adına Bağdat'a birkaç kişi göndermişti.²⁶⁵

Mağribli Eş'arî mezhebine mensup Vaiz Şerif Ebû'l-Kasım el-Bekrî, Nizâmü'l-Mülk'ün sevgisini kazanarak Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde vaaza başladı. Vaazlarında Hanbeliler hakkında konuşurken onlara ağır eleştirilerde bulunuyordu ve: *“Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytan kâfir oldu”* (Bakara Sûresi /102) ayetini delil göstererek onlara: *“Vallahi Ahmed b. Hanbel kâfir olmadı, fakat adamları kâfir oldu.”* diyordu. Ebû'l-Kasım bir gün Kadı Ebû Abdullah ed-Damğani'niyi evinde ziyaret etti. Burada kendi fikrinde olanlarla Hanbeliler arasında tartışmalar çıktı.²⁶⁶

²⁶³ Ocak, a.g.e., s. 93.

²⁶⁴ İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 120.

²⁶⁵ İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 120-121.

²⁶⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s. 119.

Eş'arî ve Hanbeliler arasındaki yaşanan bu sorunları sakinleştirmek için devlet bir süreliğine vaizlerin cami ve mescitlerde vaaz vermelerini yasaklamıştı. Ancak 1080 yılında verilen bu karar şartlı olarak esnetilmiş ve bir süre sonra yeniden çatışmalar meydana gelmişti. Şafî mezhebine müntesip olan Nizâmü'l-Mülk'ün yaşanan olaylardan dolayı Nizamiye Medreselerini Şafî ekolünü yaymak ve burada diğer Sünni ekolleri kötülemek amacıyla açıldığını, aksine ilim ehlinin ve Sünniliği yüceltmek için açtıklarını bildirmişti. Ayrıca yaşanan mezhep çatışmalarının devamı halinde medreselerin kapatılması gerektiğini de ifade etmişti. Vezir, yaşanan olayların yanlış olduğunu vurgulamak açısından ve önemli olanın Sünnilik olduğunu göstermek adına; Ahmed b. Hanbel'in bu ümmetin büyük imamlarından olduğunu, Eş'ariliği benimsemiş olanların kınanmaması gerektiğini ve hatta Eş'arî'nin akidesinin Ahmed b. Hanbel ile aynı olduğunu ifade etmişti. Bunun yanı sıra Eş'arî'nin eserlerinde rastlanan ifadeyle: “*Benim akidem Ahmed b. Hanbel'in akidesidir*” dediğini zikretmişti.²⁶⁷

1.8. Nizamülmülk Siyasetnamesi (*Siyerü'l-Mülûk*)'nin İçeriği

1.8.1. Eserin Genel Mahiyeti

Siyasetnameler muhteva bakımından incelendiği taktirde karşımıza devleti idare eden yöneticilerin sahip olması gereken özellikleri çıkar ve devlet yönetmenin ve saltanatının şartları peş peşe sıralanarak tartışıla geldiği görülür. Siyasetnamelerin kısaca amacına yönelik ise, dönemin düşünüş, inanış biçimine göre en uygun ahlaki, sosyal ve siyasal bütünün nasıl olması gerektiği, bu hedefler doğrultusunda siyasetnamelerin muhataplarına en iyi yolu göstermeyi amaçladığı söylenebilir.²⁶⁸

Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinin ortaya çıkışı; Sultan Melikşah'ın devleti daha iyi tanzim etmek, eksiklikleri gidermek maksadıyla 1086-87 (479) yılında devletin ileri gelenlerinden bir eser yazma isteği üzerine gerçekleşmişti.²⁶⁹ Buna göre Sultan Melikşah Nizâmü'l-Mülk, Tacü'l-Mülk Ebû'l-Ganâim, Mecdü'l-Mülk ve diğer ileri gelen devlet adamlarına²⁷⁰: “*Her biriniz memleketimiz hakkında düşününüz ve zamanımızda iyi olanın ne olduğuna, Dergâh, Divan ve Bargâh'ımızda o şartlarını yerine getirmeyenlere veya bizden gizlenmiş olana, bizden önceki*

²⁶⁷ Ocak, a.g.e., s. 101-103.

²⁶⁸ Canatan, *İslam Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, s. 6.

²⁶⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul, 2020, s. 20.

²⁷⁰ İbrahim Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetname ve Türkçe Tercümesi”, *Türkiyat Mecmuası*, c. XII, sayı 0, 2010, s. 236.

padişahların şartlarını yerine getirmeyenlere veya bizden gizlenmiş olana, bizden önceki padişahların şartlarını yerine getirdikleri, tedbir (tedarik) almadığımız hangi devlet işleri bulunduğu bakınız. Selçuklu sultanları ve başkaları devrinden geçmiş meliklerin her ne kanun ve adetleri varsa, onlar üzerinde düşününüz, açık bir şekilde yazınız ve bize arz ediniz ki, biz onlar üzerinde düşünelim; bundan sonra din ve dünya işlerimizin gereğince yürümesi için emir verelim; gerçekleştirilmesi gerekeni, gerçekleştirelim ve her devlet işi kendi prensibine göre yürüsün; yüce Allah'ın emîrlarına uyalım; (öteki dünyada) cezalandırılmamamız için hayırdan, şerden olup bitmiş olanı bilelim; zira yüce Allah dünyayı ve dünya saltanat (mülk)'ını bize ihsan etti, bize nimetleri tamam eyledi; düşmanlarımızı kahretti. Bundan sonra memleketimizde hiçbir şey noksan veya bozuk veya yüce Allah'ın emir ve şeriatının aksine olmamalı ve yürütülmemelidir.” demişti.²⁷¹ Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk 1086-87 (479) yılında eserine başladı. Eserin ilk başta otuz dokuz fasıldan oluşan müsveddelerini 1091-92 (484) yılında sultana takdim etti ve daha sonra esere on bir bölüm daha ekleyerek temize çekilmesi için saray kâtibi Muhammed Mağribi'ye teslim etti.²⁷²

Nizâmü'l-Mülk Farsça olarak yazmış olduğu eseri *Siyasetnâme*'nin elli bölümden oluştuğunu zikretmiş,²⁷³ ancak Molla Çelebi (nr.114) nüshasına dayanan Mehmet Altay Köymen neşri elli bir fasıldan meydana gelmektedir. Bu neşir hariç, diğer neşirlerin eksik ve eklemelerin olduğu anlaşılmış ve vezirin yazdığı esere en yakın neşrin Molla Çelebi neşri olduğu ifade edilmiştir.²⁷⁴ Eserin genel anlamda hangi konuları barındırdığını anlamak için Köymen neşrini oluşturan elli bir faslın başlıklarını vermekte fayda vardır ve fasıllar şu şekildedir²⁷⁵:

1. Fasil: Zamanın Akışı İnsanların Ahvali ve Alemin Efendisi Padişahın Medhine Dair

2. Fasil: Padişahın ve Meliklerin, Allah'ın (verdiği) Nimetin Kadrini Bilmelerine Dair

3. Fasil: Zamanın Padişahının Mezalim'e, Oturmasına ve İyi Hayat Sürmesine Dair

²⁷¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara, 1999, s. 1.

²⁷² Ali Ertuğrul, “Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnamesi'nin Mevcut Bazı Neşirlerine Dair”, *İstem*, sayı 7, 2006, s. 106; Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 20.

²⁷³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, haz. Mehmet Altay Köymen, s.1.

²⁷⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, haz. Mehmet Altay Köymen, s. XIV.

²⁷⁵ M.A. Köymen eserinde din tarihçilerini ilgilendirdiği için 44, 46, 47 ve 48. Fasıllara yer vermemiştir. Eksik kalan fasıl başlıklarını Mehmet Kanar'ın çevirisinden istifade edilmiştir.

- 4. Fasil:** Amillere, Onların (dışarı) Gönderilmelerine, Vezirlerin Ahvalinin Bilinmesine Dair
- 5. Fasil:** İktâ Sahipleri, Reâyâyâ Nasıl Davrandıklarının Araştırılmasına Dair
- 6. Fasil:** Kadılara, Hatiplere, Muhtesibe ve Onların İşlerinin ve Faaliyetlerinin Ehemmiyetine Dair
- 7. Fasil:** Amilin, Kadının, Reîsin, Şahnenin, Muhtesibin Ahvalinin Sorgulanmasına ve Şartlarına Dair
- 8. Fasil:** Din ve Şeriat İşlerinin Nasıl Olduğunun Arayıp Sorulmasına ve Bilgi Alınmasına Dair
- 9. Fasil:** Devlet Müşriflerine, Maaşlarına, Durumlarına, Zamanlarına Dair
- 10. Fasil:** İstihbarat Sahiplerine, Gizli Habercilere, Berîdlere ve Memleket İşleri İçin Alınacak Tedbirlere Dair
- 11. Fasil:** Dergâhtan Yazılan Ferman ve Emîrlere Tazim Edilmesine Dair
- 12. Fasil:** Padişahın Dergâhtan Mühim İşler İçin Gulâm Göndermesine Dair
- 13. Fasil:** Casuslar Gönderilmesine, Mülkün İyiliği ve Raiyyet İşİ İçin Tedbir Alınmasına Dair
- 14. Fasil:** İşlerin Yoluna Girmesi İçin Ulaklar (Peykan) ve Postacılar (Perendegân) Gönderilmesine Dair
- 15. Fasil:** Sarhoşluk ve Ayıklık Sırasında Verilen Sözlü Emirler (pervaneler) e Dikkat Edilmesine Dair
- 16. Fasil:** Vekil-i Hâss ve Onların İşlerinin Parlaklığı (Revnak)nın Nasıl Olduğuna Dair
- 17. Fasil:** Padişahın Nedimelerine Yakınlarına ve Onların İşlerinin Düzenlenmesin Dair
- 18. Fasil:** Padişahların Devlet İşlerine Âlimlerle İstişare Etmelerine Dair
- 19. Fasil:** Müfredlere ve Mülk İçin Onların Yiyecek ve Teçhizat İşlerinin Düzenlenmesine Dair
- 20. Fasil:** Her Çeşit Altın İşlemeli, Mücevher Kakmalı Silahlar İmal Edilmesine ve Dergâh Düzenlenmesine Dair
- 21. Fasil:** Elçilerin Ahvâline ve Kanununa ve İşlerinin Düzenlenmesi Meselesine Dair
- 22. Fasil:** Konaklama Yerlerinde Ot Hazır Bulundurulmasına Dair
- 23. Fasil:** Bütün Padişah Ordusunun Alacağı Paraya Açıklık Verilmesine Dair
- 24. Fasil:** Her Soydan ve Her Kavimden Ordu Teşkil Edilmesine Dair

- 25. Fasil:** Rehin Alınmasına ve Padişahın Dergâhında İkâmet Ettirilmesine Dair
- 26. Fasil:** Türkmenlerin ve Her Türlü Adamın Hizmette Tutulmalarına Dair
- 27. Fasil:** Bendegânın Toplanmamasına, Hizmetlerine ve İşlerinin Düzene Konmasına Dair
- 28. Fasil:** Saray Gulâmlarının Derecelendirilmesine ve İşlerinin Düzenlenmesine Dair
- 29. Fasil:** Bâr-ı Hâss ve Amm Tertip Edilmesine, İşlerinin Esasına Dair
- 30. Fasil:** İçki Meclis Tertip Edilmesine, Bütün İşlerde Şartların Yerine Getirilmesine Dair
- 31. Fasil:** Kölelerin ve Uşakların Padişah Dergâhında Duruşlarının Düzenlenmesine Dair
- 32. Fasil:** Askerlerin İhtiyaçlarına, İsteklerine ve Buna Benzer İşlerine Dair
- 33. Fasil:** Teçhizat, Silah, Cenk ve Sefer Aletlerinin Hazırlanmasına Dair
- 34. Fasil:** Yüksek Makam Sahiplerini Hata Yaptıklarında Azarlanmalarına Dair
- 35. Fasil:** Yüce Dergâh Gece Bekçilerine, Kapıcılara ve Nöbetçilere Dair
- 36. Fasil:** Padişahın Ziyafet Vermesine ve Bu İşin Nasıl Tertip Edileceğine Dair
- 37. Fasil:** Layık Kölelerin ve Hizmetkarların Haklarının Teslim Edilmesine Dair
- 38. Fasil:** İktâ, İktâ Sahiplerin ile İlgili İhtiyat Tedbirleri Almaya ve Reâyâ'yı Mülkin Durumuna Dair
- 39. Fasil:** Saltanat ve Padişahlıkta Acele Edilmemesine Dair
- 40. Fasil:** Hares Emîrine, Çûb-dârlara ve Saltanat için Siyaset İşine Dair
- 41. Fasil:** İşlerden Her İşte -aziz ve celil olan- Allah'ın Kullarına Bağışta Bulunmasına Dair
- 42. Fasil:** İki Memuriyetin Bir Kişiye Buyurulmamasına, İşsizlere Meşguliyet ve Memuriyet Buyurulmasına ve Mahrum Bırakılmamasına Memuriyetin Temiz Dinli ve Asil İnsanlara Verilmesine, Kötü Mezheplilerin Kendisinden ve Memleketlerden Uzak Tutulmalarına ve Sürülmelerine Dair
- 43. Fasil:** Peçe Taşıyanlara, Harem Sarayına, Padişahın Astlarına ve Ordu Başlarının Düzene Konmasına Dair
- 44. Fasil:** İslam Meliklerine Düşman Olan Haricilerin, Dini Bozukların Teşhiri
- 45. Fasil:** Mezdekin İsyanına, O'nun Mezhebinin Nasıl Olduğuna Kendisini, Nüşîrevân-î Adil'in Öldürülmesine Dair

46. Fasil: Ateşperest Sinbad'ın Nişabur'da Zuhuru, Rey'de Müslümanlara Saçtığı Fitne

47. Fasil: Bâtınîlerle Karmatîlerin Ortaya Çıkışı, Bozuk Mezheplerini Yaymaları, Bâtınîlerin Horasan ile Maverâünnahir'de Ortaya Çıkışı; Horasan Emîrini Yoldan Çıkarıp Kendi Mezheplerine Sokmaları, Bâtınîlerin Şam'da, Mağrib'de Ortaya Çıkışı, Fitne ve Fesatları, Bâtınîlerin Herat'ta Zuhuru, Aynı Yerde Helak Edilmeleri Bâtınîlerin Tekrar Horasan ve Maverâünnahir'de Ortaya Çıkışı ve Helak Edilmeleri, Muhammed Burkaî'nin Bâtınîlerin Başında Olarak Hûzis-tan'da Zuhuru, Ebû Sâid'in Cinânî ve Oğlu Ebû Tahir'in Bahreyn ve Lahsa'da Zuhuru

48. Fasil: Hurremedinlerin İsyanı

49. Fasil: Padişahın Hazine Sahibi Olmasına ve Onun Düzene Konması Prensibine Dair

50. Fasil: Zulme Uğrayanların İşlerine Cevap Vermeye, İşlerini Yapmaya Onlara Adalet Dağıtmaya Dair

51. Fasil: Vilayetlerin Gelirlerinin Hesabının Tutulmasına ve İşin Metoduna Dair

Nizâmü'l-Mülk eserini ortaya koyarken akıcılığını sağlamak ve sıkıcı bir kimlikten kurtarmak için her fasılda hadislerden, ayetlerden, zamanın ileri gelenlerin sözlerinden ve hikâyelerinden bahsetmiştir. O, bu kitabı okuyanın her iki dünyada fayda sağlayacağını bildirmiştir. Ayrıca o, kitabın önemine binaen şöyle demiştir: *“Hiçbir padişah, hiçbir ferman edici bu kitabı eline almamazlık edemez; böyle bir kitaptan vazgeçilemez ve bilhassa içinde bulunduğumuz zamanda onu okumaktan başka çare yoktur; insanlar (bu kitabı) ne kadar çok okurlarsa, din ve dünya işlerinde uyanıklıkları o kadar fazla artar; dost ve düşmanlarının ahvalini daha iyi takdir ederler; işler daha aydınlık olur; onlar, doğru tedbirler alma yolları açılır; padişahlık, Dergâh, Bârgâh, Divan, Meydan, Meclis prensip ve düzeni, vergi işleri, muameleler, halk ve ordunun ahvali, bunlar gibi bütün şeyler onlara aydınlanır, bütün memlekette uzak-yakın, az-çok hiçbir şey onlara gizli kalmaz.”*²⁷⁶

Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'de sade, akıcı ve edebi bir üslup kullanmış; hemen hemen her fasılda bir konuyu incelemiş ve konuya başlarken “...edilmelidir”, “...bilmelidir”, “...vermelidir” vb. kelimelerle tavsiye ve hüküm bildirmiştir. O, fasılda seçtiği konu hakkında kendi görüş ve düşüncelerini bir paragrafı geçmeyecek şekilde dile getirmiş ve hikâyelerle destekleyerek net bir şekilde ifade etmiştir. Vezir, eserinde İslam'dan önceki milletlerin, Selçukludan önceki İslam devletlerinin ve

²⁷⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, haz. Mehmet Altay Köymen, s.2.

Selçuklu devrine ait hikâyeler ve bilgilere yer vermiştir.²⁷⁷ Vezirin aktardığı hikâyelerin dönemi ve hikâye sayısı ise şöyledir.²⁷⁸

Tablo 1.1. Siyasetname İçindeki Hikâyelerin Dönemi ve Hikâye Sayısı

Hikâye Dönemi	HİKÂYE SAYISI
1-Sâsânîler ve Eski İran	11
2-Gazneliler	10
3-Abbâsiler	8
4-Muhtelif Peygamberler	6
5-Hulefâ-yı Râşidin	4
6-Emeviler	4
7-Tâhirîler	2
8-Büveyhliler	2
9-Büyük Selçuklu	2
10-İskender	1
11-Sâmân Oğulları	1
12-Devri Tayin Edilemeyen Hikâyeler	4
13- Mezdek	1

Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'de genel olarak devlet teşkilatı içerisinde rol alan yüksek memuriyete sahip kişilerin özelliklerinden bekçilerin durumuna kadar birçok görevlinin durumuna yer vermiştir. Eserde başta hükümdar olmak üzere; vezir, kadı, âmil, hatip, muhtesip, şahne, istihbarat işleriyle uğraşanlar, padişah nedimleri, elçiler, köleler, bekçiler, nöbetçiler gibi devlet kadrosunda bulunan görevlilerin işlerini en iyi nasıl yapabileceğine dair malumatlar vermiş ve bu görevlilerin görev sırasında hangi durumlardan sakınacaklarına dair bilgiler de esere dahil edilmiştir. Vezir, ikta sistemiyle alakalı bilgiler de vermiştir. Özellikle ikta sahibi olan sipahilerin toprağı ekip biçen köylülerin haklarını yememesi gerektiğini ve halkın sahip olduğu hakların neler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca vezir eserde; Ehl-i Sünnet anlayışının karşıtı olan Karmatî ve Bâtınî düşüncenin nasıl doğduğunu, mezheplerini yayma siyasetini ve onlarla olan mücadeleleri aktarmıştır.

²⁷⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 21.

²⁷⁸ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Belleten*, c.XVII, sayı 68, Ankara, 1953, s. 598.

Nizâmü'l-Mülk eserinde bir hükümdarın devleti en iyi bir şekilde nasıl idare etmesi gerektiğini, pratik bilgilere dayanarak; felsefi ve teorik tartışmalardan uzak bir şekilde eserini kaleme almıştır. Eser tam anlamıyla incelendiğinde ne hatırat kitabı ne de siyaset felsefesi kitabıdır. Nizâmü'l-Mülk eserde aktardığı hikâyelere bakıldığında salt siyaset kitabı olmadığı; olayları bir devlet adamı nazarıyla bakıldığında sıradan bir masal kitabı olmadığı; iktisadi ve içtimai alanda aktardığı bilgiler ışığıyla yorumlanması taktirde ise de bir teori kitabı olmadığı anlaşılmaktadır. Eser, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün devlet idaresiyle ilgili bütün tecrübesini ömrünün son yıllarına kadar elde ettiği birikimi yansıttığı şekliyle, eser bir tarih kitabından ziyade alanında yazılmış en güzel siyasi hatırat biçiminde tarihteki yerini almıştır.²⁷⁹

1.8.2. Siyasetnamenin Neşirleri

Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme* (*Siyerü'l-Mülk*) İslam kültür ve medeniyeti açısından çok kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu yüzden eser XIX. yüzyıldan itibaren birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Eserin yerli ve yabancı birçok araştırmacı tarafından neşri gerçekleştirilmiştir ve bunlar şöyledir:

1.8.2.1. Charles Schefer Neşri²⁸⁰

Nizâmü'l-Mülk'ün kaleme aldığı *Siyasetnâme* adlı eseri ilk defa 1891'de Paris'te Charles Henri Auguste Schefer neşretmiştir. Schefer'in kendi kütüphanesinde bulunan 1291 (690) istinsah tarihli bir nüsha ile British Museum'da bulunan 1623 (1032)'de Hindistan'da Ahmed-Abâd'da istinsah edilmiş nüshasına dayanmaktadır. Schefer, *Siyasetnâme*'nin karışık olan 43-47. fasıllarını doğrulamak için St. Petersburg İmparatorluk Müzesi ve Asya Müzesi kütüphanelerinde bulunan iki nüshadan faydalanarak eserini neşretmiştir. İbrahim Kafesoğlu bu neşir için Şark nüshalarına nazaran birçok yanlış ve eksik olduğunu söylemiştir.²⁸¹

²⁷⁹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. XXV.

²⁸⁰ *Siaset Nameh: Trate de gouvernemet*, I, *Texte person*, ed. Charles Schefer, Paris: Ernest Leroux, 1891.

²⁸¹ İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1955, XII, s. 232-233; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 22.

1.8.2.2. Seyyid Abdu'r-Rahîm Halhâlî Neşri²⁸²

Siyasetnâme'nin ikinci neşri olan bu neşir, 1932 (1320) yılında Tahran'da Seyyid Abdu'r-Rahîm Halhâlî tarafından neşredilmiştir. Neşir hakkında Kafesoğlu, Paris metnine az çok uyduğunu ve ondaki Arapça kelimelerin çokluğuna nazaran daha temiz Farsça yazılmış ve daha sade bir ifade kullanıldığını ifade etmiş, ancak bu nüshanın da çok fazla eksik olduğunu belirtmiştir.²⁸³

1.8.2.3. 'Abbâs İkbâl Neşri²⁸⁴

Eser 1955 yılında Tahran'da neşredilmiştir. Eser daha önce yayınlanan 'Abdu'r-Rahîm Halhâlî neşri ile Schefer neşrini esas alarak sadeleştirilmiş bir şekilde ortaya çıkmıştır. Eser üniversite öğrencileri için hazırlandığı için ilmî çalışmalar açısından önem arz etmemektedir.²⁸⁵

1.8.2.4. Murtazâ Muderrisî-yi Çehârdihî Neşri²⁸⁶

Murtazâ Muderrisî-yi Çehârdihî tarafından Tahran'da 1955 yılında Mîrza Muhammed-i Kazvînî'nin mukaddime, düzeltme ve notlarıyla birlikte neşredilen eser, Schefer'in eserini esas aldığı için ilim alemine yenilik getirmemiştir.²⁸⁷

1.8.2.5. Hubert Darke Neşri²⁸⁸

İngiliz Şarkiyatçı Hubert Darke, eserin ilk neşrini 1962 yılında Tahran'da yapmıştır. Diğer neşirlerde kullanılmayan nüshalar bu neşirde kullanılmıştır. Yazarın asıl 1968 yılında ikinci neşri olan eser ilim dünyası için çok önem arz etmektedir. Hubert Darke bu neşirde 1274 tarihli Tebriz Milli Kütüphanesinde bulunan Hâc Huseyn-i Nahcevanî nüshasını esas almıştır. Bunun yanında müellif neşrini, 1324 tarihli Süleymaniye Kütüphanesi Molla Çelebi nüshasıyla birlikte dokuz ayrı nüsha ile karşılaştırarak yazmıştır.²⁸⁹

²⁸² Nizamülmülk, *Siyâset-nâme yâ Siyerü'l-mulûk*, neşr. Seyyid 'Abdu'r-Rahîm Halhâlî, Tahran: Mu'essese-yi Hurşid-i Tihârân, 1310/1932.

²⁸³ Kafesoğlu, a.g.m., s. 233.

²⁸⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, Tahran 1941 (1320), (üçüncü baskı: Tahran 1996 (1375)).

²⁸⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 23.

²⁸⁶ M.M. Çehardihi, Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, Tahran 1956 (1334).

²⁸⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 23.

²⁸⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyerü'l-Mülk (siyasetname)*, neş. Hubert Darke, Tahran 1968 (1346).

²⁸⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 23-24.

1.8.2.6. Ca'fer Şi'âr Neşri²⁹⁰

İranlı Ca'fer Şi'âr neşrini 1969'da Tahran'da Tebriz Milli Kütüphanesinde bulunan Hâc Huseyn-i Nahcevanî nüshasını esas alarak belli yerlere açıklama getirerek neşretmiştir. Ca'fer Şi'âr, kendisiyle birlikte aynı nüshayı kullanan Hubert Darke'i Farsça cümle yapısının özelliklerini iyi bilmemesi nedeniyle doğan hatalar için tenkit etmiştir.²⁹¹

1.8.2.7. Mehmet Altay Köymen Neşri²⁹²

Siyasetnâme'nin neşir süreci Schefer ile başlayıp nihayet Mehmet Altay Köymen ile son bulmuştur. Köymen *Siyasetnâme*'yi 1976 yılında Ankara'da neşretmiştir. Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu'nun 1955 yılında ilk defa ilim dünyasına tanıttığı ve Hubert Darke'nin de ikinci neşrinde kullandığı 1324 (724) tarihli Süleymaniye Kütüphanesi Molla Çelebi nüshasını esas almıştır. Molla Çelebi nüshası diğer nüshalara nazaran bazı çelişkili ifadelerden ve bazı hatalardan uzak olması Köymen'in neşrinin önemini arttırmaktadır.²⁹³

Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'si önemine binaen birçok defa neşredilmiş, bunun yanı sıra birçok dile de tercümesi gerçekleşmiştir. 1893 yılında Fransız Şarkiyatçı Schefer tarafından Fransızcaya, Rus Şarkiyatçı Boris Nikolaeviç Zakhoder tarafından Rusçaya, İngiliz Şarkiyatçı Hubert Darke tarafından İngilizceye, Alman Diplomat Schowinger tarafından Almancaya, Arap araştırmacı Yusuf Huseyin Bekkar tarafından Arapçaya ve İtalyan Şarkiyatçı Francesco Gabrieli tarafından kısmen İtalyancaya tercümeleri gerçekleşmiştir. Ayrıca *Siyasetnâme* Türkiye Türkçesine birçok defa tercüme edilmiştir. *Siyasetnâme* ilk defa Mehmet Şerif Çavdaroğlu 1954 yılında, Nurettin Bayburtlugil 1981 yılında, Mehmet Altay Köymen 1982 yılında, Sadık Yalsızuçanlar 1999 yılında, Mehmet Taha Ayar 2009 yılında ve son olarak Mehmet Kanar 2015 yılında Türkiye Türkçesine tercüme etmiştir. Bunların yanında *Siyasetnâme*'nin Raim Sultanov tarafından Azerbaycan

²⁹⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme (Siyerü'l-Mülk)*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran: Sehâmi-yi Kitâbhâ-yi Cîbî, 1969 (1348) (İkinci baskı: 1979/1358).

²⁹¹ Ertuğrul, a.g.m., s. 103.

²⁹² Nizâmü'l-Mülk, *Siyerü'l-Mülk ya Siyâset-nâme*, neşr. Mehmet Altay Köymen, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1976.

²⁹³ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 24.

Türkçesine ve Osman Huseynzade ile Arif Holmurad tarafından da Özbek Türkçesine tercümeleri gerçekleştirilmiştir.²⁹⁴

²⁹⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 24-26.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURUMSAL YAPISI ve SİYASETNAMENİN ETKİSİ

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurumsal yapısının teşekkül etmesinde ve kendine has bir misyon üstlenmesinde Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün tesiri olduğu, tarihçiler tarafından yaygın olarak kabul edilen bir husustur. Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'de dönemin siyasi, sosyal ve askeri meselelerine örneklerle cevaplar getirerek ideal bir devlet yönetiminin nasıl olacağını ortaya koymuştur. Bu bölümde de Sultan Melikşah'ın ülke işlerine çeki düzen vermek istemesi üzerine yazılmış olan *Siyasetnâme*'nin ne derece ülke işlerine etkisi bulunduğu ve bunun yanı sıra Sultan Melikşah'tan sonra gelen Selçuklu sultanlarının *Siyasetnâme*'yi devlet işlerini düzenlerken dikkate alıp almadıklarına yanıt aranacaktır.

1.1. Hükümdar

Türkler tarih boyunca birçok devlet kurmuş ve kendi örf ve ananelerine göre hâkimiyet teorisi geliştirmişlerdir. Eski Türk devlet anlayışına göre, devlet ve ülke, hükümdarın soyuna ait olarak kabul edilmiştir.²⁹⁵ Ancak eski Türklerde devletin toprağı hükümdarın şahsi mülkü olmadığı, hükümdarın sorumluluğunda olup korumakla yükümlü olduğu da bilinmektedir.²⁹⁶ Türkler hükümdara karizmatik bir özellik yüklemiş, normal insanlardan hükümdarı ayırtmışlardır. Buna göre hükümdar “kut” anlayışıyla kendilerini Gök Tanrı tarafından seçildiklerini

²⁹⁵ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 609.

²⁹⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 236.

söylemişler ve “*kutlugtegin, kutlug şad*” gibi unvanlar kullanmışlardı.²⁹⁷ İslam’a giren Müslüman Türkler de hükümdarın *Allah’ın yeryüzündeki gölgesi (zill’ullahi fi’l-arz)* olduğu anlayışıyla hâkimiyet yetkisini Allah’a dayandırmıştı. Büyük Selçuklu Devleti’nde de devletin mutlak temsilcisi hükümdardı ve bunun yanı sıra hükümdar hâkimiyetin ve halkının tek sahibi idi.²⁹⁸ Selçuklu Veziri Nizâmü’l-Mülk ünlü eseri *Siyasetnâme*’de, hükümdarın hâkimiyeti Allah’tan aldığını, devletin ve halkın sorumluluğunun hükümdarda olduğunu şöyle ifade etmişti: “Yüce Allah her asırda, her devirde halktan birini seçer; onu övgüye değer padişahlık hünerleriyle donatır, dünya işlerini, Tanrı kullarının huzurunun sağlanmasını onun sorumluluğuna verir; fesadın, kargaşanın, fitnenin kapılarını ona kapatır. İnsanların gözünde onun heybetini, haşmetini büyütür. Böylece insanlar onun adaleti sayesinde yaşar; güven içinde olur, onun devletinin bekasını ister.”²⁹⁹

Nitekim Selçuklu hükümdarlarından Sultan Alparslan da hâkimiyetini Allah’tan aldığını söylemiş ve Âdem oğulları arasında dünya işlerini yola koyması için seçildiği ifade edilmişti.³⁰⁰ Sultan Sencer de Abbasî halifesinin vezirine gönderdiği mektupta “*Ulu Tanrı’nın lütfu ile cihan padişahlığına*” geldiğini belirtmiş, kendisinin hükümdar seçilmesini Allah’ın inayeti olduğunu vurgulamıştır.³⁰¹

Eski Türk devletlerinde ve daha sonra Müslüman Türk devletlerinde karşımıza çıkan, hükümdarın halka, halkın da hükümdara olan sorumluluk bilinci vardı. Buna göre hükümdarın tebaasının ihtiyaçlarını karşılaması, onları doyurması, giydirmesi ve zengin etmesine karşılık; halkın da hükümdara karşı itaat ve sadakatle bağlı olması gerekiyordu. Bu töreyi Selçuklular da yaşatmış, hükümdarlar halka karşı şefkatli, yumuşak ve merhametli olmuşlardı.³⁰²

Selçuklu sultanı kesin olarak devletin idaresine sahipti; yasaya ve kanunlara bağlı olduğu takdirde mutlak hâkimliğini gerçekleştirebiliyor, aksi takdirde sultan yasaya uymadığı zaman sorgulanabiliyordu. Ayrıca devlet, hükümdarın şahsi malı

²⁹⁷ Refik Turan, “Selçuklular Döneminde Devlet ve Teşkilat”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Editör: R. Turan, Grafiker Yayınları, Ankara, 2018, s. 448.

²⁹⁸ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 609.

²⁹⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 65; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 6; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 25.

³⁰⁰ Erdoğan Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı*, c. X, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 503.

³⁰¹ Merçil, a.g.e., s. 504.

³⁰² Sevim-Merçil, a.g.e., s. 610.

değil, hükümdar ailesinin müşterek malı sayılıyordu. Hükümdar devletin merkezinde otururdu. Oğulları, kardeşleri ve akrabaları merkeze bağlı vilayetlerde valilik gibi görevlerde bulunurlardı. Örneğin, Suriye’de Sultan Alp Arslan’ın oğlu Tutuş ve onun oğlu Rıdvan; Kirman’da Kara Arslan Kavurt; Horasan’da Çağrı Bey ve Sultan Sencer valilik görevlerini icra etmişlerdi.³⁰³

Hükümdarın devlete sahip olduğunu sembolize eden manevi ve maddi alametler vardı. Onun hükümdar olduğunu gösteren en önemli sembollerden birisi, hükümdarın adına hutbe okutması ve kendi adına para bastırmasıydı. Bunların yanında lakap ve unvanlar da hükümdarlığı sembolize ediyordu.³⁰⁴ Bu bahis ayrıca aşağıda ele alınmaktadır.

Yukarıda verilen bilgilere ek olarak, Selçuklu Veziri Nizâmü’l-Mülk, *Siyasetnâme*’de hükümdarlarda bulunması gereken özellikleri ve hükümdarın hangi görevlerden mesul olduğunu sıralamıştır. Buna göre hükümdarların görevlerinden birisi, ülkenin imar edilmesi idi. Vezir “şehri imar etme” ile alakalı olarak eserinde şunları ifade etmiştir: “*Padişah dünyanın imaretine girer. Kehrizlerle dışardan su getirmek, kanallar açmak, büyük ırmakların üstüne köprü yaptırmak, köyleri, mezarları bayındırlaştırmak, hisarları yükseltmek, yeni şehirler kurmak, yüksek binalar yaptırmak, yepyeni ikamet yerleri yapmak gibi icraatta bulunur. Anayollarda kervansarayların yapılmasını buyurur. İlim taleplileri için medreseler yaptırır. Böylece onun adı ebedileşir. Bu işlerin sevabının karşılığını öbür dünyada bulur. Ona sürekli hayır dualar edilir.*”³⁰⁵ Buna ilaveten vezir eserinde hükümdarlarda bulunması gereken kişilik özelliklerine de yer ayırmıştır: “*Padişahlar için gerekli diğer şeyler: Güzel yüz, iyi huy, mertlik, yüreklilik, binicilik, bilgi, türlü silahları kullanmak, sanatlara vukuf, Yüce Tanrı’nın yarattıklarına karşı şefkat, merhamet göstermek, vaa dinde durmak, dini bütün ve iyi itikatlı olmak, Yüce Tanrı’ya ibadeti sevmek, gece namazlarını kılmak, ziyaret etmek, oruç tutmak, din âlimlerine saygı göstermek, ilim ve hikmet sahiplerine kol kanat germek, sadaka vermek, yoksullara*

³⁰³ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 29.

³⁰⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s.28.

³⁰⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 66; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 7; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 26.

*iyilik etmek, emri altında bulunanlar ve hizmetkarlarla hoşça birlikte hoşça yaşamak, zalimlerin halka zulmetmelerine engel olmak gibi özellikler.”*³⁰⁶

Siyasetnâme’de aktarılan bu maddi ve manevi özellikler, Selçuklu hükümdarlarında ne derece karşılık bulduğuna dair şu değerlendirmeler yapılabilir: Buna göre verilen bu bilgiler ilk olarak Sultan Alp Arslan’da aramak gerekir, çünkü sultan, Nizâmü’l-Mülk’ün *Siyasetnâme*’sini görmemiş olsa da vezir, sultanın uzun dönem yanında bulunmuş ve vezirlik görevini yapmıştır; bu yüzden sultanın, onun fikirlerinden etkilenme olası yüksekti.

Sultan Alp Arslan’a verilen unvan, künye ve sıfatlardan yola çıkılarak, onun cesaretli olduğu, kudretli ve azametli bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. O, sahip olduğu *es-sultânü’l-âdil* unvanıyla ün salmış, kudretli yapısının yanı sıra adil olması da hayatında ön plana çıkmıştır. Ayrıca sultanın müsamaha ve affedici yönünün de bulunduğunu; ağabeyi Kavurd’un giriştiği isyanlara rağmen ona iyi davranması; Romanos Diogenes’i esir almasına rağmen merhametle yaklaşması gibi örnekler göstermektedir.³⁰⁷ Sultan Alp Arslan’ın dinine çok bağlı olduğu da kaydedilmiştir. Onun itikadı sağlamdı, Hanefi mezhebine mensup olan sultan, Ehl-i Sünnet inancını çok önemserdi. Bu yüzden Bâtınîlere karşı çok hiddetliydi. Devlet kadrolarında itikadı bozuk olanlara yer vermezdi. Bu duruma örnek olarak adamı Erdem’in Bâtınî olan Hurdabe’i debîr³⁰⁸ olarak göreve getirdiğini duyunca çok sinirlenmesi olayı verilebilir.³⁰⁹ Onun dine verdiği bu önemden dolayı halk arasında velî derecesine ulaştığı ve keramet sahibi olduğu yayılmıştı. O, fakirlere harçlık dağıtır ve sarayında her gün elli koyun kesilirdi. Ayrıca o İslam’ın girmediği şehirleri fethettiği zaman hemen cami yaptırırdı.³¹⁰ Son olarak, sultanın izni ve desteğiyle fakir ilim erbabı için yaptırılan Nişabur Medresesini Nizâmü’l-Mülk ile açmıştı.³¹¹

³⁰⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 67; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 7-8; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 26.

³⁰⁷ İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan”, *TDVİA*, c. II., İstanbul, 1989, s. 530.

³⁰⁸ Debîr: Selçuklu Devleti’nde Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra’da görevli bulunan kâtip ve memurlara verilen genel bir isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Sadi S. Kucur, “Debîr”, *TDVİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 63-64.

³⁰⁹ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, s. 177; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 116; Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 249.

³¹⁰ Kafesoğlu, a.g.m., s. 530.

³¹¹ Osman Turan, a.g.e., s. 328.

İbnü'l- Esîr, Sultan Alp Arslan'dan sonra hükümdar olan Sultan Melikşah'ın fiziki ve ruhî bakımından insanların en güzellerinden olduğunu aktarmıştır.³¹² Sultan Melikşah çok yetenekliydi; ustalıkla ata biner ve her türlü silahı maharetli bir şekilde kullanmayı becerirdi. Ayrıca sultan çok iyi çevgân oyununu oynar ve avlanmayı çok severdi. Yalnız merhamet sahibi oluşundan, keyfi avlanmasından dolayı üzüntüye kapılmış ve kefarete olarak on bin dinar sadaka dağıtmıştı. Sultan Melikşah işlerinde tedbirli olmayı ihmal etmez, istişareye önem verirdi. Sultan Melikşah zamanında Selçuklu devlet teşkilâtı veziri Nizâmülmülk'ün de çabalarıyla en ideal şekli kazandı. Ayrıca onun döneminde Selçuklu Devleti'nde bilimsel ve kültürel faaliyetler önemli hale gelmiş ve en mükemmel zamanına ulaşmıştı. Sultan imaret işlerini de ihmal etmedi ve Bağdat'ta *Câmiu's-Sultan* adıyla bilinen bir cami yaptırmış ve ayrıca İsfahan'da da bir rasathâne inşa ettirmişti. O, harap olan nehir yataklarını onarmayı ihmal etmedi ve Mekke yolunda yağmur sularının birikmesi için büyük havuzlar inşa ettirdi. Çeşitli yerlerde köprü, ribât, imaret, bîmâristan, hisar ve kaleler yaptırdı. İsfahan, Basra, Nîşâbur, Herat, Merv, Belh, Musul ve Taberistan'da zengin kütüphanelere, yoksul âlimlere kol kanat geren Nizâmiye Medreselerini yaptırdı ve Merv'in etrafını surlarla çevirtti. Sultan'ın lakabına binaen Celâlî takvimi olarak adlandırılan güneş takvimini hazırlattı.³¹³

Sultan Berkyaruk, güzel yüzlü, orta boylu idi; sakalı ve bıyıkları karışıktı.³¹⁴ O, on bir yaşında hükümdar olmuş ve yirmi beş yaşında ise hastalanarak vefat etmişti. Kısa süren hayatında çok sıkıntılar çekmiş, savaşlar ve saltanat mücadeleleriyle ömrünü geçirmişti. Hayatı bazen varlıklı, bazen ise yoksulluk içinde geçmişti. Saltanat mücadelelerine son verip fetret devrini bitirdiği sırada gelen ölümü rahat bir hayat sürmesine mâni olmuştu. O, yumuşak huylu, cömert, sabırlı, akıllı ve çok ahlaklı bir hükümdardı. Ayrıca sultan cezalandırmakta aşırıya gitmeyi sevmez, hataları çokça affeder ve suçluları cezalandırmazdı. Kısa süren hayatında hükümdarlığı boyunca bu özelliklerinden dolayı halkın sevgisini kazandığı da ifade edilmiştir.³¹⁵

³¹² İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s.182.

³¹³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s.182-183; er-Râvendî, a.g.e., s. 122; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *TDVİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, s. 57.

³¹⁴ er-Râvendî, a.g.e., s. 135.

³¹⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 309; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 216; Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", *TDVİA*, c. V, İstanbul, 1992, s. 516.

Sultan Muhammed Tapar, normal boylu, çekik kaşlı, yüzü sarıca, sakalı gür ve uzundu. Güzel ahlaklı, yiğit ve ağırbaşlı bir kişiliğe sahipti.³¹⁶ O, Oğuz töresine bağlı birisiydi ve o ölmeden önce büyük bir ziyafet verdi, sonrasında ise sofrasını ve sarayını töre gereği yağmalattı. Dedesi Alp Arslan'ı örnek aldığı bilinen sultan, dindar, dini ilimleri bilen, adil, merhametli, güzel düşünce sahibi, cömert ve ilim adamlarına değer verip onlara kol kanat geren birisiydi. Halkla arasına duvar örmekten kaçınan, halkın işleriyle alakadar olan, halkın şikâyet dilekçelerini okumaya özen gösteren bir hükümdardı. Halka adaletli, doğruluk ve insafı davranılmasını isterdi. Halka adaletli olduğuna örnek olarak *mükûs*³¹⁷, *darâib*³¹⁸ ve *ictiyâzât* gibi gayri şer'i vergileri kaldırdığı bilinmektedir. Böylece halkın da sevgisini kazanmıştı. Sultanın adaletli ve güzel ahlaklı kişiliğe sahip olduğuna delil olarak kaynaklarda onunla alakalı birçok hikâye aktarılmıştır. Bunlardan birisi şöyledir: “*Sultan Muhammed'in Ebû Ahmet el-Kazvinî adında bir hazinedarı vardı. O, Bâtînîler tarafından öldürüldü. Sultan, bu durumda hazinenin teftiş ve kontrolden geçirilmesini emretti. Bu nedenle hazinedeki mallar, sultanın teftişine sunuldu. Bunlar arasında, içinde çok sayıda değerli mücevherat bulunan bir kutu vardı. Sultan, bunu görünce görevliye, Ebû Ahmet bunları birkaç gün önce bana göstermişti. Bu mücevherler, onun adamlarının malıdır dedi ve kutuyu muhafaza edip, hazinedarın adamlarının araştırılmasını ve bunu, onlara teslim etmesini emretti. Hizmetkâr, hazinedarın adamlarını araştırdı. Bunlar, yabancı tacirler olup mücevherlerinin kaybolduğuna inanmış ve onlardan ümitlerini kesmişlerdi. Sultan, onları çağırarak mücevherat dolu kutuyu teslim etti.*”³¹⁹ Ayrıca o, itikadı bozuk Bâtînîlerle mücadele etmiş ve dönemin en büyük sorunlarından olan Haçlılarla da mücadeleden vazgeçmemişti. Birçok âlim onun giriştiği bu siyasetten memnun kalmış ve kitaplarını sultana ithaf etmişlerdi. Örneğin, Gazzâlî *Nasîhatü'l-mülûk* (*et-Tibrü'l-mesbûk fî Nasîhati'l-mülûk*) adlı eserini; Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî de astronomiyle ilgili bir kitabını ona ithaf etmişti. Sultan imar faaliyetlerini de aksatmamış, Melikşah zamanından yarım kalan ve Bağdat'ta bulunan *Sultan Camii*'ni tamamlatmıştır. İlim erbabı için İsfahan'da bir medrese, Nizâmiye

³¹⁶ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 256.

³¹⁷ Mükûs: Bir çeşit gümrük vergisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Dia, “Gümrük”, *TDVİA*, c. XIV, İstanbul, s. 260.

³¹⁸ Daraîb: Cizye, erzak ve benzeri şeylerden alınan vergi türüdür. Aynı zamanda mükûsdan alınan vergiye de denir. Ancak daraîb ile mükûs arasındaki fark daraîb daha geniş anlama sahiptir. Mükûs ise özel bir anlama sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kuveyt Fıkıh Ansiklopedisi, “Mükûs”, *Saffa Yayınevi*, c. XXXVIII, 1. Baskı Kahire, 2006 (h. 1427), s. 378.

³¹⁹ İbnü'l- Esîr, a.g.e., c. X, s. 418.

Medresesi civarında da sûfiler için bir ribât yaptırmış ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak için su kanalları açtırmıştır.³²⁰

Sultan Sencer, buğday tenli, çopur yüzlü (yüzünde çiçek hastalığından kalma çok sayıda küçük yara izleri), sakalı uzun, geniş omuzlu ve uzun boyluydu.³²¹ O, yumuşak tabiatlı, ihsan etmeyi seven ve vefakâr biriydi. İyilik yapmayı sever, darda kalanlara yardım ederdi; “kılıçla topladığını kalemle dağıtırdı.”³²² Halka karşı merhamet sahibiydi, halk onun zamanında güven içinde yaşıyordu. İlim adamlarına hürmet etmeyi severdi.³²³ İlimle meşgul olmayı sever ve kendini bu yönde geliştirmek için Merv’de bulunan sarayında zengin bir kütüphane oluşturmuştu.³²⁴ Sultan Sencer zamanında ülke ilmin ocağı, faziletlerin kaynağı olarak nitelendirilmiştir. Sultan, zahit ve evliyalarla vakit geçirmeyi sever ve sade giyinirdi.³²⁵ Sultan Sencer’in sarayı ve çevresinde çok sayıda âlim, şair, tabip ve filozoflar bulunuyordu. Kaynaklarda aktarılan rivayete göre, bir defa beş gün içinde onlara yaptığı ihsanların yedi yüz bin dinar nakit, bin atlas elbise, çok sayıda at ve kıymetli eşya olduğu kaydedilmiştir.³²⁶ Hazinesarı kendisine hazinenin boşalacağından bahsettiği zaman “*Benim hakkımda mala meyletti denilmesi çirkin olur; bu atlas elbiseleri de emîrlere dağıt*” cevabını vererek dünya nimetlerine tamah etmediği anlaşılmaktadır.³²⁷

Nizâmü’l-Mülk eserinde iki veya daha çok işin bir kişi de olmaması gerektiğini de ifade etmiştir. Hükümdarları ve vezirleri verdiği misallerle iki işin bir kişide olmaması gerektiğini söylemiş ve uyarmıştır. Şöyle ki: “*Eskiden padişahlar uyanık, vezirler akıllıydı. Zaten böyle olması gerekir. Hangi devirde olursa olsun, bir kişiye iki görev vermezlerdi; bir işi de iki kişiye. Böylece bütün işler intizam içinde yürürdü. İki görev bir kişiye verilecek olursa, iki işten biri aksar, kusurlu olur.*”³²⁸ Ayrıca vezir bu durumun döneminde de yaşandığını ifade etmişti. “*Vezir yetersiz*

³²⁰ Abdülkerim Özeydin, “Muhammed Tapar”, *TDVİA*, c. XXX, İstanbul, 2005, s. 581; İbnü’l- Esîr, a.g.e., c. X, s. 418-419.

³²¹ er-Râvendî, a.g.e., s. 163.

³²² el-Bündârî, a.g.e., s. 244.

³²³ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 284.

³²⁴ Efe Yeşildurak, *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular’da İlmî ve Fikrî Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2015, s. 18.

³²⁵ er-Râvendî, a.g.e., s.167.

³²⁶ Yeşildurak, a.g.t., s. 19.

³²⁷ er-Râvendî, a.g.e., s. 245.

³²⁸ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 246; Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 174; Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 113-114.

*padişah gafil olursa, bir amile tutar divandan iki görev verir; hatta üç, beş, yedi, otuz görev. Günümüzde liyakatsiz olduğu halde on görev verilmiş kişiler vardır.*³²⁹

Sultan Melikşah, oğullarının vezirlik görevini, hazinesini, harem dairelerinin işlerini ve ayrıca Tuğra ve İnşa Dîvân'ının başkanlığını Tacü'l-Mülk'e vermişti.³³⁰ Sultanın, Tacü'l-Mülk'e birçok görevi tevdi etmesi, Nizâmü'l-Mülk'ün eleştirmiş olduğu “bir kişiye birden fazla görev verilmemelidir” öğüdünü göz ardı ettiği açık bir şekilde ifade edilebilir. Yine Sultan Melikşah zamanında Kemalüddeve Ebu'r-Rıza'nın hem Dîvân-ı Arz başkanlığı hem de Dîvân-ı İshrâf başkanlığı yaptığı bilinmektedir.³³¹

Sultan Muhammed Tapar'ın tuğraîsi, Tuğraî Emîr Amîd Muhammed Cûzekânî bir yandan tuğraîlik vazifesini bir yandan da sultanın zevcesi Gevher Hatun'un dîvânında vezirlik görevini icra ediyordu.³³²

Sultan Sencer dönemindeki Müntecebeddin Bedî de iki önemli görevi birden yapmıştır. O hem Dîvân-ı İnşâ hem de Dîvân İshrâf başkanlığı görevinde bulunmuştu.³³³ Görüldüğü gibi, Nizâmü'l-Mülk'ün bahsettiği ve üzerinde önemle durduğu meselelerden birisi olan “bir kişiye iki görev verilmemesi” öğüdünü sultanların uygulamadığı görülmektedir.

Esasen Selçuklu sultanları *Siyasetnâme*'de bulunan hükümdarlık özelliklerine sahiptiler. Onlar halkına merhametli davranmış, ilim erbabına medreseler inşa ederek onları himaye altına almışlardı. İslam'a önem vermişler, Ehl-i Sünnet inancına sahip olmayan Bâtınîlere savaş açmışlardı. Devleti imar etmede Sultan Melikşah'ın çabaları ön plana çıkmış ve birçok hizmette bulunmuştu. Diğer sultanlar ise siyasi olaylar, savaşlar ve özellikle Bâtınî ve Haçlı problemleri ile mücadele etmişler ve bu yüzden yeteri kadar devletin imarıyla uğraşamamışlardı.

1.1.1. Hükümdarların Maddi ve Manevi Hâkimiyet Alametleri

Sultanların hâkimiyet alametleri çok çeşitlidir ve genel olarak iki başlık altında incelenmiştir. Bunlar manevi ve maddi alametler şeklinde ayrılmıştır.

³²⁹ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 247; Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 175; Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 114.

³³⁰ el-Bündârî, a.g.e., s. 60.

³³¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2015, s. 69-78.

³³² el-Bündârî, a.g.e., s. 99.

³³³ Merçil, a.g.e., s. 70-79.

1.1.1.1. Hükümdarların Manevi Alametleri

1.1.1.1.1. Unvan ve Lakaplar

Hükümdarların manevi alametlerinin başında gelen unvan ve lakaplar, hükümdarların yanı sıra halife, vezir ve diğer yüksek rütbeli görevlilerin unvan ve sıfatlarını da ifade etmekte idi. Bu açıdan *unvan* kelimesi, “bir kimsenin memuriyet rütbesini ve görevini belirten söz” lakap ise: “bir kimseye sonradan takılan ikinci ad, şeref pâyesi, halife ve sultanların hâkimiyet alâmeti” anlamlarına gelmektedir. Bürokratik bir gelenek olan unvan ve lakapların verilmesi, unvan ve lakap alan kişinin devlette bulunduğu hiyerarşik konumu hakkında bilgi vermektedir.³³⁴

Unvan ve lakapların kullanılması eski bir gelenektir. Türkler, İranlılar ve Araplar unvan ve lakaplar kullanmışlardır. İslam’dan önceki Türk devletinde karşımıza çıkan hükümdarların kullandıkları unvanların sayısı çok fazlaydı. Eski Türk hükümdarları “*tanhu, kağan, alpagut, tarhan (tarkan), kan, han, bilge, külterkin, erkin, ulug-erkin, ilteber, idikut, ilig, kadir, sagun, tabgaç (tamgaç), tegin (tigin), tarım, terim, inak, inanç, inal*” gibi unvanlar kullanmışlardır. Ayrıca hükümdar eşleri de “*terken*” ve “*katun/hatun*” unvanlarını kullanıyorlardı.³³⁵

Selçuklu sultanları da unvan ve lakap geleneğini uygulamış ve birçok unvan ve lakap kullanmışlardır. Selçuklu sultanlarına verilen bu unvan ve lakaplar Bağdat Abbâsî Halifesi tarafından merasimle verilirdi. Tuğrul Bey’den itibaren halife ile sultanın İslam coğrafyası üzerindeki yönetimlerinde görev paylaşımına gitmişler, halife din işleriyle sorumlu, sultan ise dünya işlerinden sorumlu hale gelmişti. Selçuklu sultanları böylece “*Kasımu Emîri’l-Müminin*” unvanını almışlardır.³³⁶ Selçuklu sultanlarının genel olarak kullandıkları unvanlar ve lakaplar ise şöyledir: “*Rükneddin, Şahenşah, Sultanü’l-Muazzam, Sultanü’l-Mağrib ve’l-Maşrik, Kasımu Emîri’l-Müminin, Sultanu’l-Alem, Sultan-ı Galip, Sultan-ı Kâhır, Zıllullah fi’l-Arz*” gibi unvan ve lakaplar kullanmışlardır.³³⁷

Nitekim Tuğrul ve Çağrı Bey’in amcası olan Arslan ve Musa “*Yabgu*” unvanını kullanmışlardır. Selçuklular, Müslüman devletlerle temasa geçmeye başlayınca kullanılan unvanlar da değişmeye başladı. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey *emîr*

³³⁴ Abdülkerim Özaydın, “Unvan”, *TDVİA*, c. XLII, İstanbul, 2012, s. 163.

³³⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 269-273; Özaydın, “Unvan”, s. 163.

³³⁶ Refik Turan, a.g.e., s. 451.

³³⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, s. 75-76; Refik Turan, a.g.e., s. 450.

ve *melik* unvanlarını kullandılar. Daha sonra Selçuklular Horasan'da özgürlüklerini ilan ettiklerinde, Halife Kaim Biemrillah bir elçi göndererek hâkimiyetlerini onaylamıştı. Böylece Tuğrul Bey bastırdığı sikkelerde *es-sultanü'l-muazzam* ve *şahenşah* unvanlarını kullanmaya başladı. Tuğrul Bey'den sonra gelen Selçuklu sultanları da *es-sultanü'l-muazzam* ya da *es-sultanü'l-azam* unvanlarını kullanmışlardı.³³⁸

Sultan Alparslan'ın saltanatını ilan ettikten sonra Halife Kaim Biemrillâh, sultanı onayladı. Sultana hil'atler verdi, sultana şu unvanlarla hitap etti ve hutbelerde yer verilmesini istedi: “*el-Veledü'l-müeyyed, şahanşâhü'l-a'zam, melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib, melikü'l-Arab ve'l-Acem, seyyidü mülûki'l-ümem, ziyâü'd-dîn, gıyâsü'l-müslimîn, melikü'l-İslâm, zahîrü'l-imâm, kehfü'l-enâm, adudü'd-devleti'l-Kâhire el-Abbâsiyye, tâcü'l-milleti'l-bâhire, sultânü diyâri'l-müslimîn ve burhânü emîri'l-mü'minîn, es-sultânü'l-a'zam, Ebû Şücâ' Alparslan.*” Bunun yanı sıra Sultan Alparslan Ani'yi fethettikten sonra halife, sultana *Ebü'l-Feth* lakabını tevcih etmişti. Alp Arslan da Tuğrul Bey gibi sikke bastırdı ve sikke de unvan ve lakaplar yer vermişti ve bunlar şöyledir: “*es-Sultânü'l-muazzam şahanşâh melikü'l-İslâm, melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib, adudü'd-devle tâcü'l-mille, es-sultânü'l-muazzam şâhinşâhü'l-a'zam.*”³³⁹

Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etmişti ve halifenin tasdik etmesini istemiş, halife de kabul ederek Melikşah'a *celâlü'd-devle* ve *cemâlü'l-mille* unvanlarını vermişti. Melikşah sultan olduktan sonra halife tarafından tören düzenlenmiş ve “*kasîmü emîri'l-mü'minîn (halifenin ortağı) lakabı yanında yemînü emîri'l-mü'minîn, muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn, celâlü'd-devle ve'd-dîn, ebülfeth*” unvan ve lakaplarını tevcih etmişti. Bunların yanı sıra sultanı tanımlayan *es-sultânü'l-a'zam* ve *es-sultânü'l-âdil* unvanları da bilinmekteydi.³⁴⁰

Sultan Melikşah'tan sonra hükümdar olan oğlu Sultan Berkjaruk da birçok unvan ve lakap kullanmıştır. Bunlar: “*şihâbü'd-devle, mecdü'l-mülk, burhânü emîri'l-mü'minîn, rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn, yemînü emîri'l-mü'minîn, rüknü'd-devle, ebü'l-muzaffer es-sultânü'l-muazzam.*” Sultan Berkjaruk'tan sonra Muhammed Tapar hükümdar olunca halife Müstazhir Billâh'tan adına hutbe okutmasını istemişti.

³³⁸ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 612.

³³⁹ Özeydin, “Unvan”, *TDVİA*, s. 164-165; Uzunçarşılı, a.g.e., s.28; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 613.

³⁴⁰ Özeydin, “Unvan”, *TDVİA*, s. 165; Uzunçarşılı, a.g.e., s.28; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 613.

Halife de hutbe okuttuktan sonra: “*gıyâsü’l-dünyâ ve’l-dîn ebü şücâ, kasîmü emîri’l-mü’minîn*” unvan ve lakaplarını vermişti. Büyük Selçukluların son hükümdarı Sultan Sencer’in ise şu unvan ve lakapları kullandığı kaynaklara geçmiştir: “*es-Sultânü’l-muazzam, hudâvend-i âlem, ebü’l-hâris, muizzü’l-dünyâ ve’l-dîn, nâsırü’l-dîn ebü’l-hâris, melikü’l-İslâm ve’l-müslimîn, imâd-ı âl-i Selçuk, yemînü emîri’l-mü’minîn, şâhin-şâhü’l-a’zam sultân-ı Horasan, melikü rikâbi’l-ümem, seyyidü selâtini’l-Arab ve’l-Acem, nâsırü dînillâh, mâlikü ibâdillâh, hâfizu bilâdillâh.*”³⁴¹

Unvan ve lakaplar sadece devletin yegâne sahibi olan hükümdarlara verilmiyordu. Bunun yanı sıra halifeler, vezirlere ve diğer yüksek devlet görevlilerine de unvan ve lakap tevcih ediyordu. Aynı zamanda unvan ve lakap vermenin bir diğer maksadı taltif ve mükafatlandırma olduğu da anlaşılıyor.³⁴² Nitekim Selçuklu vezirinin asıl ismi el-Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbas Ebû Ali et-Tûsî idi ve ona, *Nizâmü’l-Mülk, Kivâmüddeve ve’l-dîn ve Razî emîri’l-mü’minîn* unvan ve lakaplarını Sultan Alparslan’a vezir olduktan sonra Abbâsî Halifesi Kaim Biemrillâh tarafından verilmişti.³⁴³

Nizâmü’l-Mülk unvan ve lakap verilme bahsinde şöyle demektedir: “*Artık lakaplar çoğalmıştır. Çoğalan her şeyin değeri de düşer; itibarı kalmaz. Padişahlar ve halifeler lakap(lar) hususunda iyi hitap (muhataba) da bulunmuşlardır. Zira, memleketin şereflerinden biri lakabı korumak, biri de herkesin rütbe ve derecesini himaye etmektedir.*”³⁴⁴ Böylece Nizâmü’l-Mülk, döneminde unvan ve lakap kullanımının arttığını beyan etmiş ve unvan ve lakapların kullanımının artması halinde değerinin azalacağını ifade etmiştir. Kişinin bulunduğu makamı temsil eden unvan ve lakapların korunmasının memleketin şerefi olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca vezir, rütbe bakımından en küçük kimsenin bile “*7 veya 10 lakaptan bir lakap daha az yazılrsa, kızıyor ve inciniyor*”³⁴⁵ ifadesiyle döneminin unvan ve lakap koyma işinin ne duruma geldiğini izah etmiştir.

Nizâmü’l-Mülk: “*Bir pazarcının lakabı ile bir dîhkanın lakabı aynı olunca, bir amid ile tanınmışın lakabı arasında hiçbir fark olamayınca, her makam arasında*

³⁴¹ Özeydin, “Unvan”, *TDVİA*, s. 165; Uzunçarşılı, a.g.e., s.28; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 613.

³⁴² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, s. 76.

³⁴³ Özeydin, “Nizâmülmülk”, *TDVİA*, s. 194.

³⁴⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 105; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 234; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 165.

³⁴⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 112; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 243.

da bir fark olmaz ve her ikisi bir olur. Bir imamın veya kadının lakabı, Mu'înu'd-dîn (dinin yardımcısı, savunucusu) olduğu zaman, şeriat ilminden hiç haberi olmayan, belki yazmayı ve okumayı da bilmeyen Türk çırağı (şâgird)na veya bir Türk kethüdasına Mu'înu'd-dîn lakabı verdikleri zaman, âlim ile cahil, kadılar ile büyüklerin çırakları arasında ne fark kalır? Lakap düzenlemesinde her ikisi bir olur. Bu doğru değildir.”³⁴⁶ Burada vezir, lakapların sahiplerine uygun olmasını ve devlet kurumlarında bulunanların birbirlerine benzememeleri açısından aynı unvan ve lakabı kullanmamaları gerektiğini vurgulamıştır.

Nizâmü'l-Mülk eserinde tek lakap kullanan Sâ mânîleri örnek olarak göstermektedir: “Bunca yıllar devrin padişahı olmuş bulunan ve baştan başa Maverâünnehr’e, Horasan’a, Irak’a, Harezm’e, Nîm-Rûz’a, Gazneyn’e hükmetmiş olan Sâ mânîler’de bir kişinin bir lakabı olmuştur.”³⁴⁷ Vezir daha önceki bölümde “Padişahlar ve halifeler lakap(lar) hususunda iyi hitap (muhataba) da bulunmuşlardır” Vezir, görüldüğü gibi halifelerin hükümdarlara tevcih ettiği unvanların güzel hitaplar olduğunu dile getirmiş, ancak anlaşılacağı üzere burada Sâ mânîler örneğini vererek döneminin hükümdarlarını eleştirmiş. O, verdiği örnekle, hükümdarların sahip oldukları toprakların büyüklüğüne aldanarak çok fazla lakap kullanılmamaları gerektiğini, mütevazı bir şekilde unvan ve lakapların yeterli olabileceğini vurgulamıştır.

Nizâmü'l-Mülk’ün unvanların ve lakapların çok fazla kullanılmaması yönündeki öğütleri, Selçuklu sultanlarının çok sayıda unvan ve lakap sahibi olmaları göz önünde bulundurulduğunda, dikkate alınmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

1.1.1.1.2. Hutbe

Hükümdarın manevi alametlerinden ikincisi olan hutbe, sözlükte “bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma” anlamına gelmekle birlikte; Cuma ve bayram namazları sırasında gerçekleştirilen vaaz ve nasihati içeren konuşma şeklinde tanımlanabilir.³⁴⁸ Hutbe, Hz. Peygamber döneminden sonra siyasi hâkimiyetin sembollerinden birisi olarak karşımıza çıkar. Halife ve sultanların hâkim oldukları bölgeler içerisindeki camilerde Cuma namazı sırasında hutbede kendi isimlerini

³⁴⁶ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 105; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 234

³⁴⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 112; Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 243.

³⁴⁸ Mustafa Baktır, “Hutbe”, *TDVİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 425.

zikrettirmeleri zaman içerisinde âdet olmuş ve hükümdarlık alametlerinden birisi sayılmıştı. Ayrıca hutbe okutturulmasının bağımsızlık sembolü olarak da ayrı bir önemi vardı. Hutbe, merkezden atanan valinin olduğu bölgedeki bir camide okunuyor ise; önce Bağdat Abbâsî halifesinin daha sonra hükümdarın adı sahip olduğu unvan ve lakaplarla birlikte okunur ve sonra da dua edilip övülürdü. Eğer hutbe vassal devletlerin bölgesindeki bir camide okunursa, önce halife ve sultanın adları okunur ve daha sonra da vassal devlet hükümdarının adıyla birlikte sahip olduğu unvan ve lakapları zikredilirdi.³⁴⁹

Selçuklularda ilk hutbenin Çağrı Bey tarafından Merv şehrinde (22 Nisan 1037/ 428 Receb ayının ilk Cuma günü) okutulduğu bilinmektedir. Ardından yaklaşık bir ay sonra Tuğrul Bey Nişabur'da ve daha sonra da Beyhak'ta hutbe okutturmuştu. Hutbe okutturulması ile ilgili Bizans'ta Tuğrul Bey'in hükümdarlığının prestijini arttıran bir olay gerçekleşmişti. Gürcü Prensi Liparit Selçuklulara esir düşmüş ve Tuğrul Bey onu fidye istemeden serbest bırakmıştı. Tuğrul Bey'in bu hareketi dönemin Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos'un gözünde itibarını arttırmış ve imparator buna karşılık olarak İstanbul'da Emeviler tarafından yapılan mescidin bakımlarını üstlenmiş, namaz kılınmasına izin vererek Tuğrul Bey adına hutbe okutturmuştu ve hatta Tuğrul Bey'in sembolü olan ok ve yay işaretlerini de mihraba koydurmuştu.³⁵⁰

Selçuklularda tahta çıkan sultanın halife tarafından geçerli bir hükümdar sayılabilmesinin ilk göstergesi, Bağdat'ta hükümdarın adına hutbe okunması idi. Nitekim Alp Arslan Bağdat halifesine bir elçi göndererek adına hutbe okunmasını istemiş ve daha sonra ise adına sikke bastırmış ve kendi alametlerini taşıyan hil'atler yapılmasını istemişti. Hükümdar olmanın ilk tezahürünün hutbe okutturmak olduğu ve daha sonra ise diğer hükümdar alametlerinin geldiği söylenebilir.³⁵¹

Sultan Melikşah döneminde, genişleyen İslam topraklarının en uç noktalarında dahi sultan adına hutbe okunup hâkimiyeti ilan ediliyordu. Melikşah'ın ölümüyle fetret devrine girildi ve Berkyaruk-Muhammed Tapar arasında taht

³⁴⁹ Merçil, "Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı", c. X, s. 513; Yaşar Bedirhan, Zeki Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004, s. 28; Baktır, a.g.m., s. 425-428.

³⁵⁰ Merçil, "Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı", c. X, s. 513; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *TDVİA*, c. XLI, İstanbul, 2012, s. 345.

³⁵¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, s. 77.

mücadeleleri yaşandı. Bu dönemde hutbe okutmak sultanların hâkimiyetlerini göstermesi açısından çok önemli hale geldi. Zaman zaman iki hükümdar adına hutbe okunmaya başlandı, nitekim Bağdat halifesi güçlü olanın yanında durdu ve onun adına hutbe okuttu.³⁵²

Diğer devletlerin Selçuklu Devleti'ne tâbi olabilmeleri için dönemin hükümdarı adına hutbe okutulması yeterli idi. Bu duruma örnek olarak, Halep bölgesine hâkim olan Mirdasoğulları Devleti hükümdarı Mahmud daha önceden Mısır halifesi adına hutbe okutuyordu. Daha sonra Bağdat halifesi vezirinin isteği üzerine Mahmud, Bağdat halifesi ve dönemin Selçuklu sultanı adına hutbe okutmaya başladı ve böylece Selçuklu Devleti'nin vassalı haline geldi.³⁵³

Diğer taraftan, vassal devletlerin kendi bölgelerinde sultan adına okunan hutbeyi kesmeleri de isyan etmeleri anlamına geliyordu. Kirman Selçuklu Devleti hükümdarı olan Kavurt'un durumu örnek verilebilir. Buna göre Kavurt, Alp Arslan'ın hükümdar olduğunu öğrenince, Şiraz'da onun adına hutbe okuttu. Daha sonra ise Kavurt vezirinin sözlerine kanıp hâkim olduğu bölgede Sultan Alp Arslan'ın adını hutbeden çıkarttı ve sadece kendi adını zikrettirdi. Böylece tâbi olduğu sultana isyan etmiş oldu. Kavurt daha sonra giriştiği bu siyasetten pişmanlık duymuş, sultan onu affederek eski statüsünü kazanmıştı.³⁵⁴

1.1.1.2 Hükümdarların Maddi Hâkimiyet Alametleri

1.1.1.2.1 Taht

Hükümdarlığın maddi alametlerinden birisi olan taht, “*hükümdarın koltuğu ve makamı*” anlamında Farsça bir kelimedir. İslam öncesi Arap, Türk, Roma ve Sâsânî hükümdarlarının saraylarında gösterişli tahtları bulunmaktaydı. Hükümdar meclisinde tahtta oturur, yanındaki kişilerden seviye anlamında yüksekte olması gerekirdi ve böylece mevki anlamında da onlardan üstün olduğu ifade edilirdi.³⁵⁵

Hükümdar olan kişi ilk önce tahtta oturarak hükümdarlığını ilan ederdi (*cülûs*). Sultanlar resmî kabullerini, gelen elçileri ve vassal devlet hâkimlerini sarayında tahtta oturarak karşılardı. Tuğrul Bey, 1057 yılında kendisini Bağdat

³⁵² Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı”, c. X, s. 514.

³⁵³ Köymen, a.g.e., s. 78.

³⁵⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, s. 78-79.

³⁵⁵ Erdoğan Merçil, “Taht”, *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 434.

dışında karşılamaya gelen halife vezirini tahtında oturarak kabul etmişti.³⁵⁶ Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alp Arslan savaşı kaybeden ve esir düşen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i huzuruna kabul ettiği sırada başında tacı ve tahtında oturmuş halde karşıladığı ifade edilmiştir.³⁵⁷ Melikşah veliaht ilan edildiği sırada Sultan Alp Arslan ona kırmızı altınla süslenmiş bir taht üzerinde oturmasını tavsiye etmişti. Sultan Sencer, Rey şehrindeki meseleleri halletmek üzere o bölgeye gittiği sırada yanında bulunan yeğeni Mahmud b. Muhammed Tapar'ı tahtta oturtmuştu.³⁵⁸

Sultanların evlilik merasimlerinde de tahtta oturduğu vakidir. Nitekim Tuğrul Bey, Halife Kaim Biemrillâh'ın kızı Seyyide ile evlenirken törende tahta oturmuştu. Bu sırada yanında bulunan melikler ve emîrlar tahtın etrafında, sahip oldukları makam derecelerine göre durmakta idiler. Sultanlar sefere çıkarken de tahtlarını yanlarında götürürlerdi.³⁵⁹

Siyasetnâme'nin muhtelif bölümlerinde sultanların tahta oturduğuna dair malumatlar vardır. O, elçilerin sultanın huzuruna geldikleri sırada sultanın tahta oturduğunu ve buna ilaveten elçiler sultanın huzuruna çıktığı vakit tahtın etrafında kimlerin olması gerektiğini de zikretmiştir. Buna göre: “*Diğerlerinden ayrı olarak tamamen murassa 20 takım silah yapılarak, kullanılmak üzere hazineye konulmalıdır. Ülkenin dört bucağından seçilen yakışıklı 20 köle güzel elbiseler giyip, o silahları da elçilerin kabulü anında kuşanırlar ve padişahın tahtının çevresinde ayakta selâm vaziyetinde dururlar.*”³⁶⁰

Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'de “Bendelerin, Hizmetkârların Padişah Dergâhındaki Duruş Düzeni” başlığı altında, tahtın sultanlar tarafından kullanıldığına dair ve sultan tahtının etrafında kimlerin bulunması ve nasıl durulması gerektiği hakkında bilgiler vermiştir. Görevlilerin hiyerarşik sırasına göre tahtın çevresinde yer almalarına dikkat çekmiş ve tahtın etrafında kimliği tespit edilemeyen kimselerin hâcipler tarafından uzaklaştırıldığını söylemiştir. Buna göre vezir: “*Bendelerin, daha küçük rütbelilerin tertip düzeninin bilinmesi, her birinin padişahın huzurunda duruş, oturuş yerlerinin belli olması gerekir. Huzurda ayakta duruş ile oturuş birdir. Ayakta*

³⁵⁶ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 613-614; Bedirhan, Atçeken, a.g.e., s. 27-28.

³⁵⁷ Köymen, a.g.e., s. 81.

³⁵⁸ Merçil, “Taht”, s. 435.

³⁵⁹ Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı”, c. X, s. 516; Bedirhan, Atçeken, a.g.e., s. 28.

³⁶⁰ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, s.109; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 166; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 67.

*duruş düzeni muhafaza edilmelidir. Havastan, tanınmış kişiler arasında yer alanlar tahtın yakınında ve çevresinde durur. Bunlar silahdar, saki gibi görevlilerdir. Bilinen kişilerden başka biri bunların arasında durmaya kalkarsa, dergâh hacibi onu oradan uzaklaştırır. Bu grubun içinde yabancı veya uygunsuz biri görülürse, ona seslenirler, orada durmasına izin vermezler.”*³⁶¹

1.1.1.2.2. Taç

Hâkimiyetin maddi sembollerinden birisi de taçtır. Kelimenin aslı *tâc* Farsçadır. Tacın ilk kullanımı hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, eski Mısır ve Mezopotamya tanrılarının taca benzer başlıklarla tasvir edildiği bilinmektedir. İran’da tacı ilk kullananların eski İran hükümdarlarından Dahhâk’ın ve Ûşhenç’in taç kullandığı rivayet edilmiştir. Bunların yanı sıra Arapların İranlılardan etkilenerek taç kullandıkları ve Uygurların duvar resimlerinde de taç tasvirleri bulunduğu bilinmektedir.³⁶²

Selçukluların taç kullanımı hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak Mehmet Altay Köymen taht ile tacın daima birlikte kullanıldığını ve birbirlerini tamamlayan hâkimiyet alametleri olduğunu ifade eder.³⁶³ Nitekim Tuğrul Bey’e Abbâsî Halifesi Kaim Biemrillâh’ın siyasi hâkimiyeti teslim ettiği tören sırasında, kıymetli taşlarla bezenmiş bir taç giydirildiği kaydedilmiştir.³⁶⁴ Ayrıca Malazgirt Savaşı’nda esir olan imparator, Sultan Alp Arslan’ın huzuruna geldiği sırada onu kendi tahtının yanında bulunan tahta oturtturmuş ve ona taç giydirmişti. Mehmet Altay Köymen, bu olayı aktarırken Sultan Alp Arslan’ın imparatora taç giydirirken sultanın kendisinin de taçsız olamayacağı görüşünde bulunmuştur.³⁶⁵ Bunların yanı sıra Râvendî eserinde, Sultan Melikşah’ın ölümü akabinde saltanat mücadeleleri ortaya çıkmış, Nizâmü’l-Mülk taraftarları Berkyaruk’u desteklemiş, onu Rey’e götürmüşler ve onu orada tahta oturtmuşlardı. Rey şehrinin reisi olan Ebu Müslim de kıymetli taşlar ve altunla

³⁶¹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, s. 199; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 137; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 86.

³⁶² Nebi Bozkurt, “Taç”, *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 362-363.

³⁶³ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, s. 83.

³⁶⁴ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 614.

³⁶⁵ Köymen, a.g.e., s. 83.

işlenmiş tacı başının üzerine koymuştur.³⁶⁶ Müellif böylece Selçuklu sultanlarından Berkıaruk'un da taç giydiğini kaydetmiştir.

1.1.1.2.3. Sikke

Sikke terim manası olarak “*Ağırlığı önceden ayarlanmış, üzerinde darbedip tedavüle çıkaran ve istendiğinde geri almayı taahhüt eden devletin, hükümdarın ya da resmî otoritenin simge veya yazısının yer aldığı madenî para türüdür.*” şeklinde tanımlanır. İlk sikkenin ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle, milattan önce VII. yüzyılda Lidyalılar tarafından kullanıldığı bilgisi mevcuttur.³⁶⁷ İslam dünyasında sikkeye bağımsızlık anlamını yükleyen Emeviler olmuş; devlete hükümdar olanın sikke bastırıp, adına hutbe okutması âdet sayıla gelmişti.³⁶⁸

Sultanların en önemli hükümdarlık alâmetlerinden birisi de sikke idi. Hükümdarlığını ilan eden sultanın ilk işlerinden birisi de sikke bastırmaktı. Sikkelerin üzerinde sultanın adı, unvanı ve lakabı bulunurdu; ancak vassal bir hükümdar sikke bastırarak ise halifenin, tâbi olduğu sultanın adı, unvanı ve lakabı, en sonda da kendi (vassallık statüsünde izin veriliyorsa) ad, unvan ve lakabının bulunduğu sikkeyi bastırabilirdi.³⁶⁹ Ayrıca vassal hükümdarlar bastırdığı sikkelerde bağlı olduğu sultanın adının zikrettirmemesi halinde isyan etmiş sayılırlardı. Melik Kavurt'un tâbi olduğu Sultan Alp Arslan adına değil de kendi adına hutbe okutturması ve sikke bastırması isyan olarak sayılması yukarıdaki ifadeye örneklik teşkil eder.³⁷⁰

Selçuklularda ilk defa sikke, Tuğrul Bey tarafından 1041-1042 yıllarında Nişabur'da bastırıldı. Tuğrul Bey'in bastırdığı ilk sikkelerde “*el-emîrû's-seyyid*” ve “*el-emîrû'l-ecel*” unvanları bulunurken daha sonra bunlara ilâveten “*es-sultânû'l-muazzam şâhan-şâh el-ecel*” ve “*rûknü'd-dîn*” unvanlarını da ekletti. Ayrıca Tuğrul Bey'in sikkelerinde, Kınık Boyu'nun sembolleri olan ok ve yay tasvirleri de mevcuttu. Sultan Alp Arslan'ın bastırdığı sikkelerde ise: “*es-sultânû'l-muazzam, şâhanşâh, melikü'l-İslâm*” unvanları yer alıyordu.³⁷¹

³⁶⁶ er-Râvendî, a.g.e., s. 137.

³⁶⁷ Oğuz Tekin, “Sikke”, *TDVİA*, c. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 179.

³⁶⁸ Tekin, a.g.m., s. 179.

³⁶⁹ Köymen, a.g.e., s. 79; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 614; Bedirhan, Atçeken, a.g.e., s.29.

³⁷⁰ Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı”, c. X, s. 518; Refik Turan, a.g.e., s. 452.

³⁷¹ Tekin, a.g.m., s. 181.

Selçuklu sikkeleri ortalama 4.50-4.80 gr. arasında geliyordu. Sikkelerin ön yüzlerinin orta kısmında “*lâ ilâhe illallah vahdehû lâ şerike leh*” yazısına ilaveten dönemin Abbâsî halifesinin adı ve unvanlarına yer verilirdi; iç kısmında besmele ile birlikte basıldığı yer ve tarih bulunurdu. Arka yüzünde “*Muhammedün Resûlullah*” yazısıyla birlikte sultanın adı ve unvanları yazılıydı.³⁷²

1.1.1.2.4. Çetr

Hükümdarlık alametlerinden bir diğeri *çetr*'dir. Çetr Farsça bir kelime olup “*şemsiye, çadır*” anlamlarına gelmektedir. Çetr hükümdarların savaşa veya alayla çıkıp bir yere giderken başları üzerine tutulan şemsiyedir. Bu saltanat şemsiyesi atlas, ipekli kumaş ve altın sırmalı kadifeden yapılır ve ayrıca çetrin tepesinde “*altın top*” denilen bir alem bulunurdu.³⁷³

Çetrin ilk defa Asur krallarının yürürken, savaşırken ve avlanırken başlarının üzerinde tutulduğu bilinmektedir. Eski İran'da, Emevilerde ve bazı İslam devletlerinde de çetrin kullanımına rastlanır. Hâkimiyet alameti olarak kullanılan çetr, Müslüman Türk devletlerini de kullanmıştı. Karahanlı hükümdarları kırmızı renkte çetr taşıdıkları, Gazneli Hükümdar İbrahim b. Mesud'un çetri üzerinde kıymetli eşyalarla süslenmiş şahin olduğu kaydedilmiştir.³⁷⁴

Selçuklu sultanları da çetri hükümdarlık alameti olarak kullanmışlardı. Çetrin üzerinde ok ve yay sembolleri bulunurdu. Tuğrul Bey'in Nişabur'a girdiğinde üzerinde kırmızı renkli ipek kumaştan yapılmış bir çetr bulunuyordu.³⁷⁵ Ayrıca çetr savaş sırasında önemli bir anlam kazanmaktaydı. Askerler savaşta hükümdarın durduğu yeri görebilmeleri için çetre bakarlardı. Çetrin yere düşmesi halinde, askerlerin şaşırıp ordunun bozulmasına sebep olabilirlerdi.³⁷⁶

1.1.1.2.5. Nevbet

Bir diğeri önemli hükümdarlık alameti olan nevbet, hükümdarların sarayları veya otağları önünde davul vurdurarak icra ettirdikleri musiki idi. Nevbet, Zülkarneyn zamanından beri kullanıla geldiği ve onun düşmanlarını korkutmak için

³⁷² Tekin, a.g.m., s. 181.

³⁷³ Aydın Taneri, “Çetr”, *TDVİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, s. 293; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 31; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 615.

³⁷⁴ Taneri, a.g.m., s. 293.

³⁷⁵ Taneri, a.g.m., s. 293; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 615.

³⁷⁶ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 615.

çaldırıldığı bilinmektedir. Nevbet Hunlardan ve Göktürklerden beri hâkimiyet sembolü olarak kullanılmış ve bu geleneği Selçuklularda devam ettirmişlerdi.³⁷⁷

Nevbet, sultan sarayında veya saray çadırında beş namaz vaktinde çalınırdı, ancak vassal hükümdarların veya daha küçük devlet ileri gelenleri tarafından çaldırılıyorsa üç gündüz namaz vaktinde icra edilirdi.³⁷⁸ Ancak nevbeti vassal devletler çaldırıyorsa, sultan tarafından onaylanması gerekirdi. Bir nevbet takımı; kös, davul, zurna, nakkare ve nefirden oluşurdu.³⁷⁹

Selçuklular da ilk defa nevbet çaldıran Tuğrul Bey idi ve günde beş kez nevbet çaldırmıştı.³⁸⁰ Alp Arslan'ın da nevbet çaldırıldığı bilinmektedir. Alp Arslan'ın nevbet çaldırıldığına dair Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin aktardığı bir olay örnek verilebilir. Buna göre: “Bir gece Hezaresb, sultan (Alp Arslan) sarhoş iken yanında bulunuyordu. Bir ara sultan, kendi nevbet davulundan sonra bir davul sesi duydu ve ‘Bu nedir?’ diye sorunca ona ‘Hezaresb’in nevbet davulu’ denildi. Bunun üzerine sultan, ‘Hezaresb kim oluyor ki benden izin almadan bunu yaptırıyor’ dedi...”³⁸¹ Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki taht mücadeleleri sırasında, Hemedan civarında yaşanan savaşta Muhammed Tapar beş nevbet çaldırmıştı.³⁸² Bir diğer nevbet çaldırmayla alakalı bilgi; Irak Selçuklu Sultanı olan I. Tuğrul da Sultan Sencer'in isteği doğrultusunda kardeşi Mes'ûd b. Muhammed Tapar üzerine sefere çıkarken nevbet çaldırmasıydı.³⁸³

Selçuklu Devleti zamanında vezirlerin ve diğer önemli devlet adamlarının da nevbet çaldırıldığı görülmüştür.³⁸⁴ Nitekim Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'sinde saray görevlilerinden olan *Emîr-i Hares*'in nevbet çaldırıldığına dair bilgi mevcuttur. Buna göre: “*Emîr-i Hares'in daima kösü ve sancak (Alem) ve nevbeti olmuştur. Halk, ondan padişahdan daha fazla korkarlardı.*”³⁸⁵

³⁷⁷ Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, *TDVİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 38.

³⁷⁸ Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı”, c. X, s. 519; Köymen, a.g.e., s. 88.

³⁷⁹ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 616.

³⁸⁰ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 616.

³⁸¹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 148.

³⁸² er-Râvendî, a.g.e., s. 144.

³⁸³ Özaydın, “Nevbet”, s. 39.

³⁸⁴ Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı”, c. X, s. 519.

³⁸⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, haz. Mehmet Altay Köymen, s. 95; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 217; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 153.

1.1.1.2.6. Bayrak

Bayrak, maddi hükümdarlık alametlerindendir ve bayrak sadece hükümdarların kullandıkları bir sembol değildir. Kabile reisleri, devletin ileri gelen görevlileri, komutanlar ve ordunun çeşitli birimleri de bayrağı kullanmışlardır. Bayrak kullanıldığı yere göre de farklı anlamlara gelmektedir. Bir kalenin muhasarası sırasında, içeridekiler tarafından hükümdara ait bayrak kale burcuna veya şehir burcuna çekildiğinde teslim olma anlamına gelirdi. Böylece bayrak, bir yere çekildiği zaman, o bölgenin kime ait olduğunu ifade ederdi. Bayrağın bir diğer özelliği ise, savaş sırasında çetr gibi yere düşmesi halinde askerleri yanıltıp mağlubiyete sebep olabilirdi.³⁸⁶

Selçuklu Devleti'nin kullandığı bayrağın özellikleriyle alakalı kaynaklar çok azdır, yalnız Bağdat Halifesi Kaim Biemrillah'ın Tuğrul Bey'i büyük bir törenle kabul ettiği sırada ona halifeliğin sembollerinden birisi olan siyah renkli bayraklar ve buna ilaveten Türklerin alameti sayılabilecek kırmızı renkli bayraklar vermişti.³⁸⁷

Tuğrul Bey'e verilen kırmızı bayraklar hükümdarın resmî sancağı değildi, verilen bu bayraklar askerî birliklerin bayrağıydı. Hükümdarın kullandığı bayrağın rengi hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Ancak Selçukluların kullandıkları bayraklarla alakalı şöyle bir yorum getirilmiştir, ilk Selçuklu beyleri yanlarında siyah alametler bulundurdıkları için ve Bağdat halifesine bağlılıklarını göstermek, böylece de İslam âlemi üzerinde siyasî bir hâkimiyet iddia etmelerinden dolayı siyah renkli bayraklar kullandıkları söylenebilir.³⁸⁸

1.1.1.2.7. Tırâz (Hil'at)

Hükümdar alametlerinden birisi de tırâzdır ve Selçuklu hükümdarları tarafından kullanılmıştır. Farsçadan Arapçaya geçen tırâz “süslemek, bezemek” anlamlarına gelir. Tırâz, hükümdarın ad, unvan ve lakaplarının işlendiği kırmızı elbiseye verilen isimdir. Tırâz, hükümdarlar tarafından tâbi hükümdarlara, ileri gelen görevlilere ve yabancı devlet hükümdarlarına verildiğinde *hil'at* adını alır. Tırâzlar çok süslü bir şekilde işlenirdi ve bunların işlendiği imalathanelere “*dârüttırâz/turuz*”

³⁸⁶ Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı”, c. X, s. 520.

³⁸⁷ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 616; Bedirhan, Atçeken, a.g.e., s. 27.

³⁸⁸ Orhan F. Köprülü, “Bayrak”, *TDVİA*, c. V, İstanbul, 1992, s. 247-254.

adı verilir. Emevîler, Abbâsîler ve Müslüman-Türk devletlerinde bu elbiselerin üzerine yazı ve hükümdar alametlerini işlemek üzere imalathaneler kurulmuştu.³⁸⁹

Selçuklu sultanları taltif etmek istedikleri kimselere hil'at vermiştir. Tuğrul Bey, Ukayoğlu Kureyş'e Arsalan Besasiri'ye karşı mücadelesinden dolayı altın eyerli bir at, bayrak ve değerli bir hil'at vermişti. Sultan Alp Arslan'da başarılarından dolayı ilk veziri Amidü'l-Mülk'e ve daha sonra ise Nizâmü'l-Mülk'e hil'at vermişti. Hil'at sadece elbiseden oluşmazdı; “*çadır, cübbe, sarık, külah, kemer, kılıç bağı, kılıç, at, kösler, bayrak ve para*” gibi eşyalardan da oluşurdu.³⁹⁰

Selçuklu sultanları hükümdarlıklarını ilan ettikleri sıra da hâkimiyetlerini meşru hale getirmek için dönemin halifesinden hutbe, unvan-lakap ve hil'at (unvan ve lakaplarının bulunduğu) isterlerdi. Yani hükümdarlara hil'at verme işi halifelere ait idi.³⁹¹ Bunun yanı sıra Bağdat halifesi vezirlere de hil'at verildiği görülmüştür. Nitekim Sultan Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk Bağdat'a ilk ziyaretlerini gerçekleştirdikleri zaman halife hem Sultan Melikşah'a hem de Vezir Nizâmü'l-Mülk'e hil'atler vermişti.³⁹²

1.1.1.2.8. Gaşiye

Hükümdarlık alametlerinden sayılan gaşiye Arapçada “örtü” anlamına gelmekle birlikte ve “*deriden yapılmış ve altın sırmalı iplikle süslenmiş eyer örtüsü*” şeklinde ifade edilmiştir.³⁹³

Gaşiye, törenler ve bayramlarda hükümdarın geçişi esnasında, hükümdarın önünde bulunan rikabdârın elinde bulunur ve o gaşiye sağı sola kaldırarak taşırdı. Gaşiye altın işlemeli idi ve klasik hâkimiyet alameti olarak Selçuklularda Sultan Melikşah'ın kullanıldığı bilinmektedir. Melikşah, 1088-89 yıllarında Karahanlılar üzerine yürümüş ve Semerkand'ı hâkimiyeti altına almıştı. Bu sırada “*Karahanlı Hükümdarı Ahmet Han, Sultan Melikşah'ın gaşiyesini omuzuna alarak, Melikşah'ın tahtının bulunduğu yere kadar üzengisi yanında yürüdü.*”³⁹⁴ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Melikşah'ın gaşiye kullandığı açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

³⁸⁹ Nebi Bozkurt, “Tırâz”, *TDVİA*, c. XLI, İstanbul, 2012, s. 112-114; Köymen, a.g.e., s. 84.

³⁹⁰ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 617-618.

³⁹¹ Köymen, a.g.e., s. 84.

³⁹² İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 142.

³⁹³ Erdoğan Merçil, “Gaşiye”, *TDVİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 398.

³⁹⁴ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 618.

1.1.1.2.9. Saltanat Çadırı

Hükümdarlık alametleri arasında zikredilen saltanat çadırı, bazı kaynaklarda “*surâdık, serâperde ve nevbetî*” gibi isimlerle de zikredilmiştir. Eğer saltanat çadırının hazineden çıkartıldığı görülürse, sefere çıkma olarak anlaşılır ve çadır sefer sırasında kurulduğu zaman ordu da onun etrafına toplanırdı. Saltanat çadırının bir diğer özelliği, kurulduğu esnada baktığı yön, seferin yönüne işaret etmesi bakımından önemlidir. Nitekim Tuğrul Bey, Besasiri’nin üzerine yürümeye karar verdiği zaman saltanat çadırını Musul yönüne kurdurmuştu.³⁹⁵

1.1.1.2.10. Tevkî ve Tuğra

Hükümdarlık alametlerinden olan tevkî ve tuğra, Selçuklu devletlerinin hemen hemen hepsinde kullanılmıştır. Tevkî: “*Hükümdarın kararı ve iradesi*” anlamında belirtilmiştir. Tuğrul Bey’in tevkîi, Kınık Boyunun damgası olan ok ve yaya benzemektedir. Selçuklu tahtına Tuğrul Bey’den sonra gelen hükümdarlar ok ve yay sembolü kullanmamışlar, İslami an’aneeye uymak için tevkîlerini dua cümleciklerinden oluşturmuşlardır.³⁹⁶

Tuğra ise, bir çeşit hükümdarın imzası olup divanda yazılan ferman, berat vb. belgelerde bulunurdu ve tuğracı tarafından belgelere çekilirdi.³⁹⁷ Zaman içerisinde tuğra farklı bir şekle bürünmüş, hanedanın arması ve işareti olmuş, berat ve ferman dışında binalarda ve diğer resmî belgelerde kullanılır olmuştu.³⁹⁸

Sultanlar tarafından kullanılan ok ve yay, kılıç, yüzük de hükümdarlık alametleri de arasında zikredilebilir.

1.2. Hükümet Teşkilatı

Büyük Selçuklu Devleti bozkır kültürüne sahip Oğuzlar tarafından kurulmuştu. Selçuklu Devleti’nin kurulduğu coğrafî bölge birçok eski İran devletlerinin kurulmuş olduğu saha olması açısından, teşkilat yapısının yüzyıllarca devam eden kültür ve örften etkilenmesini de kaçınılmaz bir hale getiriyordu. Ayrıca bu bölge Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle birlikte, özellikle Abbâsîlerin devlet düzeni de bölgedeki kurulan devletlerin teşkilat yapısına tesir etmişti. Böylece Selçuklular, bu bölgede daha önce kurulmuş Sâsânî, Sâmânî, Abbâsî ve Gaznevî

³⁹⁵ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 619.

³⁹⁶ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 614.

³⁹⁷ Refik Turan, a.g.e., s. 453.

³⁹⁸ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 615.

devletlerinin teşkilat yapısından izler taşıdılar. Oğuzların kurmuş olduğu Selçuklu Devleti, kurulduğu bölgenin bu özelliklerinden dolayı, Orta Asya Türklüğünün yapısından farklılaşarak gelişmeye başladı. Ayrıca Selçuklu Devleti idari işlerini düzenleyen ileri gelen İranlı devlet adamlarının tesirinde kaldı. İlk önce Vezir Amidü'l-Mülk daha sonra ise Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün kendi kültürleriyle devlet mekanizmasını etkiledikleri görüldü.³⁹⁹

Büyük Selçuklu Devleti merkezinde bulunan idari teşkilatın en büyüğü *Dîvân-ı Âla* idi. Bu dîvân ikinci derecede dört dîvân olarak ayrılmıştı ve bunlar: *Dîvân el-İnşâ ve't-Tuğra*, *Dîvân ez-Zimam ve'l-İstifâ*, *Dîvân el-Arz* ve *Dîvân İşrâf-Memâlik* idi. Büyük dîvân olan *Dîvân-ı Âla*'nın idaresini vezir yapmaktaydı⁴⁰⁰. Bu dîvânların durumunu aktarmadan önce, büyük dîvânın yöneticisi olan vezirin durumu, Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde verdiği bilgiler ışığında değerlendirilecektir.

1.2.1. Vezirin Mahiyeti

Vezir kelimesinin menşei ihtilaflı olmakla birlikte, vezirlik kurumunun Sâsânî hükümet teşkilatında bulunmasından ötürü Farsça olduğu ve daha sonra Arapçaya geçtiği görüşü vardır. Bunun yanında kelimenin Arapça olduğuna dair Kur'an'ı Kerîm'den, hadislerden ve şiirlerden kanıt getirerek ispatlamaya çalışan âlimler de olmuştur. Nitekim vezir kelimesi sözlüklerde “*vezer*” (sığınılacak yer), “*vizr*” (ağır yük, günah) ve “*ezr*” (güç, kuvvet) kökünden türetildiği ifade edilmiştir.⁴⁰¹ İlk siyasetnamelerden birisi olan *Sirâcu'l-Mülûk*'ün yazarı Muhammed b. Turtûşî eserinde vezirin özelliklerini anlatırken vezir kelimesini: “*Vezâret ya da vizâret kelimesi vezr kökünden çıkmıştır. Vezr ağırlık demektir. Böylece vezir ağırlık kaldıran, vebal altına giren demektir.*”⁴⁰² şeklinde tanımlamıştır.

İslâmiyet öncesi Türk devletlerinden olan Hun ve Göktürk Devletlerinde ve diğer Türk devletlerinde vezir veya vezirlik kurumuna rastlanılmamaktadır. Ancak bu devletlerde hükümdardan sonra mertebesi en yüksek görevli ve vezirlik görevlerine benzer sorumluluklara sahip olan “*yabgu*” var idi.⁴⁰³ Vezirin diploması işlerinden sorumlu olduğu bilinmektedir ve vezire benzemesi açısından Orta Asya Türk Devletlerinde *toy* başkanının (aygucı) tarihteki şu misal örnek verilebilir. II.

³⁹⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 147.

⁴⁰⁰ Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 61.

⁴⁰¹ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *TDVİA*, c. XLIII, İstanbul, 2013, s. 79.

⁴⁰² Turtûşî, a.g.e., s. 193.

⁴⁰³ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, MEB Yay., İstanbul, 1995, s. 20.

Göktürk Devleti'nde hükümdarı “*Tonyukuk'u (aygucu: Toy başkanı, başbakan) yaptı, ordu ve diplomasi işlerinin tanzimini ona tevdi etti.*”⁴⁰⁴

Vezirlik müessesesi Abbâsîler döneminden itibaren kurumsallaşma sürecine girmiş ve daha öncesinde de devlet başkanına yardım eden kimseler olduğu bilinmektedir. Buna göre, Hz. Peygamber sahâbeler ile istişareyi bir esas haline getirmiş, Hz. Ebû Bekir'i de vezir olarak nitelendirmişti. Emevî halifeleri fikirlerini almak üzere kâtipler görevlendirmişse de vezirlik sıfatı verilmemiş, ancak Emevîler döneminde bazı kişilerin vezirlik unvanı kullandığı bilinmektedir. Vezirlik Abbâsî döneminde sistemleşmişti ve öyle ki halifeler yönetimle alakalı işlerin tümünü vezirlere bırakmışlardı. Hârûnürreşîd'in veziri olan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî devlet işlerinin çoğunu eline toplamıştı. İlk dönem vezirlerin ellerinde bulunan görevlere bakıldığında, onların geniş yetkilerle donatıldığı anlaşılmaktadır; valilerin atamaları ve görevden ihraç edilmesi, devlet gelir-gider işini denetlemesi, vergilerin tespit ve toplanması, askeri teşkilatla alakalı işler, *Dîvânü'r-resâil*'in idaresi vb. işler ellerinde bulunuyordu.⁴⁰⁵

Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlik müessesesi, ilk defa Tuğrul Bey tarafından tesis edilmişti. Selçuklularda Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli etkisinin en çok hissedildiği kurum olarak vezirliğin öne çıktığı söylenebilir. Bunun sebebinin İran asıllı vezirlerin olduğunu ifade etmiştik. Vezirlerin hükümet işlerinin istişare edilip karara bağlandığı dîvân olan, *Dîvân-ı Âla* (*Dîvân-ı Vezâret*)'ya başkanlık yapardı. Kendisinden başka bu dîvânda *müstevfî*, *tuğrâî*, *müşrif*, *ârızu'l-ceyş* yer alırlardı. Vezirler, vezâret makamına gelmeden önce müstevfî ve tuğrâî gibi görevlerde bulunanlardan seçilirdi. Nitekim Muhammed Tapar'ın veziri Sa'dülmülk-i Âbî daha öncesinden müstevfîlik görevinde bulunuyordu. Mahmud b. Melikşah'ın veziri Tâcülmülk, Melikşah'ın müstevfîliğini yapmış ve annesi Terken Hatun'a vezirlik yapmıştı. Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidüddin Merzûbân da daha öncesinden tuğrâî görevini icra ediyordu.⁴⁰⁶

Büyük Selçuklularda vezir idari teşkilatın başkanı idi. Vezirin başlıca görevleri şunlardı; doğrudan sultana bağlı olan vezir, kabul ve törenlerde, elçi ve tâbî hükümdarlarla görüşmelerde, *Dîvân-ı Mezâlim* (sivil işlerle ilgili mahkeme)'de

⁴⁰⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 114.

⁴⁰⁵ Ayaz, a.g.m., s. 80.

⁴⁰⁶ Abdülkerim Özaydın, “Müslüman Türk Devletinde Vezirlik”, *TDVİA*, c. XLIII, İstanbul, 2013, s.83.

sultanın yerine mahkemede bulunabiliyordu. Halifeler ve yabancı hükümdarlarla olan ilişkiyi tanzim ederdi. Vezirin görevleri arasında sultan ile halkın arasında arabuluculuk yapmak da vardı. Bazı zamanlarda orduya komutanlık yapar ve sultanla savaşa katılırdı. Mali işleri düzenler; vergilerden elde edilen gelirin nerelere harcanacağını tespit edip, memurların maaşlarını belirlerdi. Vergi miktarlarını halkın ödeyebileceği seviyede tutar, ekonomide israfı önlemek için tedbir alırdı. Naipiler aracılığıyla memurları denetler ve ikta tevcihlerinde bulunurdu.⁴⁰⁷

Selçuklu da vezirler sarayın giderlerini ve ordunun harcamalarını teftiş ederek orduyu kontrol altına alırdı. Ayrıca vezir hazineye gelir sağlamakla da görevliydi. İlk Selçuklu veziri Bûzgânî, Selçuklu Devleti'nin kuruluş safhasında devletin nakde ihtiyacı olduğu sırada para temin ederek, 500.000 dirhemi Tuğrul Bey'e vermişti.⁴⁰⁸ Nitekim vezirler bu geliri daha çok müsadere yöntemiyle gerçekleştirirlerdi. Alp Arslan'ın veziri Amîdü'l-Mülk Kündûrî hazinede tutulan parayı askerlere tevcih ettiğinde, sultanın azarlamasına maruz kaldı ve vezir sultanın maiyetinde bulunan "havâşî ve hadem"den 500.000 dinar müsadere ederek hazineye aktardı. Müsadereye bir diğer örnek olay; Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan öldüğü sırada, sultanın kız kardeşi Gevher Hatun'un mallarını müsadere etmişti.⁴⁰⁹

Selçuklu Devleti'nde vezirler devletin gücünü kendi ellerinde topladıkları zaman, vassal hükümdarların ve önemli görevlilerin atamalarını da gerçekleştirirlerdi. Vezir Kündürî Dâmegânî'yi kadılkudatlığa atadığı bilinmektedir. Nitekim Nizâmü'l-Mülk, Mervânî Emîri Nizâmeddin'i iradesiyle emîrliğe, Sa'düddeve Cevherâyin'i Bağdat şahneliğine görevlendirmişti.⁴¹⁰

Vezirlerin alametlerinden olan kılıç hükümdar tarafından verilirdi ve kılıç onların askerî yetkilerle donatılmış olduğunu gösteriyordu. Selçuklu vezirleri zaman zaman orduya bizzat kumandanlık eder, bazen de sultanın yanında seferlere katılırlardı.⁴¹¹ Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşı dışındaki bütün seferlerine katılmış, Sultan Melikşah'ın rakiplerini alt etmesinde önemli rol

⁴⁰⁷ G.M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s.84; Özaydın, "Müslüman Türk Devletinde Vezirlik", s. 83.

⁴⁰⁸ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *TAD*, c. V, sayı VIII, 1967, s. 107.

⁴⁰⁹ Taneri, a.g.m., s. 107; Özaydın, "Müslüman Türk Devletinde Vezirlik", s. 83.

⁴¹⁰ Özaydın, "Müslüman Türk Devletinde Vezirlik", s. 83.

⁴¹¹ Özaydın, "Müslüman Türk Devletinde Vezirlik", s. 84.

almış ve Bâtınî Hasan Sabbâh'a karşı askeri harekât başlatmıştı.⁴¹² Muhammed Tapar'ın veziri Sa'dü'l-Mülk de Bâtınîler'le mücadele sırasında sultanın yanında sefere katılmış ve Şahdîz Kalesi'ni fethettiği bilinmektedir. Vezir Müeyyidü'l-Mülk, Sultan Berkayaruk'un Rey yakınlarında Tutuş ile yaptığı savaşta sultanın yanında bulunmuştu. Ahmed b. Nizâmülmülk de Muhammed Tapar ile Seyfüddeve Sadaka arasında 501'de (1108) yapılan savaşta sultanın yanında olmuştu. O, ayrıca 1109 yılında Alamut kuşatılmış ve bu kuşatma sırasında Selçuklu ordusuna komutanlık yaptığı kaydedilmiştir.⁴¹³

Vezirlik makamını ifade eden alametler vardı. Bunlar divit, kılıç, sarık, nevbet, mühür, yüzük, minder, çadır ve hil'at-ı vezâret idi. Ayrıca vezirler unvan ve lakapta kullanıyorlardı.⁴¹⁴ Nitekim Sultan Melikşah ile Nizâmü'l-Mülk'ün aralarında geçen o ünlü konuşmalarında sultan: "...Önünde vezirlik alameti divitinin kaldırılmasını ve başından sarığın alınmasını emretmemi ister misin?"⁴¹⁵ şeklindeki veziri tehdidinde vezirlik alametleri olan divit ve sarığı zikretmişti.

Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk yazmış olduğu *Siyasetnâme*'sinde vezirlikle alakalı bahse geçmeden evvel Sultan Sencer devrinde kaydedilmiş, önemli bir belge olan *Atebetü'l-Ketebe*'den bir kısım aktarmakta yarar vardır. Bu kısımda aktarılan bilgilerin Nizâmü'l-Mülk'ün vezirlikle alakalı verdiği öğütlerle benzerlik taşıması bakımından önemlidir.

Selçuklu belgeleri içinde çok önemli bir yeri olan ve Sultan Sencer dönemi Dîvân-ı İnşâ reisi Atabeg el-Cüveynî tarafından kaleme alınmış *Atebetü'l-Ketebe* kataloglara *Mecmûa-yı Münşeat-i Ahd-i Selcûkiyân ve Hârizmşâhiyân ve Evâil-i Ahd-i Moğol* olarak kayda geçmişti.⁴¹⁶ Bu eser XII. yüzyılın ilk yarısına ait fermanları içermektedir. Ebu'l- Berekât Mecdüddin Nasr'ın vezirliğe ataması sırasında vezirlik hakkında önemli bilgiler verilmişti. Bu atama sırasında sultan adına bir ferman yayınlanmış ve bu fermanın bir kısmı şöyledir: "*Vezîrlik, en üst makamdır ve onun hakkında açık fikir ve geniş malûmata sahip olmak gerekmektedir, çünkü*

⁴¹² Özeydın, "Nizâmülmülk", s. 194-196.

⁴¹³ Özeydın, "Müslüman Türk Devletinde Vezirlik", s. 84.

⁴¹⁴ Sevgi Kübra Akdemirel, *Selçuklu Vezirleri (Dustûru'l- Vüzerâ'ya Göre)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2017, s. 17.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 177-178; er-Râvendî, a.g.e., s. 131; Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s. 165-166; el-Bündârî, a.g.e., s. 61-62; Münecimbaşî Ahmed b. Lütfullah, a.g.e., s. 97; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, a.g.e., s. 351.

⁴¹⁶ G.M. Kurpalidis, a.g.e., s. 24-25; A. K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. N. Kaymaz, *Belleten*, c. XXXVII, sayı 1973, s. 365.

toplumun işleriyle doğrudan ilgilidir. Ülkenin süsü durumunda olan bu makam ülkeye parlaklık verir ve aynı zamanda ülkenin düzen ve yapısını teşhis eder. Hükmetme sırası bize gelince ve hâkimiyetimizin güneşi dünyadaki ülkeleri aydınlatınca bizim amacımız ülkeye imanlı, akıllı, bilgili vezir (destûr) bulmaktır. Tayin edilecek vezirin, idarî işler bilmesi, devletin geleceğinden haberdâr, hükümdarların hayat tarzları hakkında okumuş ve hayat tecrübesine sahip olması gerekmektedir. Tüm bunlar vezirin devleti iyi şekilde yönetmesi, halka doğru yolu göstermesi, Allah için doğru olanı yapmamızı teşvik etmesi, askerî şöhret getirmesi, ebediyen mutlu olmamızı sağlaması, reâyâ ve tebaanın durumu hakkında doğruyu söylemesi, bütün Müslümanların durumunu anlatması ve onları unutmaması içindir. Biz her durumda vezirin bize söylediği ve gösterdiği şekilde yapılmasını emrederiz.”⁴¹⁷

Vezir Nizâmü'l-Mülk de eserinde, devletin tüm işlerinden sorumlu olan ve devletin kalkınmasında en büyük rol alan vezirlerin durumuyla alakalı birçok yapıcı fikirde bulunmuştur. Devletin ve hükümdarın en iyi hale gelmesini vezirlerin durumuna bağlamıştır. Vezirlerin dinin iyi olmasını tavsiye etmiştir. Nizâmü'l-Mülk'ün vezirlerle alakalı vermiş olduğu öğütler hakkında hükümdarların vezir seçiminde verilen öğütleri dikkate alıp almadıkları hususu, Büyük Selçuklu Devleti'nde ön plana çıkmış vezirler dikkate alınarak cevap verilmeye çalışılacaktır.

Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde devletin kalkınmasını, ordu ve halkın huzurlu olmasını vezirlerin iyi tabiatlı olmasına bağlamıştır. “*Vezir iyi tabiatlı biriyse o memleket kalkınır, ordu ve reaya hoşnut ve huzurlu, padişah ise kaygulardan azade olur. Vezir şirret birisi ise memlekete telafi ve tedavisi imkânsız hasarlar verir ve bu sebeple padişahın gönlü daralır, zihni bulanır ve memlekette karışıklıklar zuhur eder.*”⁴¹⁸

Nizâmü'l-Mülk, vezirlerin mezheplerinin Hanefî veya Şâfiî olmasını eserinde dile getirmiş, ardından da vezirlerin kendi yerlerine vezir çocuklarının gelmesini zikretmiştir. Şöyle ki: “*Vezirin dini pir ü pak, itikadı halis, tertemiz Hanefî yahut Şâfiî mezhebinden, iş bilir ve padişaha muhabbet dolu birisi olması lazımdır. Vezirin*

⁴¹⁷ G.M. Kurpalidis, a.g.e., s. 85.

⁴¹⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Taha Ayar, s. 29; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 82.

kendisinin de bir vezir çocuğu olması daha makbul ve daha iyidir.”⁴¹⁹ Vezirin bu fikirde olmasının iki sebebi olduğu düşünülebilir. Nizâmü’l-Mülk’ün sıkı bir Şâfiî olduğu bilinmektedir. Bu yüzden Sultan Alp Arslan, Nizâmü’l-Mülk’ün Hanefî olmasını temenni etmiştir. Nizâmü’l-Mülk eserinde sultanın şu cümlelerine yer vermişti: “Şehit Sultan kendi mezhebine sımsıkı sarılmış biriydi. Defalarca şöyle demişti: Yazık! Vezirim bir de Şâfiî mezhebinde olmasaydı, ne kadar siyasetli, heybetli olurdu!”⁴²⁰ Nizâmü’l-Mülk’ün vezir olan kişinin Hanefî veya Şâfiî birisi olmasını tercih etmesini, kendi mezhebinden olmasını istemiş olabileceği gibi, bir diğer sebebin de Bâtînî, Karmatî, Şîî ve Rafizî gibi mezheplere mensup kişilerin vezaret makamına gelmelerinden endişe duyması şeklinde de yorumlanabilir. Sultan Alp Arslan Ehl-i Sünnet anlayışı dışındaki mezheplere mensup kişilerin devlet kadrolarına almamakta çok kararlıydı. Sultanın bu kararına örnek olarak, kendi memuru Erdem’in Şîî birisini göreve aldıktan sonraki sultanın tepkisi verilebilir. Yukarıda bu örneğe temas edilmişti. Nitekim sultan, Bâtînîler gibi kötü fikirlere sahip olanların kadrolara getirilmemesi gerektiğini memurlarına şöyle ifade etmişti: “Ben sizlere defalarca dedim ki: Sizler buraların yabancısı Horasanlı ve Maveaü’n-nehrli Türklersiniz, bu vilayeti ben kılıcımla ve zorla aldım. Irak halkının ekseriyetinin itikadı bozuk ve Deylem taraftarıdır. Türkler ile Deylem arasındaki düşmanlık ve anlaşmazlık yeni değildir. Allah Teala Tükleri, Deylemlilere musallat oldukları için aziz kılmıştır. Allah’ın yardımıyla Tükler Müslüman ve Ehl-i sünnettirler. Onlar ise dünyayı seven, bid’atlar çıkaran inançsızlardır. Türklerle karşı aciz oldukları müddetçe, büyüklük göstererek, itaatli olurlar. Eğer Türklerin zayıf düştüklerini görerek, kendileri kuvvetlenseler, Türkleri kökten yok ederler.”⁴²¹

Nizâmü’l-Mülk, hükümdarın ve halkın huzur bulabilmesini, temiz itikatlı kişilerin göreve getirilmesin de olduğunu ifade etmiştir. Buna göre vezir: “Ben daima aynı mezhep ve itikatta olduğum kişilere iş verdim. Asil ve temiz dindar olanları seçtim. Böyle bir görevi kabul etmezse, zor kullanarak görevi verdim. Böylece mal,

⁴¹⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Altay Köymen, s.126; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 264; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 188.

⁴²⁰ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 169; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 69. Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 111-112.

⁴²¹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 177; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 116; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 249-250.

para zayi olmadı, halk huzur içinde yaşadı. Adı temiz olan muktiler zarar görmeden hayatını sürdürdü; padişah gönül huzuru içinde saltanat sürdü”⁴²²

Nizâmü’l-Mülk, vezirlerin alametlerinden birisinin onun bilgili, âlim olması gerektiğini düşünmektedir. Hatta o, devletin ve mülkün devam etmesini vezirlerin bilgili olmasına bağlamıştır. “*Kifayetli, bilgili bir vezirin alameti, mülkün, devletin yok olmasını, padişahın düzeninin bozulmasını istememesidir.*”⁴²³

Siyasetnâme’de vezir, lakapların doğru kullanılmadığını, kişinin sahip olduğu makamı tanımlamayan unvanlar kullanıldığını söylemiş⁴²⁴ ve ayrıca orduda ve bürokrasideki kişilerin kullanılması gerektiği lakapları da zikretmişti. Buna göre: “*Türk ordularının emîrlere Hüsamüddeve, Seyfüddeve, Aynüddeve, Şemsüddeve gibi lakaplar verilmiştir. Hâcegânın, amidlerin, diğer mutasarrıfların lakabı Amîdülmülk, Zahîrülmülk, Kıvâmülmülk, Nizâmülmülk vb. şeklinde olmuştur.*”⁴²⁵ Aşağıda zikretmiş olduğumuz vezir isimlerinin önüne gelmiş olan lakaplardan yola çıkarak vezirlerin lakapları doğru bir şekilde kullandıkları görülmektedir.

Bu kısma kadar aktarılan Nizâmü’l-Mülk’ün vezirler için dile getirdiği öğütler ve düşünceler, *Siyasetnâme* yazıldıktan sonraki dönemde öne çıkan Selçuklu vezirlerinde aranacaktır.

Tacü’l-Mülk Ebû’l Ganaim (v.1092-1093), kısa bir süre Sultan Melikşah’ın vezirliğini yaptı. İbnü’l Esîr’in aktardığına göre çok fazilet sahibi birisiydi.⁴²⁶ Asil, mürüvetli, yakışıklı ve fasih bir zat olduğu kaynaklara kaydedilmiş ve hatta çok cömert olduğu da ifade edilmiştir. Bununla beraber Sultan Melikşah, Tacü’l-Mülk’e oğullarının vezirlik görevini, hazinesini, harem dairelerinin işlerini ve ayrıca Tuğra ve İnşa Dîvânı’na görevlendirdiği bilinmektedir.⁴²⁷ Tacü’l-Mülk çok zeki ve kurnaz birisiydi. Nizâmü’l-Mülk’ün makamında gözü vardı ve bunun için birçok entrika içine girmişti. Tacü’l-Mülk, Nizâmü’l-Mülk’ü sultana şikâyet etmiş ve o: “*Nizâmü’l-Mülk, her yıl fakihlere, sûfilere, Kur’an okuyanlara 300 bin altın veriyor; eğer bu*

⁴²² Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 247; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 175; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 114.

⁴²³ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 255; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 120; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 181.

⁴²⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s.234. Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 105.

⁴²⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s.234. Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 105.

⁴²⁶ İbnü’l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 185.

⁴²⁷ el-Bündârî, a.g.e., s. 60.

para ile ordu donatılırsa onunla İstanbul surlarını bile fethetmek mümkündür.” diyerek, onun fazla para harcadığı yönünde suçlamada bulunmuştu.⁴²⁸ Tacü'l-Mülk'ün Nizâmü'l-Mülk'ü öldürölme olayında ismi zikredilmektedir. Nizâmü'l-Mülk'ün arkasından çok sayıda iş çevirdiğinden dolayı, vezirin askerleri de Tacü'l-Mülk'ü sevmiyorlardı. Askerler Nizâmü'l-Mülk'ü Tacü'l-Mülk'ün öldürdüğünü ve onun Bâtınî olduğunu düşünüyorlardı.⁴²⁹ Tacü'l-Mülk vezirlik makamına gelebilmek için giriştiğı bu siyasetle, aslında Nizâmü'l-Mülk'ün vezirde olması gereken görüşlerinin birçoğunu kendinde barındırmıyordu.

Sultan Berkyaruk devri vezirlerinden, Ebû Abdullah İzzü'l-Mülk Hüseyin b. Nizâmü'l-Mülk (v.1093-1094), Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu idi. Bündârî İzzü'l-Mülk'ün, içkiye müptela olduğunu bu yüzden doğru düşünemediğini ve iktidardan uzak olduğunu zikreder. Ayrıca o, Nizâmü'l-Mülk'ün vefatıyla devlet işleri bozulmuş olduğundan, vezirin oğlunu getirdikleri takdirde düzeleceğı fikriyle bu makama getirilmişti.⁴³⁰ İzzü'l-Mülk, Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu olmasına rağmen vezirlik makamına uygun değildi. Nizâmü'l-Mülk eserinde: “*Vezirin kendisinin de bir vezir çocuğı olması daha makbul ve daha iyidir.*”⁴³¹ demişti, ancak görülüyor ki bazı noktalarda vezirin öğütleri eksik kalıyor. Hükümdarın işi liyakatsiz ve ehline vermediğı de göz önüne alınırsa, vezirin tavsiyesinden uzaklaşmış olduğu da görülebilir.

Ebû Bekir Abidevle Müeyyidülmülk (v.1094-1101), Aralık 1094 yılında Sultan Berkyaruk tarafından vezir tayin edildi. Müeyyidülmülk, idarî yeteneğı sayesinde Berkyaruk ve Muhammed Tapar'a yaptığı vezirlik döneminde, devlet işlerini düzenli bir hale getirdiğı kaynaklarda kaydedilmiştir. Arapça bildiğı ve şiirler yazdığı bilinmektedir. Âlim, şair ve ediplere kol kanat gerdiği de ifade edilmiştir.⁴³² Müeyyidülmülk hem kılıç hem de kalem sahibi idi. Tutuşla giriştiğı mücadeleden başarıyla çıkmıştı. Bu yüzden Sultan Berkyaruk onun hakkında uğurlu ve bereketli olduğu şeklinde düşünmeye başlamıştı. Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları arasında, onun başarısı ön plana çıkmıştı. Vezirin oğulları arasında vezirliğe layık olan tek kişi

⁴²⁸ Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s. 142-143; Sevim-Merçil, a.g.e., s.163; el-Bündârî, a.g.e., s. 60-61.

⁴²⁹ İbnü'l-Adîm, a.g.e., s. 62.

⁴³⁰ el-Bündârî, a.g.e., s. 82.

⁴³¹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 126; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 264; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 188.

⁴³² Abdülkerim Özaydın, “Müeyyidülmülk”, *TDVİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006, s. 491.

olduğunu Bündârî kaydetmiştir.⁴³³ İyi ahlaklı ve geldiği makamın sorumluluğunu yerine getiren, başarılı, kültürlü ve erdemli bir kişi olarak bahsedilmektedir.⁴³⁴ Ancak cimri birisi olduğu ve emîrlere karşı kötü davranıp onlarla iyi geçinmediği de aktarılmıştır.⁴³⁵

Nizâmü'l-Mülk'ün en büyük oğlu Ebu'l-Feth Muzaffer Fahrü'l-Mülk (v.1095-1106) de Sultan Berkyaruk, Sultan Sencer ve Tutuş'un vezirlik görevlerini yapmıştı. Berkyaruk döneminde iç karışıklıklarının fazla olması sebebiyle görevinde pek faydalı olamadı, ancak Sencer döneminde önemli işler yaptığı bilinmektedir.⁴³⁶ Fahrü'l-Mülk'ün Tutuş'un veziri olmasının altında yatan gerçek sebep, Nizâmü'l-Mülk'ün soyundan gelmesi olmuştu. Bu yüzden onun saltanat mücadelesinde yararlı olabileceği düşünülmekteydi.⁴³⁷ Fahrü'l-Mülk iktidar sahibi birisi değildi, ayrıca o fazilet ve edepten yoksun olduğu da rivayet edilmiştir. Nizâmü'l-Mülk'ün soyundan gelmesinden başka hiçbir özelliği olmayan Fahrü'l-Mülk'ün, Mecdü'l-Mülk'ün etkisinde bulunduğu için vezirlik görevinde etkin olarak görev yapamadığı aktarılmıştır.⁴³⁸ Bunun yanı sıra Fahrü'l-Mülk'ün cömert olduğu, âlimleri ve talebeleri sevdiği, bunun için onlara faydalı olmak adına; Şâfiî fakih Ebû Abdullah et-Taberî'yi Bağdat Nizamiye Medresesi'nde ders vermekle görevlendirdiği bilinmektedir. Ayrıca müderrisliği bırakan Gazzâlî'yi ikna ederek Nişâbur Nizamiye Medresesi'ne göreve getirmişti.⁴³⁹

Ebü'l-Mehasin Abdücelil Dihistânî (v.1099-1101), Sultan Berkyaruk dönemi vezirlerinden idi ve daha önce Sultan Melikşah döneminde Irak amirliği görevinde bulunmuştu.⁴⁴⁰ İbnü'l-Esîr onu geniş ruhlu, güzel ahlaklı, pek çok eser yaptıran bir vezir olarak ifade etmişti. Ancak o, halkın nefretini üzerine çekecek eylemlere girişmişti. Nitekim Ebü'l-Mehasin vezir olduktan sonra ekonomiyle alakalı kanunları değiştirmiş, halkın fakirleşmesine sebebiyet vermişti. İbnü'l-Esîr aktardığı bilgilere devam etmiş ve zaruretlere yüzünden yaptığı bu işlerden dolayı halk Ebu'l-Mehasin'den korktuğunu ifade etmişti. Ayrıca Ebü'l-Mehasin'in tacirlerle ilişkisi çok

⁴³³ el-Bündârî, a.g.e., s. 84.

⁴³⁴ Karaoğlu, a.g.t., s. 116.

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 251.

⁴³⁶ Abdülkerim Özaydın, "Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk", *TDVİA*, c. XII, İstanbul, 1995, s. 99-100.

⁴³⁷ Karaoğlu, a.g.t., s. 118.

⁴³⁸ Karaoğlu, a.g.t., s. 119.

⁴³⁹ Özaydın, "Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk", s. 100.

⁴⁴⁰ Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", s. 89.

iyi idi. Onun sayesinde birçok insanın zengin olduğu ancak öldürülmesiyle birlikte tacirlerin mallarının zayi olduğu da kaydedilmiştir.⁴⁴¹

Nasirüddin Ebû'l Muhtas Sadü'l-Mülk Âbî (v.1105-1107), Sultan Muhammed Tapar'ın vezirlik görevinde bulunmuştu. O, ilk zamanlarında Sultan Melikşah'ın döneminde saray ayanlarının içerisinde idi ve ayrıca Muhammed Tapar'ın sultanlığı öncesinde de naiplik ve kâtiplik görevini yerine getirmişti.⁴⁴²

Selçuknâme'de Sadü'l-Mülk'ün dindar bir insan olduğu, vezirlik dönemi içerisinde çok hayırlı işler yaptığı ve yerinde aldığı tedbirler sayesinde uzun zaman Muhammed Tapar'ın vezirliğine devam ettiği zikredilmiştir. Ancak Isfahan Kadısı Abdullah, Sultan Muhammed Tapar'a vezirinin Bâtınî fikirlere sahip olduğunu bildirmişti.⁴⁴³ Nitekim aktarılacak olan olaydan da Sadü'l-Mülk'ün Bâtınî olduğu anlaşılabilir. Sultan Muhammed Tapar, Ehl-i Sünnete bağlı, Bâtınî ve Râfizî gruplara düşman birisiydi. Bu sebeple Bâtınîlerin elinde bulunan Şahdiz Kalesi'ne sefer düzenledi. Sultanın yanında veziri Sadü'l-Mülk de bulunuyordu. Sultan muhasarayı çok ciddi bir şekilde sürdürüp nihayetinde Bâtınîlere boyun eğdirmeyi başarmıştı. Ancak Sadü'l-Mülk muhasara sırasında Bâtınîlere gizliden yardım ediyor, onların ihtiyaç duyduğu şeyleri temin ediyordu.⁴⁴⁴ Şahdiz Kalesi'nde bulunan Attâş, muhasara sırasında erzaklarının bittiğini vezire bildirdi. Adamlarının da savaştan yorulduklarını ve daha fazla dayanamayacaklarını söylemiş ve kaleyi teslim edeceklerini haber vermişti. Bunun üzerine Sadü'l-Mülk: *“Bir hafta sabrediniz ve kaleyi vermeyiniz de bu köpeği (sultanı kastediyordu) devireyim.”* diye Attâş'a cevap verdi.⁴⁴⁵ Dolayısıyla Râvendî'nin aktardığı bu olay vezirin Bâtınî olduğunu açıkça göstermektedir.

Öte yandan sultanın, Vezir Sadü'l-Mülk'ün Bâtınî olduğuna tamamen kanaat getirmesi ise onun canına kastetmesi olayı idi. Buna göre, Sultan Muhammed Tapar son derece hararetli bir karaktere sahip idi ve bu yüzden her ay kan aldırırdı. Sadü'l-Mülk, sultana hacamat yapan cerrah ile anlaştı ve ona bin dinar vermek suretiyle verdiği zehre batırılmış neşterle sultanın kanını almasını istedi. Cerrah karısıyla konuşurken laf arasında bu olayları anlattı ve bu durum karısı aracılığıyla yayıldı ve

⁴⁴¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 274.

⁴⁴² Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, s. 89.

⁴⁴³ Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s.195.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 347.

⁴⁴⁵ er-Râvendî, a.g.e., s. 155.

sultanın kulağına kadar gitti. Ertesi gün sultan hasta gibi davranarak cerrahı çağırdı. Sultanın kolundan kan almaya yeltendiği sırada neşteri çıkarınca, sultan onun renginin değiştiğini fark etti ve sultan ona heybetli bir bakışla doğruyu söylemesini istedi. Cerrah doğruyu söyledi ve sultan aynı neşterle kan alıcının damarının delinmesini emretti. Cerrah hemen orada can verdi. Nitekim sultan bu olay karşısından Sadü'l-Mülk'ün Bâtınî olduğu fikrini kesinleştirdi ve çok geçmeden Sadü'l-Mülk'ü idam ettirdi.⁴⁴⁶

Osmanlı dönemi müelliflerinden *Selçuknâme* yazarı Ahmed b. Mahmud'un aktardığına göre, Sadü'l-Mülk'ün dindar ve çok hayırlı biri olduğu ifade edilmişti.⁴⁴⁷ Ancak Sadü'l-Mülk'ün Bâtınî olması, Nizâmü'l-Mülk'ün tasvir ettiği vezir profilinden çok uzaklaşmasına sebebiyet verir. Çünkü her şeyden önce Nizâmü'l-Mülk, vezirin dininin halis ve tertemiz Hanefî veya Şafiî mezhebinden olması gerektiğini ifade etmişti ve ayrıca “*sultana muhabbet dolu birisi olması lazımdır*” diye de eklemişti. Görüldüğü üzere Bâtınî bir vezirin asla vezaret makamına gelmemesi gerekiyordu. Nitekim geldiği taktirde sultanın canına bile kastedebileceği görülmüş oldu. Vezir sözüne devamla “*Vezirin kendisinin de bir vezir çocuğu olması daha makbul ve daha iyidir.*” demişti.⁴⁴⁸ Buna göre, Nizâmü'l-Mülk bu sözü belki de bu tarz durumların önüne geçilebilmesi için zikretmişti. İtikadı temiz bir vezirin çocuğunun da temiz olabileceğini düşünmüş ve bunun da vezir olmasının devlet ve hükümdarın sıhhati açısından daha iyi olabileceği fikrine kapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Muinüddin Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl (1124/1125-1127), Sultan Sencer dönemi vezirlerinden idi. O, Nizâmü'l-Mülk tarafından emîrü'l-ümera Kamac'ın naibliğine getirilmiş, bu görevi icra ederken Kaşan, Ebher, Zincan Gence de birçok dârüşşifâ ve medrese yaptırdığı bilinmektedir.⁴⁴⁹ Muhtassü'l-Mülk, daha önce Dîvân-ı İnşâ memurluğuna ve İstifa Dîvânı başkanlığına getirilmiş, buralarda iyi işler yapmıştı. Onun bu meziyetlerini bilen Sultan Sencer, devletin zor şartlarda bulunduğunu, bu kişiye vezir olarak ihtiyacı olduğunu düşünerek vezirliğe getirmişti.⁴⁵⁰ Muhtassü'l-Mülk'ün öne çıkan özellikleri içinde adil ve cömert olması

⁴⁴⁶ er-Râvendî, a.g.e., s. 156.

⁴⁴⁷ Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s. 195.

⁴⁴⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Altay Köymen, s.126. Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 264; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtluğil, s. 188.

⁴⁴⁹ Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, s. 90.

⁴⁵⁰ Karaoğlu, a.g.t., s. 139.

sayılabilir. Ayrıca o hayatı boyunca yaptıklarını düşünüp hatırladığı her haksızlığı sahibine iade edecek kadar hak ve hukuku önemseyen bir kişi idi. Dönemin kadılarının övdüğü kişilerden biri idi. Devlet için faydalı işler yaptığı, ihsan sahibi, ilim ve irfan ile uğraşan bir vezir olduğu da bilinir. Muhtassü'l-Mülk, Bâtınîlerle de son derece ilgilenmiş, samimi bir şekilde onların faaliyetlerinin önüne geçebilmek için gayret etmiş ve onun ölümü de Bâtınîler tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴⁵¹ Nitekim Nizâmü'l-Mülk, vezirin bilgili olmasının alameti, sultanın düzenini sağlamasına bağlamıştı. Muhtassü'l-Mülk de Nizâmü'l-Mülk'ün: “*Kıfayetli, bilgili bir vezirin alameti, mülkün, devletin yok olmasını, padişahın düzeninin bozulmasını istememesidir.*”⁴⁵² sözlerini kendi karakterinde barındırdığı için önemlidir. Ayrıca Sultan Sencer'in devletin zor zamanlarında Muhtassü'l-Mülk gibi birisini vezirliğe getirmesi, onun liyakatli bir memur seçmesi ve işe ehlini getirmesi gibi öğütleri dikkate aldığına bir işarettir.

1.2.2. Merkez Dîvân Teşkilatı

Dîvân kelimesi birçok dilde farklı anlamlara gelmekle birlikte, kelimenin Farsça kökenli olduğu bilinmektedir. Sâsânî Devleti'nde devlet idaresine ait bir kavram olduğu söylenebilir. Dîvân: “*devlet idaresindeki muhtelif idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere (kuyûdât defterleri), bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir*”⁴⁵³ şeklinde tanımlanmıştır.

1.2.2.1 Büyük Dîvân (Dîvân-ı A'lâ)

Büyük Selçuklu Devleti'nde merkezde ve hükümdarın bulunduğu konumda idari mekanizma açısından, en büyük müessese *Büyük Dîvân*'dır. Ayrıca Büyük Dîvân, Dîvân-ı A'lâ, Dîvân-ı Vezâret veya Dîvân-ı Sultan olarak da kaynaklarda geçmektedir. Bu dîvân, görev açısından devletin tüm idari işlerini kapsamakta ve özellikle malî işler görülmektedir. Bunun yanı sıra ber'at ve resmî emirlerin çıkış işleri icra edilmektedir. Bu müessesenin başkanlık görevini ise vezir yapmaktadır.⁴⁵⁴

Büyük Dîvân, ikinci derecede dört dîvân olarak ayrılmıştı ve bunlar: *Dîvân el-İnşâ ve 't-Tuğra*, *Dîvân ez-Zimam ve 'l-İstifâ*, *Dîvân el-Arz* ve *Dîvân İşrâf-Memâlik*

⁴⁵¹ Karaoğlu, a.g.t., s. 140.

⁴⁵² Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 255; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 120; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 181.

⁴⁵³ Abdülazîz ed-Dûrî, “Divan”, *TDVİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 377.

⁴⁵⁴ Mercil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı*, s. 60; Uzunçarşılı, ege., s. 41.

idi.⁴⁵⁵ Büyük Dîvân'da, dîvân reisinin sağında ve solunda dîvân kâtibi olarak adlandırılan münşiler ve tercümanlar vardı.⁴⁵⁶ Dîvânda bulunan azalar ise şunlardan oluşurdu: *Müstevfî* (Maliye vekili), *Arzulçeyş* (Milli Savunma Bakanı), *Nişancı*, *Müsrif* (Müfettiş).⁴⁵⁷ Ayrıca Büyük Dîvân'da iktidar sahibi büyük zatlar ve âlimler de yer alırdı.⁴⁵⁸

Büyük Dîvân'ın azaları olan vezir ve diğer dîvân başkanlarını sultan tayin ederdi.⁴⁵⁹ Nitekim bu duruma örneklik oluşturacak olay, Sultan Melikşah devlet adamlarından Tâcü'l-Mülk'ü Dîvân-ı İstîfa, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'ya başkan olarak atadığı zikredilebilir.⁴⁶⁰

Dîvânla alakalı bir diğer bilgi ise, dîvândan fakirlere sadaka dağıtılmasıdır. Bu duruma örnek olarak, Sultan Alp Arslan ülkenin her tarafında bulunan fakirlerin ismini mezkûr dîvâna kaydettirmiş ve bunlar için maaş ve tahsisat ayırmıştı.⁴⁶¹

Selçuklu Devleti'nde ilk dîvânın 1036'da Nişabur'da Tuğrul Bey'in riyaseti etrafında toplandığı bilinmektedir.⁴⁶² Ayrıca dîvânın sabah namazı vaktinde yapıldığına dair malumatlar bulunmaktadır. Sultan Sencer, sabah namazından sonra ülke işleriyle alakalı sorunlu meseleleri kâtip Müntecibeddin Bedî ile istişare ettiği bilinmektedir.⁴⁶³

1.2.2.2. Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra

İslam devletlerinde İnşâ ve Tuğra Dîvânı farklı adlarla anılmıştı. Selçuklu dönemi öncesi bu dîvâna, *Dîvân-ı Resâil* veya *Dîvân-ı Mektûbât* şeklinde adlandırılmış, ayrıca Fâtimîler ise *Dîvân-ı İnşâ* olarak isimlendirmiştir. Selçuklu Devleti'nde bu dîvân, diğer devletlere nazaran gelişmiş ve eski ismine ilaveten *Dîvân-ı Tuğra* olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁶⁴ M. Fuat Köprülü *tuğra* ifadesinin diğer

⁴⁵⁵ Merçil, a.g.e., s. 61.

⁴⁵⁶ Bedirhan, Atçeken, a.g.e., s. 38.

⁴⁵⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 42.

⁴⁵⁸ Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı*, s. 62.

⁴⁵⁹ Merçil, a.g.e., s. 62.

⁴⁶⁰ Abdülkerim Özaydın, "Tâcümülk", *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 359.

⁴⁶¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 79.

⁴⁶² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 42.

⁴⁶³ Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı*, s. 61.

⁴⁶⁴ G.M. Kurpalidis, a.g.e., s. 88.

Müslüman devletlerin dîvân teşkilatında rastlanılmamasının sebebini, Oğuz an'anelerinin Selçuklulara tesiri olduğu yönündeki yorumuyla dikkat çekmiştir.⁴⁶⁵

Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra, sultanın fermanlarını devlet memurlarının tayin belgelerini, diğer devletler ve eyâletler ile gerçekleştirilen yazışmaların düzenlemesiyle uğraşan kurumdur. Bu divanın reisine, başta tuğraî olmak üzere; *sâhib-i divân-ı tuğra ve inşâ, tuğra-keş ve münşî-y-i memalik* unvanları ile anılmıştır. Bu kurum ilk önceleri iki farklı daire olarak görev yaptığı bilinmektedir.⁴⁶⁶

Türkçe menşei olan tuğra, sultanın adına bir belgenin üst kısmında yer alan besmele üzerine eklenen isim, unvan-lakap ve dua cümlesinden oluşmaktadır. Tuğraînin görevi, sultanın çıkardığı emîrnâmelere onun işaretini koymaktı. Bir diğer görevi; sultan ava gittiği sırada, sultanın yanında bulunarak vezirin yerine vekalet etmektir. Sultan ava çıktığı sırada devlet işleriyle uğraşmakta olan vezir ava dahil olamazdı.⁴⁶⁷ M.A. Köymen bu durumu genellemiş ve tuğraînin sadece av sırasında değil, hazerde ve seferde vezirin olmadığı zamanda sultana vezirlik yapmakta olduğunu söylemişti.⁴⁶⁸

Tuğraî aynı zamanda sultan eşlerinin vezirlik görevlerini de icra ettiği kaydedilmiştir. Nitekim Tuğraî Emîr Amîd Muhammed Cûzekânî (Cüzcanî) hem Sultan Muhammed Tapar'ın tuğraîsi hem de sultanın zevcesi Gevher Hatun'un dîvânında vezirlik görevini yerine getiriyordu.⁴⁶⁹

Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra dairesinden çıkan her belge, kayıt altına alınıyor ve bu kayıtlı defter muhafaza ediliyordu. Bu belgelerin çoğunluğu Farsça, bir kısmı da Arapça olarak yazılmıştır. Selçuklularda Tuğra Dîvânı Tuğrul Bey tarafından teşkilatlandırıldı ve başında da bir Türk bulunduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Tuğra dairesiyle İnşâ dairesi Vezir Nizâmü'l-Mülk zamanında birleştirilmiş ve bu dîvânın başına bir İranlı memur getirilmişti. İnşâ dairesi ise, devletin iç ve dış yazışmalarını yürütmekle görevli daire idi.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ M. Fuat Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri", *Belleten*, sayı II, Nisan 1938, TTK, Ankara, s. 62.

⁴⁶⁶ Merçil, "Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı", s. 541.

⁴⁶⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 44.

⁴⁶⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, s.184.

⁴⁶⁹ el-Bündârî, a.g.e., s. 99; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 44.

⁴⁷⁰ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 624-625.

Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra müessesesi buraya kadar özet bir şekilde ifade edildi. İsmi zikredilen dîvânın ve bu dîvândan sonra ele alınmış olan dîvânların sorumluluğuna getirilen yöneticilerin ataması sırasında; Sultan Alp Arslan ve sonrasında gelen padişahlar tarafından, Nîzâmü'l-Mülk'ün eserinde ifade etmiş olduğu kriterlere ne derece dikkat ettikleri incelenecek ve ortaya konulmaya çalışılacaktır. Öncelikle bu yöneticilerin tespiti yapılacak ve dönemlendirme usulüyle kronolojik sıraya dikkat edilerek tablo şeklinde sunulacaktır.

Tablo 1.2. HÜKÜMDARLARIN DÖNEMİNE GÖRE DÎVÂN-I İNŞÂ VE TUĞRA BAŞKANLARI⁴⁷¹

Sultan Alp Arslan Dönemi	Sultan Melikşah Dönemi	Sultan Berkyaruk Dönemi	Sultan Muhammed Tapar Dönemi	Sultan Sencer Dönemi
Baharzî	Müeyyedü'l-Mülk Ebû Bekr Ubeydullah b. Nizamü'l-Mülk	Abdürrahim b. Nizamü'l-Mülk	Nasırü'l-Mülk Muhammed b. Müeyyedü'l-Mülk	Muine'd-Dîn Asam
Safî Ebu'l Alâ Hassül	Ebu'l-Muhtarü'z-Zûzenî	---	Muine'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî	Müntecübü'd-Dîn Bedî
Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza Fazlullah b. Muhammed	Tâcü'l-Mülk Cemaleddîn Ebu'l-Ganâim Merzebân b. Hüsrev	---	Emîr Amîd Muhammed Cûzekânî (Cüzcanî)	Abdü'l-Vâsi Cebelî
---	Kiya Mucirü'd-Devle Ebu'l-Feth Ali b. Hüseyin Erdistanî	---	Üstad Ebû İsmail et-Tuğrâî	Ziyaü'd-Devle ve'd-Dîn Müeyyedü'l-İslam ve'l-Müslümin
---	Sedidü'l-Mülk Ebu'l-Meali el-Müfaddal b. Abdürrezzak b. Ömer	---	Hatîrü'l-Mülk Muhammed Ebu Mansur el-Meybuzî (Meybudî)	Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamülmülk

⁴⁷¹ Dîvânların ve yöneticilerin tabloları için Erdoğan Merçil'in *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı* isimli eserinden ve Özgür Tokan'ın *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Â'lâ* isimli doktora tezinden istifade edilmiştir.

Sultan Alp Arslan dönemi Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reislerinden birisi Bâharzî idi. O, iyi bir öğrenim aldığı bilinmektedir. Birçok şehri gezmiş ve gittiği bölgelerdeki ünlü âlimlerden ders almıştı. Nişâbur'a gittiği zaman Şâfiî fakihî ve İmâmü'l-Haremeyn'in babası Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî'den fıkıh derslerine dahil oldu ve öğrenimini tamamlayarak Şâfiî fakihleri arasına katıldı. Daha sonra o, edebiyat alanına yöneldi ve bu alanda adını duyurmayı başardı.⁴⁷² Bâharzî, Tuğrul Bey'in zamanından itibaren Selçuklu Dîvân-ı Resâil teşkilatında olduğunu ve bu dîvâna hizmet ettiği bilinmektedir. Ayrıca o, Amîdü'l-Mülk'ün vezirliği sırasında Dîvân-ı Resâil'de kâtiplik görevinde bulunmuştu.⁴⁷³ Sultan Alp Arslan'ın döneminde tuğrai olduğunu E. Merçil aktarmıştır.⁴⁷⁴ Aktarılan bu bilgiler vasıtasıyla Bâharzî'nin Şâfiî âlimi, edip ve kalem ehli olmasından dolayı, onun bu göreve atanmasında liyakatin esas alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Bâharzî'nin “temiz dinli”⁴⁷⁵ Şâfiî âlimi olması, Nizâmü'l-Mülk'ün memur tayin ederken dikkat ettiği hususlardandı.

Sultan Melikşah zamanında mezkûr dîvâna başkanlık yapanlardan birisi Ebu'l-Muhtarü'z-Zûzenî (Kemalü'l-Mülk Edib Ebû Cafer Muhammed Ahmed Muhtar Zûzeni) idi. O, kaynaklarda yetenekli bir şair, edip ve fazıl birisi olarak geçmiş ve o ölene kadar aynı görevi icra ettiği bilinmektedir. Ayrıca ona, *Kemalü'l-Mülk* lakabı verilmişti.⁴⁷⁶ Sultan Melikşah döneminde birçok görev verilen Tâcü'l-Mülk Cemaleddîn Ebu'l-Ganâim, mevzu bahis dîvânın reislik görevini de yapmıştır. Onunla ilgili vezirlik bahsinde bilgi verilmiştir. Sultan Melikşah'ın son döneminde ismi geçen dîvâna başkanlık yapan Sedidü'l-Mülk Ebu'l-Meali idi. O, kaynaklarda Nizâmü'l-Mülk'e karşı olan Tâcü'l-Mülk Cemaleddîn Ebu'l-Ganâim'in tarafında olup, Vezir Nizâmü'l-Mülk'e düşmanlık yapıyordu.⁴⁷⁷ Bu nokta da “temiz tabiatlı” birisi olduğu söylenemez.

Sultan Muhammed Tapar dönemi tuğraîlerden Nasırü'l-Mülk Muhammed b. Müeyyedü'l-Mülk, kaynaklarda her türlü iyi hasletlerden yoksun ve cahil birisi olarak aktarılmıştı.⁴⁷⁸ Muine'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b.

⁴⁷² Mehmet Talu, “Bâharzî, Ali b. Hasan”, *TDVİA*, c. IV, İstanbul, 1991, s. 474.

⁴⁷³ Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Â'lâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Erzurum, 2015, s. 201.

⁴⁷⁴ Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı*, s. 69.

⁴⁷⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 247; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 175; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 114.

⁴⁷⁶ el-Bündârî, a.g.e., s. 60; Tokan, a.g.t., s. 204.

⁴⁷⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 142-143; el-Bündârî, a.g.e., s. 60-61; Sevim-Merçil, a.g.e., s.163.

⁴⁷⁸ el-Bündârî, a.g.e., s. 96; Tokan, a.g.t., s. 206.

Muhammed Kaşî, Sultan Muhammed Tapar zamanında tuğraî olarak görevlendirilmişti. Bündârî onun faziletsiz birisi olduğunu ve Arapça ve Farsça yazmaktan bi-haber olduğunu aktarmıştır.⁴⁷⁹

Sultan Sencer dönemi tuğraîlerinden olan Müntecebü'd-Dîn Bedî, Horasan'ın soylu ailelerinden birisine mensuptu. O, inşa sanatını öğrenmek için 1122 yılında bulunduğu bölgeden çıkmış ve Merv'e gelmişti. 1130 yılında Sultan Sencer'in Semerkand'ı ele geçirmişti. Müntecebü'd-Dîn, fethin ardından bu başarıyı ilan etmek suretiyle kaleme alınan fetihnâme'yi, iki gün içerisinde, başarılı bir şekilde yazması dikkatleri onun üstüne çekmişti ve dönemin veziri Nasîrü'd-Dîn Mahmud tarafından sultana tanıtılmıştı. Müntecebü'd-Dîn, Dîvân-ı İnşâ reisliğine getirildiği zaman vezirin emri ve sultanın fermanıyla, bu dîvânda yazılan ferman, menşur, antlaşma, rik'a vs. resmî yazı türleri ile özel mektuplardan oluşan bir de münşeat mecmuası hazırlamıştı. Ayrıca Sencer dönemine ışık tutan *Atabetü'l-Ketebe*'nin müellifi idi.⁴⁸⁰ Görüldüğü üzere bu işte mahir olan Müntecebü'd-Dîn bulunduğu makamın sorumluluklarını yerine getirebilecek maharetlere sahip ve işinde liyakat sahibiydi.

Nizâm'ül-Mülk, *Siyasetnâme*'de memurları görevlendirirken onların temiz, Horasanlı Hanefî veya Şâfiî olmasına dikkat ettiğini birçok yerde vurguladık. Ayrıca bu atamalarda liyakati esas almak gerektiğini ve göreve layık olanların⁴⁸¹ getirilmesini vurgulamıştır. İnşa dairesinden çıkan belgelerin dili Farsça ve Arapça idi. Bu göreve gelen kişilerin bu iki dile vâkıf ve edebi yeteneklere sahip olmaları gerekirdi.⁴⁸² Buna göre, Alp Arslan dönemi dahil mezkûr dîvâna getirilen kişilerin özellikleri, Nizâm'ül-Mülk eserinde sıralamış olduğu görüşlere uymaktadır. Ancak Muhammed Tapar döneminde bu dîvâna getirilen yöneticilerin bu vasıflardan uzak olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Nizâmü'l-Mülk'ün lakap bahsini ele aldığı bölümde, “*Vezir, tuğraî, müstevfî, âriz-ı sultân, amîd-i Bağdad, amîd-i Horâsân ve amîd-i Harezmi dışında memleket sathında hiç kimse “filânu'l-mülk” unvanını alamaz; ama hâce-i reşîd, hâce-i sedîd, hâce-i saîd, üstad-ı hatır, üstâd-ı emîn gibi “mülk” lafzını ihtiva etmeyen unvanlar alabilirler. Böylelikle derece ve mertebeler büyükler*

⁴⁷⁹ el-Bündârî, a.g.e., s. 97.

⁴⁸⁰ Tahsin Yazıcı, “Müntecebüddin Bedî”, *TDVİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 25; Tokan, a.g.t., s. 210.

⁴⁸¹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 224; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 99.

⁴⁸² Mercîl, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 68.

küçükten, hasslar âm'dan ayırt edilmiş olur."⁴⁸³ demişti, tuğraîlerin isminin zikredildiği tabloya baktığımızda, tuğraîlerin doğru unvan kullandığını ve vezirin öğüdünün göz ardı edilmediğini söyleyebiliriz.

3.2.2.3. Dîvân-ı İstifâ

Dîvân-ı İstifâ teşkilatı, devlet hazinesinin gelir ve giderlerinin denetimini yapan ve malî işlerin sorumluluğunu yerine getiren dîvândır. Ayrıca bu dîvan, *Dîvân-ı İstifâ-yı Memâlik* veya *Dîvânü'z-Zimâm ve'l-İstifâ* olarak da zikredilmiştir. Bu dîvândan sorumlu kişi, *müstevfî-yi memâlik, sâhib-i dîvân-ı istifâ* veya *müstevfî* olarak adlandırılmıştı. Devletin hazinesindeki para miktarı müstevfînin kontrolü altında idi, ayrıca günümüzdeki Maliye Bakanlığının işini yaptığı söylenebilir.⁴⁸⁴

Dîvân-ı İstifâ, belgeleri düzenleme ve vergi toplama sistemine vâkıf olan kâtipler ve muhasiplerden oluşurdu. Müstevfî, şehir ve eyalette bulunan maliye teşkilatlarını yönetmek için memurlarını (gumaştegan) gönderirdi. Müstevfînin görevleri arasında vergi toplayanları ('ummâl) kontrol etmek ve onların malî hesaplarda yanlış yapmaları halinde sorguya çekmekte vardı. Malîye ile alakalı tüm bilgiler, listelere (cerâyid) ve defterlere (defâtir) kaydedilmiştir. Ayrıca müstevfî, sivil bürokraside bulunanlara, ordu mensuplarına, seyyid ve din adamlarına maaş ve diğer ödemelerin yapılmasında görevli idi.⁴⁸⁵ Bu bilgilere ilaveten müstevfînin vezirden sonra hiyerarşik olarak ikinci sırada geldiği kaydedilmiştir.⁴⁸⁶

Müstevfînin halka karşı da sorumluluğu vardı. Halkın durumunu düzeltmek, halkın haklarını ve mükellefiyetlerini adaletli bir şekilde bölmek, memurlarla halkın arasındaki münasebetlerin adaletle olmasını sağlamak gibi görevleri zikredilebilir ve ayrıca yeni vergi koymasa da halkın haklı isteklerini yerine getirmekte görevleri arasına dahil edilebilirdi.⁴⁸⁷

Devlette gelirler ve giderler olmak üzere iki ayrı hazine olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca padişahın da kendine ait hazinesi bulunuyordu. Carla L. Klausner sultana ait olan hazinenin şahsi mahiyeti olmasına rağmen devlet hazinesi

⁴⁸³ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. T. Ayar, s. 227; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 173; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 113.

⁴⁸⁴ Merçil, "Selçuklu Devletlerinde Hakimiyet Anlayışı", s. 543.

⁴⁸⁵ G.M. Kurpalidis, a.g.e., s. 95-96; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı*, s. 149-150; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 43.

⁴⁸⁶ G.M. Kurpalidis, a.g.e., s. 95.

⁴⁸⁷ Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı*, s. 73.

gibi kullanıldığını ifade etmiş ve bu hazineden sorumlu kişinin sadece sultana karşı mesul olduğunu kaydetmiştir.⁴⁸⁸

Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'de hazinenin iki kısımdan müteşekkil olduğunu ifade etmiş ve buna göre: *“Her devirde padişahlar daima iki hazine bulundurmuştur. Bunlardan harç hazinesidir. Toplanan gelirler daha çok, asıl hazineye, nadiren harç hazinesine götürülürdü. Zorunlu olmadıkça asıl hazineden harcama yaptırılmazdı. Bir şey alınacak ödünç olarak alınır, sonra tekrar yerine koyulurdu. Aniden paraya ihtiyaç duyulacak olursa, para bulma kaygısına düşülür, işte kusur ve gecikme olurdu. Vilayetlerden hazineye gelen para değiştirilmez, böylece harcamalar usulüne göre yapılırdı. Hediyeler, maaşlar, hil'at işlerinde kusur ve eksiklik yaşanmazdı. Üstelik hazine hep dolu olurdu. Padişahların hazine düzeni böyle olur.”*⁴⁸⁹ dedi.

⁴⁸⁸ Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarıfci, Kronik Yay., İstanbul, 2019, s. 35.

⁴⁸⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 351; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 256; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 154.

**Tablo 1.3. HÜKÜMDARLARIN DÖNEMİNE GÖRE DÎVÂN-I İSTİFÂ
BAŞKANLARI**

Sultan Alp Arslan Dönemi	Sultan Melikşah Dönemi	Sultan Berkyaruk Dönemi	Sultan Muhammed Tapar Dönemi	Sultan Sencer Dönemi
Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur b. Muhammed Harezmî	Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur b. Muhammed Harezmî	Üstad Ali b. Ebû Ali Kumî	Sâ'dü'l-Mülk Ebu'l-Mehasin Sâd b. Muhammed el-Âbi	Nasîrü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe el-Mervezî
---	Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kumî/ Balâsânî	Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kumî/ Balâsânî	Şemse'd-Dîn Ebû Sa'd Zeyne'l-Mülk b. Muhammed b. Hindû	---
---	---	---	Hatîrü'l-Mülk Muhammed Ebu Mansur el-Meybuzî	---
---	---	---	Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî	---
---	---	---	Kemalü'd-Dîn Ali es-Sümeýremî	---

Sultan Alp Arslan ve daha sonra Sultan Melikşah'ın müstevfisi olan Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed, Bündârî'nin ifade ettiğine göre; o, nesebi şerif, soyunun temiz, hayırlı ve faziletli birisi idi ve aynı zamanda zengin, cömert, yakışıklı ve güzel elbiseler giydiğini, her güne özel elbiselerinin mevcudiyetini, bu elbiselerinden birisini hil'at olarak verdiğinde veya hediye ettiğinde kahyasının başka bir elbise tedarik ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca o, Bağdat'a geldiği sırada Nizamiye Medresesini görmüş ve Nizâmü'l-Mülk e benzemek adına Ebû Hanife kabrine türbe yaptırmış ve Hanefî âlimleri için bir de medrese inşa ettirmişti.⁴⁹⁰ Selçuklular da müstevfî, devlet hazinesinin gelir ve giderlerinin denetimini yapan ve malî işlerin sorumluluğunu yerine getiren dîvânın sahibi olduğu için, rüşvet veya haram işlere meyletmemesi adına onun devlet tarafından yüksek maaşa bağlanması gerekirdi. Öyle görülüyor ki, Müstevfî Şerefü'l-Mülk iyi maaş almış ve rüşvet almayacak kadar zenginliğe sahip birisi olarak ifade edilebilir.

Sultan Melikşah'ın saltanatı sırasında, Müstevfî Şerefü'l-Mülk'ten sonra mezkûr dîvâna sorumlu olarak Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kummî gelmiştir. Mecdü'l-Mülk, Nizâmü'l-Mülk'ün vezirliği döneminde İstifâ Dîvânı reisi olan Şerefü'l-Mülk'ün naiblik görevini yerine getirmişti. Bu Şerefü'l-Mülk'ün naibliğini yerine getirmesinden dolayı iyi bir devlet adamı olarak yetişmesini sağladı.⁴⁹¹ Kaynakta, Mecdü'l-Mülk'ün müstevfilik görevinde başarısını aktarmış ve hiçbir sultanın öyle birisine sahip olmadığı zikredilmiştir. O, mecliste söylenenleri olduğu gibi yazılmasında başarılı ve devlet işlerinde tedbirli idi. Onun hakkında devrin faziletlipleri için sınımlanacak kişi olduğu ve onlara bol bol ihsanda bulunduğunu da eklenmiştir.⁴⁹² Mecdü'l-Mülk Sultan Berkayaruk'un da müstevfileri arasında bulunuyordu ve o, daha önce müstevfilik görevinde bulunurken; Nizâmü'l-Mülk ile Tacü'l-Mülk arasında yaşanan gerginlik sürecinde Tacü'l-Mülk ile iş birliği yapmış, entrikalara ortak olmuştu.⁴⁹³ Nizâmü'l-Mülk'ün arkasından iş çevirip onun makamında gözü olan Tacü'l-Mülk'e yardım etmesiyle vezirin ölümüne sebebiyet veren olaydan da sorumlu tutulmuşlardı.⁴⁹⁴ Yukarıda iyi hasletleri zikredilmiş olsa da, Nizâmü'l-Mülk'e yapılanlara bulaştığı için iyi tabiatlı olduğu ifade edilemez ve

⁴⁹⁰ el-Bündârî, a.g.e., s. 30-31.

⁴⁹¹ Karaoğlu, a.g.t., s. 120.

⁴⁹² el-Bündârî, a.g.e., s. 59.

⁴⁹³ el-Bündârî, a.g.e., s. 61.

⁴⁹⁴ Karaoğlu, a.g.t., s.121.

bu ifadeye kanıt olarak dönemin şair ve devlet adamı olan Ebû Tâhîr-i Hâtûnî⁴⁹⁵ tarafından yazılan şu şiiri örnek gösterebiliriz:

*“Mecdü’l-Mülk cimriliğiyle nazlanıyor; Kahpe bir kadın misâli kendi güzelliğiyle. Onun güzelliği tercih edilir; fakir bir kadının yamalı elbisesi”*⁴⁹⁶

Sultan Berkayaruk döneminin ilk müstevfisi Üstad Ali b. Ebû Ali Kumî idi. Zeki ve düşünceli bir yapısı olduğu zikredilmiştir. Sultan Berkayaruk devlet işlerinin yolunda olmadığı sırada, işler Üstad Ali b. Ebû Ali Kumî sayesinde yoluna girmiştir. Yukarıda bahsi geçen Mecdü’l-Mülk, Sultan Berkayaruk’un annesi Zübeyde Hatun’un desteğini almış ve devlette nüfuz sahibi olmuştu ve o, Üstad Ali aleyhinde çalışmış, onun tevkif edilip gözlerine mil çekilmesine sebep olmuştur. Mecdü’l-Mülk bundan sonra müstevfilik makamını elde geçirmişti.⁴⁹⁷ Üstad Ali görüldüğü üzere devlet işlerini yola koymasını, onun işinde liyakatli ve karakterinde iyi hasletler barındırdığını ifade edebiliriz.

Sâ’dü’l-Mülk Ebu’l-Mehasin Sâd b. Muhammed el-Âbi, Sultan Muhammed Tapar döneminde kâtiplik yapmış ve ardından müstevfilik görevinde bulunmuş ve daha sonra da Sultan Muhammed Tapar’ın veziri olmuştu. Sâ’dü’l-Mülk hakkında detaylı bilgi daha önce aktardığımız vezirlikle alakalı bölümde kaydedilmiştir. Kaydedilmiş bölüme ilaveten, Nizâmü’l-Mülk’ün eserinde padişahlara olan övgüsünde şöyle demişti: *“Herkesin liyakatini tespit eder, layık olanları bulunmaları gereken yere yerleştirir; layık olmayanları görevden uzaklaştırır.”*⁴⁹⁸ Sultan Muhammed Tapar, veziri Sâ’dü’l-Mülk’ün Bâtînî olduğunu anladığı zaman, onu astırması;⁴⁹⁹ görevine layık olmayan vezirin makamdan uzaklaşmasını anlamına geldiği düşünülebilir. Böylece sultanın her ne kadar vezirde olması gereken özelliklere sahip olmayan birisini bu mevkîye getirse de Nizâmü’l-Mülk’ün bu tavsiyesini gerçekleştirdiğinin yorumu yapılabilir.

Şemse’d-Dîn Ebû Sa’d Zeyne’l-Mülk b. Muhammed b. Hindû, Sultan Muhammed dönemi müstevfilerindendi. O, Kum Şehri’nden olup Sâ’dü’l-Mülk’ün vezareti sıra, onunda Bâtînî olduğu iddiası yayılmış ve hapse atılmıştı. O, bu

⁴⁹⁵ Detaylı bilgi için bkz: Mürsel Öztürk, “Ebû Tâhîr-i Hâtûnî” *TDVİA*, c. X, İstanbul, 1994, s. 236.

⁴⁹⁶ Reşîdü’l-Dîn Fazlullah, a.g.e., s. 136.

⁴⁹⁷ Tokan, a.g.t., s. 181.

⁴⁹⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 224; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 99.

⁴⁹⁹ er-Râvendî, a.g.e., s. 156.

iddiaların asılsız olduğu anlaşıncı görevine iade edilmiş, daha sonra aleyhinde birleşen birtakım devlet adamları tarafından çok fazla mal biriktiriyor iddiasıyla yargılanmış ve İsfahan'da asılmıştı.⁵⁰⁰ Ayrıca İbnü'l-Esîr, Şemse'd-Dîn için sultan ve halife hakkında çok konuştuğu yüzünden astırıldığını aktarmıştır.⁵⁰¹

Bu noktada fark edilen bir husus ise, ismi geçen dîvânın ve diğer dîvânların başına getirilen veya o dîvânlarda çalışan memurların içerisinde azımsanmayacak kadar Kum Şehirli olan kişilerin varlığıdır. Nitekim Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinde geçen bir bölüm şöyledir: *“Eskiden bir şahıs kethüdalık, ferraşlık yahut rikabdârlık vazifesi için bir Türk'ün huzuruna vardığında ona hangi şehir ve vilayetten olduğu, hangi mezhep ve millete mensup olduğu sorulurdu. Bu şahıs Hanefî, Şafî mezhebinden, Horasan ve Sünnî Maverâünnehr ahalisinden ise kabul edilirdi. Şahıs eğer Kum, Kaşan, Ave, Save yahut Rey ahalisinden Şîî mezhepli biri ise kabul olunmayarak kendisine: “Defol, biz yılanı öldürenlerdeniz, besleyenlerden değil.” derlerdi. Bu kişi önlerine servetler yığsa dahi nafileydi. Kendilerine yanaşmaya kati surette müsaade etmezlerdi. Sultan Tuğrul yahut Sultan Alparslan (Allah kabrini nurlandırın) eğer bir Türk'ün bir Râfîzîyi iş için kabul eylediğini işittikleri vakit o Türk'e çıkışlar ve gazaplanırlardı. İşte sırf bunlardan ötürü onların hükümdarlıkları intizam üzere müreffeh bir seyir takip etmekte, kazasız belasız sürmekteydi.”*⁵⁰² Anlaşıldığı üzere Nizâmü'l-Mülk'ün saydığı bu şehirlerden olanların mezhep ve itikat açısından Ehl-i Sünnet inancına zıt bir noktada durmaları; bu şehirlerden gelenlerin, devletin ve halkın düzenini bozmasından endişe duyulduğu anlaşılmaktadır. Nizâmü'l-Mülk'ün ifadelerine göre, Tuğrul Bey ve Sultan Alp Arslan'ın dönemlerinde devlet kadrolarına itikadı bozuk kimselerin alınmamasına özen gösteriliyordu. Nitekim Sultan Alp Arslan'ın memurlarından Erdem'in Şîî birisine devlette iş vermiş olduğunu ve bu durumu duyan sultanın nasıl öfkelenildiğini daha önce kaydetmiştik. Nizâmü'l-Mülk ise eserinde devlet kadrolarına temiz, güvenilir, dini düzgün ve göreve ehil olanları getirmeye çalıştığını ifade etmişti.⁵⁰³ Nizâmü'l-Mülk kendi dönemindeki görevlilerin memur seçiminde bu hususlara dikkat etmediklerini yine vezir kendi ifadeleriyle açıklamış ve bu dini bozuk kişilerin

⁵⁰⁰ Tokan, a.g.t., s. 181.

⁵⁰¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 393.

⁵⁰² Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. T. Ayar, s. 232; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 176; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 115.

⁵⁰³ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 247; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 175; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 114.

devlet için ne derece tehlikeli olduğuna dikkat çekmiştir. Buna göre: “Bugün iş o raddeye gelmiştir ki dergâh ile divan bunlarla dolmuştur. Her Türk’ün peşine on, yirmi kişi takmışlar, bir Horasanlı dergâhın önünden geçmesin, ekmek yemesin diye engel olma tedbiri alıyorlar. Divanda Horasanlı debîr ve mutasarrıf kalmayınca Türkler onların fesadını anlayıp bu sözlerimi hatırlayacak!”⁵⁰⁴

Mevzu bahis Kum⁵⁰⁵ Şehirli olanların devlet kadrolarında bulunması, Nizâmü’l-Mülk’ün eleştirileri ve fikirleri, yöneticiler tarafından dikkate alınmadığının göstergesidir. Buraya kadar ifade edilen duruma delil mahiyetinde olabilecek Kumlu devlet memurlarına örnekler verilmeye çalışılacaktır:

Sultan Melikşah döneminde müstevfî reisi olan Şerefü’l-Mülk’ün naiblik görevini icra eden Ebû Galip Beravistanî ve Necip Cerbazekanî’nin Kum ahalisinden olduğu kaydedilmişti.⁵⁰⁶ Sultan Melikşah döneminde amîl; Sultan Sencer döneminde, ilk başta annesinin veziri ve daha sonra da sultanın ârzü’l-ceyşliğini yapmış olan Şerefü’d-Dîn Ebû Tahir Sa’d b. Ali b. İsa el-Kûmmî, Kum Şehri köylerinden birinden olduğu rivayet edilmiştir.⁵⁰⁷

Sultan Berkyaruk’un ilk müstevfilik görevinde bulunan Üstad Ali b. Ebû Ali Kummî, isminden de anlaşılacağı üzere künyesinde bulunan Kummî lafzından dolayı, kaynaklar onu Kum Şehrine mensup olarak göstermişlerdir.⁵⁰⁸ Sultan Berkyaruk’un müstevfilik görevini yerine getiren Mecdü’l-Mülk Ebû’l-Fazl Kummî,⁵⁰⁹ de aynı sebepten ötürü, onu Kumlu olarak zikretmişlerdir.

⁵⁰⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 248; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 115.

⁵⁰⁵ Kum Şehri: İran’da Zağros sıradağlarının kuzeydoğu kolunun eteklerinde ve Kum ırmağı kıyısında deniz seviyesinden 930 m. yükseklikte kurulmuştur. Tahran’ın 150 km. güneybatısında bulunur. Şîî dünyasında Kum-ı Mukaddese adıyla anılan şehir özel bir öneme sahiptir. Halk arasında adının Resûl-i Ekrem tarafından konulduğuna, burada oturan kişilerin oldukları yerde sorgulanıp doğrudan cennete gireceklerine, meleklerin ahalisiyle birlikte şehri her çeşit belâdan koruduklarına, Ca’fer es-Sâdık ve diğer imamların bu şehirde yaşamış ve yaşayacakları hakkında hayır duada bulunduklarına, ayrıca Fâtıma el-Ma’sûme’nin türbesini ziyaret edenlere cennetin bahşedileceğine inanılmaktadır. Kum’un Şîîler için önemli bir ziyaret yeri olması, 201 (816-17) yılında yedinci imam Mûsâ el-Kâzım’ın kızı Fâtıma el-Ma’sûme’nin, ağabeyi sekizinci imam Ali er-Rızâ’nın yanına giderken ölmesi ve burada toprağa verilmesi sebebiyledir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Marcel Bazin, “Kum”, *TDVİA*, c. XXVI, s. 361-362.

⁵⁰⁶ el-Bündârî, a.g.e., s. 59.

⁵⁰⁷ Tokan, a.g.t., s. 140.

⁵⁰⁸ Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 75.

⁵⁰⁹ er-Râvendî, a.g.e., s. 135; Reşîdü’d-Dîn Fazlullah, a.g.e., s. 155.

Sultan Muhammed Tapar dönemi müstevfilerinden olan Şemse'd-Dîn Ebû Sa'd Zeyne'l-Mülk el-Kummî, İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre onun Kum Şehri'nden olduğunu söylemiştir.⁵¹⁰

3.2.2.4. Dîvân-ı İşrâf

Dîvân-ı İşrâf, devletin maliye ve idare teşkilatını, en yüksek seviyede müşrifler aracılığıyla teftiş ettiği teşkilattır. Vergilerin ve gelirlerin toplanmasını ve harcamaları denetleyen Dîvân-ı İşrâf, *Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik* veya *Dîvân-ı Müşrif* olarak da adlandırılmıştı. Bu dîvân başkanına, *Sahip-i Dîvân-ı İşraf, Müşrif-i Memâlik* veya *Müşrif* denirdi.⁵¹¹

Müşrifler görevleri gereği kurumları ve kişileri denetlemek adına her eyalete naib göndermesi gerekiyordu. Bu naibler bağlı olduğu dîvânın ilgi alanındaki bilgileri toplayıp, müşrifeye hesap vermesi zorunlu idi. Böylelikle müşriflerin sorumlu olduğu muntıkada bulunan memurların, amillerin ve mutasarrıfların tuttuğu hesapları kontrol edebiliyordu. Müşriflerin görevleri arasında, tarım faaliyetlerini takip etmek ve denetlemek noktasında geniş yetkilerle donatılmıştı. Müşrif, sikkelerin de kontrolünden sorumluydu ve böylelikle sikkelerde yapılabilecek kurnazlıkların önüne geçmek onun görevleri arasında idi. Ayrıca sultana ait (dîvân-ı hass) tüm vergilerinin, arazi ve mülklerin teftişi ve kontrolü, onun görevleri arasında zikredilmişti.⁵¹²

Nizâmü'l-Mülk eserinde müşriflerin durumuna yer vermiştir. O, müşrifin görevlerini sıraladıktan sonra, onların rüşvete yeltenmemeleri adına beytûlmalden tatmin edici bir maaş almaları gerektiğini söyler. Kurpalidis vezirin bu tavsiyesinin uygulanmaya geçirilip geçirilmediğinin belli olmadığını vurgulamıştır.⁵¹³ Nizâmü'l-Mülk'ün bu konuda görüşü şöyledir: *“Kendisine tam manasıyla güvenilen kimselere işraf görevi verilir. Müşrif dergâhta olup biteni bilir. İstenildiği zaman bilgisine başvurulur. Müşrif her bölgeye ve şehre naip gönderir. Bu kişi yapılanları, devletin mallarını gözetir. Az veya çok ne yapılırsa, ondan haberi olur. Bunların geçimlilikleri halkın sırtına yük olmamak üzere beytûlmaldan karşılanır. Hainliğe,*

⁵¹⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 393.

⁵¹¹ Köymen, a.g.e., s. 185; G.M. Kurpalidis, a.g.e., s. 99; Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hakimiyet Anlayışı”, s. 545.

⁵¹² Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı”, s. 545- 546; Köymen, a.g.e., s.185.

⁵¹³ G.M. Kurpalidis, a.g.e., s.101.

rüşvete ihtiyaç duymamaları sağlanır. Dürüst çalışmaları neticesinde büyük faydalar elde edilir.”⁵¹⁴

**Tablo 1.4. HÜKÜMDARLARIN DÖNEMİNE GÖRE DÎVÂN-I İŞRÂF
BAŞKANLARI**

Sultan Alp Arslan Dönemi	Sultan Melikşah Dönemi	Sultan Berkyaruk Dönemi	Sultan Muhammed Tapar Dönemi	Sultan Sencer Dönemi
--	Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur b. Muhammed Harezmî	Sedîd'ül-Mülk Ebu'l-Meali el-Müfaddal b. Abdürrezzak b. Ömer	Kemalü'l-Mülk Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed es-Sümeiremi	Ziyaü'l-Mülk Muhammed b. Ebû Talib Sa'd Ebu'l-Kasım Mahmud el-Razî
--	--	--	Hatîrû'l-Mülk Muhammed Ebû Mansur el-Meybuzî (Meybudî)	Şemsü'd-Dîn Ali b. Nasîrû'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud
--	--	--	Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebiverdî	Muntecebü'd-Dîn Bedî

⁵¹⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 128; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 45; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 75.

Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur b. Muhammed Harezmî, Erdoğan Merçil'in *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı* kitabında Sultan Melikşah dönemi müşrifli olarak zikredilmiştir, ancak Sultan Melikşah döneminde mezkûr görevli müstevfilik yapmıştır. Bu görevliyi müşrif olarak kaydeden iki kaynak mevcuttur, Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* ve Ahmed b. Mahmud'un *Selçuknâme*'sidir. *Ahbâr*'ın müellifi *Zubdetu'n-Nusra*'ı kaynak almış, *Selçukname*'nin müellifi de *Ahbâr*'ı kaynak almıştır. *Zubdetu'n-Nusra*'da ve diğer kaynaklarda⁵¹⁵ ismi geçen görevliyi müstevfi olarak kaydetmiştir. Anlaşıyor ki *Ahbâr*'ın müellifi el-Hüseynî *Zubdetü'n-Nusra*'dan aldığı bu bilgiyi hatalı bir şekilde eserine kaydetmiştir.⁵¹⁶ Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd hakkında müstevfilerin incelendiği bölümde bilgi verilmişti.

Tabloda yer alan Dîvân-ı İşrâf başkanlarının sadece ismi ve hangi sultanın döneminde müşriflik yaptıkları tespit edilmiş, onların o makamı elde edebilecek yetkinlikte olup olmayacağı bilgisine ulaşılamamıştır. Yalnız Müntecebü'd-Dîn Bedî hakkında daha önce Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra başkanları bölümünde bilgi verilmişti.

3.2.2.5. Dîvân-ı Arz

Dîvân-ı Arz, ordunun genel işleriyle alakadar olan teşkilat olup, komutanların iktalarını, gelirlerini ve maaşlarını; askerlerin teçhizatlarının teftişi ve kayıtlarını yapmakla görevli dîvândı. Ayrıca bu dîvânın asker toplaması da görevleri arasında yer alırdı. Dîvân-ı Arz'ın yönetiminden sorumlu olan kişiye *sâhib-i dîvân-ı arz*, *ârizü'l-ceyş* ve *arız* unvanları verilmişti.⁵¹⁷

Dîvân-ı Arz'ın önemli görevlerinden birisi de iktaları idare etmektir, ancak bunu kendi başına yapması mümkün değildi ve ikta miktarını devletin en üst birimi tarafından belirlenirdi.⁵¹⁸

Selçuklu ordusuna mensup askerlere üç ayda bir *bisteganî* (mevacib, mersubat, camegi) adı verilen maaş verildi. Sultan Melikşah döneminde askerlere altı yüz bin dinar maaş ödediği zikredilir. Askerlerin maaş ve ikta ile alakalı olan istekleri ancak Dîvân-ı Arz'ın bilgisi dahilinde gerçekleştirilebilirdi. Dîvân-ı Arz'ın kayıtlarında, ordu mensubiyeti olmamasına rağmen müstevfinin de ismi geçmektedir.

⁵¹⁵ el-Bündârî, a.g.e., s. 58.

⁵¹⁶ Tokan, a.g.t., s. 220.

⁵¹⁷ Merçil, a.g.e., s. 547.

⁵¹⁸ G.M. Kurpalidis, a.g.e., s.101.

Bunun sebebi ise müstevfînin maaşını ikta karşılığı olarak almasıdır. İkta sahibi ordu personellerine ilaveten, sivil bürokraside bulunup maaşını ikta ile alan memurların da kaydı bu dîvânda tutulmaktaydı.⁵¹⁹

Dîvân-ı Arz'ın bir diğer özelliği, bu dîvânda askerlerin savaşta iş görme potansiyeli ve askerlerin genel durumuyla alakalı bilgiler kayıt altına alınmıyordu. Buna göre defterlerde; askerlerin ismi, nesepleri ve fiziksel özelliklerinin (yaş, yüz şekli, rengi) bilgisi bulunmakta idi. Standart ölçüde olmayan askerlerin defterden kaydı silinerek ordudan çıkarılırdı.⁵²⁰

Râvendî'nin aktardığına göre, Sultan Melikşah'ın yanında mevcut olan asker sayısı kırk beş bin idi ve bu askerlerin isimleriyle birlikte dîvân sicillerinde kaydedilmişti. Ayrıca o, asker iktalarının da her gittikleri yerde hazır bulunsun diye ülkenin her tarafına dağıtıldığını ifade etmiştir.⁵²¹

⁵¹⁹ Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı*, s. 80.

⁵²⁰ Merçil, a.g.e., s. 80.

⁵²¹ er-Râvendî, a.g.e., s. 128.

**Tablo 1.5. HÜKÜMDARLARIN DÖNEMİNE GÖRE DÎVÂN-I ARZ
BAŞKANLARI**

Sultan Alp Arslan Dönemi	Sultan Melikşah Dönemi	Sultan Berkyaruk Dönemi	Sultan Muhammed Tapar Dönemi	Sultan Sencer Dönemi
--	Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza fazlullah b.Muhammed	--	Ebu'l-Mefâhir Kumî	Şerefü'd-Dîn Ebû Tahir Sa'd b. Ali b. İsa el-Kûmmî
--	Sedîd'ül-Mülk Ebu'l-Meali el-Müfaddal b. Abdürrezzak b. Ömer	--	İzzülmülk b. Kâfi İsfahanî	Muvaffakü'd-Dîn Ahmed
--	--	--	Şerefü'd-Dîn Anûşirvan b. Halid	--
--	--	--	Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk	--

Sadrü'l-İslâm Şerefüddîn Ebû Nasr Enûşirvân b. Hâlid b. Muhammed el-Kâşânî, Selçuklu Devleti'ne ilk olarak kâtiplik görevi ile hizmete başladı. Sultan Berkyaruk'un veziri Müeyyidü'l-Mülk'ün tarafından himaye edildi. Ancak sultan vezirini katletmesinden dolayı Enûşirvan b. Hâlid görevini bıraktı ve edebiyatla meşgul olmak için Basra'ya gitti. Daha sonra Muhammed Tapar zamanında Ziyâü'l-Mülk'ün vezirliğinde hazinedar ve ârizu'l-ceyş olarak devlette hizmete devam etti. Bu görevlerinden sonra Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmud b. Muhammed Tapar'ın veziri oldu. Bu görev sırasında yaşadığı entrikalara dayanamayarak, görevinden ayrıldı. Nitekim Halife Müsterşid Billah'ın vezirliği ve en sonda Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud b. Muhammed Tapar'ın da vezirlik görevlerini yerine getirdi, ancak son görevinde başarılı olamadığı için görevine son verildi. Enûşirvan'ın, güzel ahlâklı ve doğru bir kişi olduğu zikredilmişti ve buna ilaveten akıllı, titiz, dindar birisi idi. O, aşırı dindarlığı ve nezaketinden dolayı eleştirildiği bilinmektedir.

Kendisi de edipti; âlim ve şairleri korumuş ve böylelikle çağdaşlarının övgüsünü kazanmıştı.⁵²²

Enûşîrvân b. Hâlid, Selçuklu tarihçiliği açısından ayrı bir öneme sahiptir. O, *Fütûru zamâni's-sudûr ve sudûru zamâni'l-fütûr* adlı bir eser kaleme almıştır. Kaleme alınan Farsça eser, Sultan Melikşah döneminden Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed'in vefatına kadar süreci kapsar. Bu eser, Selçuklular'ın siyasî tarihini ve o dönemdeki Bâtînî faaliyetlerini, divan teşkilâtını ve saray hayatıyla alakalı bilgiler verdiği için ve aynı zamanda birinci elden kaynak mahiyetinde olduğundan çok önemli bir yere sahiptir. *Fütûru zamâni's-sudûr*, İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî tarafından bazı ilâvelerle birlikte *Nusretü'l-fetre ve 'usretü'l-fitre* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bündârî de bu tercümeyi *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra* adıyla ihtisar etmiştir. Son halini alan eser ilk defa Martin Theodor Houtsma tarafından neşredilmiştir. Türkçe çevirisini ise Kivâmüddin Burslan *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*⁵²³ adıyla 1943'te çevirmiştir.⁵²⁴

Şerefü'd-Dîn Ebû Tahir Sa'd b. Ali b. İsa el-Kûmmî, Selçuklu Devleti'ne Sultan Melikşah döneminde hizmete girmiş, ilk görevi vergi tahsildarı amîd olarak görevlendirilmişti. Sultan Melikşah döneminde Merv'deki görevine Nizâmü'l-Mülk tarafından atanmıştı. Daha sonra Sultan Sencer'in annesine vezirlikte bulunmuş ve aynı sultan döneminde sonradan arzu'l-ceyş olarak hizmet etmişti. Nihayetinde Sultan Sencer'e vezir olduğu da kaydedilmişti.⁵²⁵ Ayrıca Bündârî'de aktarıldığına göre, Şerefü'd-Dîn'in kadri ve şöhretinin çok olduğunu ifade etmişti.⁵²⁶

Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizâmü'l-Mülk, Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün oğludur. Nizâmü'l-Mülk zamanında Merv'de hâkim bulunmuştur. Sultan Muhammed Tapar döneminde ise Ziyaü'l-Mülk Ahmed'in vezâreti zamanında arzû'l-ceyş olduğu aktarılmıştır. Daha sonra müstevfilik ve vezirlik görevlerinde de bulunmuştur.⁵²⁷ Bündârî, Şemsü'l-Mülk'ün halk tarafından sevilmediğini aktarmıştır. Bunun sebeplerinden birisinin, Kâmil b. el-Kâfiyilisfehâni, ahali hiç sevmezdi ve

⁵²² Abdülkerim Özeydin, "Enûşîrvân b. Hâlid", *TDVİA*, c. XI, İstanbul, 1995, s. 256-257.

⁵²³ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev.

Kivâmüddin Burslan, Ankara, 2016.

⁵²⁴ Özeydin, a.g.m., s. 257.

⁵²⁵ Özgür Tokan, "Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezîrleri", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, sayı 1, Mart 2018, s.154.

⁵²⁶ el-Bündârî, a.g.e., s. 241.

⁵²⁷ Tokan, a.g.t., s. 149.

Şemsü'l-Mülk bu kişiyi kendisine naip olarak tayin etmesi olarak rivayet edilmişti. Ayrıca Bündârî, Şemsü'l-Mülk halka zulmedenlerin önüne geçmemesini de eklemiştir.⁵²⁸

1.2.3. Eyalet Dîvân Teşkilatı

1.2.3.1. İstifâ Dîvânı

Eyaletin bütün malî işleri bu dîvânda görülür ve başında da bu malî işlerden sorumlu müstevfî bulunurdu. Müstevfinin yanında işleri yürütmek için naip, kâtip ve memurları bulunurdu. Eyalet müstevfisi, bölgesindeki gelir ve giderleri tespit ederek kaydederd. Merkezde bulunan Dîvân-ı İstifâ'ya karşı sorumlu olup, hesapların izahatı noktasında direkt eyalet müstevfisi sorumlu idi. Ayrıca müstevfî bölgeden elde edilen gelirle maaşların dağıtımını yapardı ve o noktada bazı kararlar verme yetkisine sahipti.⁵²⁹

1.2.3.2. Dîvân-ı İşrâf

Bu dîvân, merkezde bulunan Dîvân-ı İşrâf ile aynı işi yapmakla görevlidir. Yönetici olarak başında müşrif bulunmakla birlikte, o eyaletteki işlerden sorumlu idi ve o işleri defter tutarak kayıt altına alırdı. Kayıt altına alınan malî bilgileri merkezde bulunan dîvâna gönderirdi. Müşrifin de yanında naipler bulunurdu.⁵³⁰

1.2.3.3. Dîvân-ı Riyâset

Selçuklu tarihi araştırmacısı Erdoğan Merçil'in aktardığına göre A. K. S. Lampton, başlıca üç yerel dîvân olduğunu tespit etmiştir: “1. *Kadı Dîvânı (Mahkeme)* 2. *Riyâset Dîvânı*, 3. *Şahne Dîvânı*.”⁵³¹ Dîvân-ı Riyâset'in başında reis bulunmaktaydı. Reisin görevleri içerisinde sultanın eyaletteki temsilcisi olarak halka yol göstermekle mükellefiyeti vardı. Ancak Klausner; görevi malî işleri ve dinî konuları kapsamından dolayı, devlet ve halk arasında bir aracı olmaktan öteye gidemediklerini ifade eder.⁵³² Reisler halkın ileri gelenlerinden seçilmişti, bu noktada reislerin sivil bir kimliği olduğu söylenebilir.⁵³³

⁵²⁸ el-Bündârî, a.g.e., s. 128-129.

⁵²⁹ Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s. 107.

⁵³⁰ Merçil, a.g.e., s. 107.

⁵³¹ Merçil, a.g.e., s. 107.

⁵³² Klausner, a.g.e., s. 41.

⁵³³ Merçil, a.g.e., s. 108.

Selçuklu Devleti'nde Tuğrul Bey'den itibaren reislerin varlığı söz konusudur. Tuğrul Bey'in Hoy halkından on bin dinar istemesiyle karışıklık çıkan bölge reisinin Yusuf b. Mengin olduğu kaydedilmişti.⁵³⁴

Klausner'in ifade ettiğine göre reislerin çoğu zalim ve müstebit idi.⁵³⁵ Örnek olarak, Sultan Melikşah dönemi İsfahan reislerinden olan Ebu'l-Fazl olup, Bâtınî lideri Hasan Sabbah'ı belli bir süre evinde saklamıştı. Bündari'nin aktardığına göre, Sultan Muhammed Tapar dönemi İsfahan reislerinden olan Abdullah el-Hatibi, her türlü ilimden uzak cahil birisi olduğunu, hilekâr ve aynı zamanda riyakâr birisi olduğunu kaydetmişti. O, aynı zamanda sultana yakın olanları lekelemiş ve Vezir Sadü'l-Mülk'ün öldürülmesinde de etkisi olduğu aktarılmıştır.⁵³⁶

Eyalette sultan adına kamu güvenliğini sağlamak üzere *şahne* adlı bir görevli bulunurdu. Şahnenin eyaletteki statüsünün, eyalette askerî bir vali, garnizon komutanı ve şehrin idaresinden sorumlu olduğu kabul edilir.⁵³⁷

Şahneler genellikle Türk soyuna mensup askerlerden seçilirdi ve bu şahnelerin bölgede emri altında bulunan askerî birlikler mevcuttu. Ayrıca bu şahneleri sultan veya vezir atamasını yapar ve azlederlerdi. Şahnenin en önemli görevlerinden birisi, sorumluluğu dahilinde olan bölgede halkın refah ve güvenliğini sağlamaktı. Ayrıca toplumda karışıklıklara sebebiyet veren suçluları ve zorbaları tutuklayıp mahkemeye sevkini gerçekleştirirdi.⁵³⁸

Şahne bulunduğu bölgedeki ulema sınıfına mensup olan kadının, fakihlerin ve din adamlarının ve askerlerle istişare etmeli ve onlara saygı göstermeliydi. Kadının aldığı kararları uygulamakta onun görevleri arasında idi. Şahne bölgedeki vergi toplayan amilin de güvenliğinden sorumlu olup, toplanan vergilerin de yerine ulaşmasını sağlardı. Ayrıca Türkmenlere de şahne tayin edilirdi, onların arasındaki düzeni sağlamak, sultanı o bölgede temsil etmek ve bu gruplara sayılarına göre otlaklar ve su tahsisini düzenlemek şahnenin önemli görevlerindendir. Şahnenin de saydığımız işlerini idare ettiği dîvâna ise *Dîvân-ı Şahnegî* denirdi.⁵³⁹

⁵³⁴ Sıbt İbü'l-Cevzi, a.g.e., s. 110.

⁵³⁵ Klausner, a.g.e., s. 41.

⁵³⁶ el-Bündârî, a.g.e., s. 91; Merçil, a.g.e., s. 111.

⁵³⁷ Klausner, a.g.e., s. 39-40; G.M. Kurpalidis, a.g.e., s. 122.

⁵³⁸ Merçil, a.g.e., s. 117-118.

⁵³⁹ Merçil, a.g.e., s. 118-124.

Yerel divânlardan birisi, kadı divânı idi. Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'de kadılar hakkında önemli bilgiler vermiş, görevlerini ve kimlerden seçilmesi gerektiğini ifade etmişti. Öncelikle kadıların durumlarının araştırılmasını ve kadıların ne durumda olduklarını padişahın bilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Kadıların kimlerden seçilmesi gerektiğini söylemiş ve bunların âlim olmasına özen gösterilmesi gerektiğini ifade etmişti. Onların zahit ve eli uzun olmayanlara görevi tevcih edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Halkın canı ve malı bir nevi kadıya emanet olmasından dolayı, maaşlarının rüşvete meyletmeyecek kadar yüksek seviyede bulunmasını savunmuştur. Ayrıca vezir, adaletin yerine getirilmesine çok dikkat ettiği için, suçlunun nüfus sahibi olup olmamasına bakmadan adaletin tecelli bulması adına mahkemeye zorla bile olsa getirilmesini vurgulamıştır.⁵⁴⁰

Kadılar, cezai ve medenî işleri şeriatın gereğince uygulamakta sorumlu idi. Kadılar genellikle Nizâmü'l-Mülk'ün belirttiği gibi ünlü ulemâ ve fakihlerin soyundan gelenlerden seçiliyordu. Kadılar genellikle görevlerini kendinden sonra oğullarına bırakıyordu.⁵⁴¹

Şer'i davalar dışında, tereke, hayrat işleri ve sosyal müessese olarak vakıfların kontrolü kadıların görevleri içerisindeydi.⁵⁴² Kadı'nın vasıfları içerisinde, dinî ve siyasî müesseseler arasında ve yüksek icra ile tebaa arasındaki ilişkiye aracılık etmekte sayılabilir. Ayrıca kadı günlük icra ettiği mahkemelerde İslami kanunlara dayanmalı ve meseleleri ileri gelen âlimlerle istişare etmelidir.⁵⁴³

Kadı'nın mahkemeleri ve yukarda sayılan görevleri hariç, yetimlerin ergenlik çağına ulaşana kadar mülklerinin, vasiyetnamelerin, şahitlerin beyanlarının, tutanakların, mahkeme karar defterleri gibi önemli kayıtların ve belgeleri muhafaza etmekle sorumlu idi.⁵⁴⁴

Nizâmü'l-Mülk'ün tavsiyesine göre kadılara yüksek bir miktar maaş bağlanmalıydı. Nitekim kadılar da diğer memur sınıfında olanlar gibi maaş

⁵⁴⁰ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 102; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 29, Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 55.

⁵⁴¹ G.M. Kurpalidis, a.g.e., s. 123.

⁵⁴² Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 95.

⁵⁴³ G. M. Kurpalidis, a.g.e., s. 125.

⁵⁴⁴ G. M. Kurpalidis, a.g.e., s. 126-127.

almaktaydı. Kurpalidis'in aktardığına göre, kadıların çok sayıda evi,dükkanı, geniş arazileri mevcuttu. Hatta bazı kadıların köy ve meskûn yerlerin sahibi idiler.⁵⁴⁵

Kadının görevli olduğu yargı sistemi şer'i idi. Selçuklu Devleti'nde ayrıca dünyevi mahkemelere bakan örfi yargı sistemi de bulunmaktaydı ve bu mahkemenin sorumluluğunda emîr-i dad (dadbeyi) vardı. Düzeni bozan ve kanunları yerine getirmeyenlerin mahkemesini görürdü. Ayrıca ordunun içerisinde çıkan anlaşmazlıklara da askeri mahkeme ilgilenir ve başında da kadı-yı leşker bulunurdu.⁵⁴⁶

Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'de kadı'nın görevlerini ve sorumluluklarını sıraladıktan sonra aynı başlık içerisinde muhtesiplere de yer vermişti. Bu sebepten ötürü muhtesipler bu bölümün devamında anlatılmaya çalışılacaktır.

Vezir, muhtesibin her şehir için görevlendirilmesini söyler ve böylece *“teraziler, fiyatlar, düzgün olur; alışverişlerin doğru yapıldığını anlar: çevreden getirilip pazarda satılan her malda hile hurda olmaması için ihtiyatlı davranır. Ağırlık ölçüsü taşların doğruluğunu denetler; emr-i marufu, neyh-i münkeri uygular. Padişah ile onun görevlendirdiği kişiler muhtesibin elini güçlendirir. Ülkenin kaidelerinden ve adaletin sonuçlarından biri budur. Bunun dışında bir şey yapılırsa, yoksullar güç durumda kalır. Pazarcılar istedikleri gibi alıp satarsa, halkta fesat, bozulma başlar. Şeriat canlılığını yitirir. Bu işler seçkinlerden birine, bir hizmetkara veya hiç kimseden korkmadan bir Türk'e verilirse, işler kuralına göre yürür; İslam'ın kaidesi gittikçe sağlamlaşır.”*⁵⁴⁷

Muhtesip, iyiliği emredip kötülüğü men etmek düsturuyla gerçekleştirilen umumi ahlâkı ve halkın düzenini koruma faaliyetleriyle ilgilenen görevli memura denir. Muhtesip memuru ile mezâlim mahkemesi idarecisi, kadı, şurta, müftü ve şahit arasında benzerlik olmasına rağmen farklılıklar da bulunmaktadır. Muhtesipler kul hakları hususunda icra edilecek dava başvurusunu kabul etme yetkisine sahip olmalarıyla kadıya benzerler, ancak kadının sorumluluğunda olan cinayetler ve haddi gerektiren suçlar hakkında hüküm verme yetkileri yoktur. Onun yetkisi dahilinde olanlar ise, *“ölçü tartı alet ve birimlerindeki hileler, her türlü iktisadî muameledeki*

⁵⁴⁵ G. M. Kurpalidis, a.g.e., s. 127.

⁵⁴⁶ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 633.

⁵⁴⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 105-106; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 58; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 31-32.

aldatmalar, vaktinde ödenmeyen borçlar, komşuluk hakkı ihlalleri ve işçi-işveren anlaşmazlıkları gibi ticarî ve içtimâî hayatta sıkça karşılaşılan ve bir yönüyle de kamu düzeninin ihlali sayılan çekişmeleri çözüme kavuşturmada yoğunlaşır". Bu görevlerinden dolayı muhtesip kendisine gelen meselenin durumuna göre bazen hakem konumunda bazen de günümüzdeki memuriyet olarak savcı veya sorgu hâkimi şeklinde benzetme yapılabilir.⁵⁴⁸

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer tarafından, Evhadüddin adlı bir kişi Mâzenderan muhtesipliğine ataması yapıldı. Mezkûr kişi için çıkarılan ihtisap menşurunda, emrî bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker kaidesine bağlı olarak muhtesibin genelde günah ve fesadın, özelde ise ölçü tartı ve ticarî işlemlerdeki her türlü hilenin önlenmesi adına görevleri sayıldı. O menşurda daha sonra camilerin ve mezarlıkların etrafında içki satışının engellenmesi, zimmîlerin kendilerine özel kıyafet giyme kurallarına bağlı kalmalarını sağlanması, kadınların ve erkeklerin ilim meclislerinde karışık oturmalarının önlenmesi gibi hususlar da belirtilmiştir.⁵⁴⁹

1.2.3.4. Dîvân-ı Berîd

Berîd kelimesi sözlük anlamı ile “*süvari, postacı, elçi, ulak, iki posta menzili arasındaki mesafe, postaya verilen yazılar ve dosyalar, resmî işlerle ilgili posta*” gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Berîd, İslam devletlerinde istihbarat ve posta işlerini gören teşkilata verilen isim idi ve bu işi yerine getiren görevliye de *sahib-i dîvân-ı berîd* denirdi. İstihbarat işlerinin ilk kayıtları, Hitit ve Mısırlıların tarihlerinde karşımıza çıkmaktadır. Sâsânîler’de, Bizans’ta ve hatta Câhiliye devrinde Araplarda da istihbarî işlerin görüldüğü berîd teşkilatı mevcuttu.⁵⁵⁰

Devletlerin ve imparatorlukların bağımsızlıklarını sağlayabilmek için bu teşkilata ihtiyaçları vardı. Nitekim Eski Türklerde de istihbaratla alakalı bilgilere rastlıyoruz. Türkler devletlerinin düzenini yıkmaya, devleti yeryüzünden silip, halkı tutsak hale getirmeye çalışan casuslara “*çaşut-çaşut*”; ihbar etme işine ise “*çaşutlama*” derlerdi. Göktürk Yazıtları ile yazılmış Türkçe yazılarda haberci için “*sabçı*” denildiği bilinmektedir.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ Cengiz Kallek, “Hisbe”, *TDVİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 134.

⁵⁴⁹ Kallek, a.g.m., s. 141.

⁵⁵⁰ İbrahim Harekât, “Berîd”, *TDVİA*, c. V, İstanbul, 1992, s. 498; Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 21; Merçil, a.g.e., s. 126.

⁵⁵¹ Hamit Pehlivanlı, “Eski Türlerde ve Selçuklularda İstihbaratçılık”, *Türkler*, c. V, s. 523.

Hız. Peygamber döneminde de berîd sisteminin temeli sayılabilecek yazışma işleri başlamıştı; tâlimat ve anlaşma belgeleri elçiler aracılığıyla gönderilmekteydi. Dört halife döneminde de bu teşkilat giderek sistemli bir hale geliyordu, nitekim Hız. Ömer devrinde Kûfe yakınlarında görevlilerin konaklamaları için posta evleri inşa edilmeye başlanmıştı. Emevîler döneminde Muâviye, İran ve Bizans'ı örnek almış ve bu posta teşkilâtına bir de istihbarat görevi eklemişti. Abdülmelik b. Mervân bu gelişmeyi devam ettirmiş ve bu sistemi dönemin en ileri seviyesine ulaştırmıştı. O dönemde posta âmiri olan sâhib-i berîd elde ettiği bilgileri anında halifeye bildirmekle sorumlu tutuldu.⁵⁵²

Büyük Selçuklu Devleti kurulduğu saha açısından ilk dönemden beri siyasî ve askerî mücadeleler içerisine girmişti. Bu mücadeleler verilirken hem askerî amaçla hem de coğrafyanın siyasî durumu hakkında istihbarat elde etmeleri kaçınılmaz bir durumdu.⁵⁵³ Buna göre daha devletin kuruluş süreci öncesinde istihbarî faaliyetler gerçekleşmiş ve casusluk girişimleriyle Türkmenlerin bu tarz işleri bildiklerini göstermişlerdi. Arslan Yabgu Sultan Mahmud tarafından yakalanıp hapse atılmıştı ve Türkmenler Yabgu'yu kurtarmanın yollarını aramışlardı. İki Türkmen askeri hamal ve sâkî kılığına girerek Yabgu'nun tutulduğu Kalincar Kalesi'ne sızmayı başarmışlardı.⁵⁵⁴

Selçuklularda bu Tuğrul Bey'in zamanından beri var olduğu bilinmekle birlikte bu teşkilatın nasıl yürütüldüğüne dair bilgi bulunmamaktadır. Nitekim Tuğrul Bey Nişabur'u fethedince Arapça ve Farsça bilen bir kâtibe ihtiyaç duyduğunu Muvaffak Hibetullah b. Muhammed'e bildirmişti. O, Arapça ve Farsça bilen Kündüri'yi tavsiye etmişti ve sultan da onu ilk başta saraydaki kapıcı ve hâciblerin teftişi (işrâfû'l-bâb) ve istihbarat işleriyle ilgili bir göreve getirmişti.⁵⁵⁵

Berîd teşkilatı Sultan Alp Arslan döneminde sekteye uğramıştı. Nitekim sultan bu sistemden hoşlanmadığını ve sultanın sahib-i haberlerinin olmadığını Ebu'l-Fazl-ı Sigezî ile konuşmasını Nizâmü'l-Mülk şöyle aktarmıştır: “Vaktiyle Ebu'l-Fazl-ı Sigezî Sultan Alp Arslan'a ‘Neden sahihaberlerin yok’ diye sordu. Alp Arslan: ‘Mülkümü yok etmek, taraftarlarımı ürkütmek mi istiyorsun?’ Bir sahihaber atayacak olsam, sevdiğim bir insan, aramızdaki sevgi bağına dayanarak sahihaberi

⁵⁵² Harekât, a.g.m., s. 499.

⁵⁵³ Delibalta, a.g.e., s. 45.

⁵⁵⁴ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, a.g.e., s. 78-79.

⁵⁵⁵ Abdülkerim Özaydın, “Kündüri”, *TDVİA*, c. XXVI, İstanbul, 2002, Ankara, s. 554.

küçümser, ona rüşvet vermeye kalkar. Bana muhalif ve düşman olan biri ise onunla dostluk kurar, ona mal, para verir. Böyle olunca sahihaber dostlarımdan kötü, düşmanlarımdan iyi sözler naklederler. İyi ve kötü söz oka benzer. Okların biri hedefini bulursa, günden güne dostlara karşı gönlümüz soğur, onlardan uzaklaşırız. Oysa düşmanları kendimize yaklaştırırız. Bir de bakmışsın, sevdiklerimiz bize düşman kesilmiş, düşmanlar da onların yerini almış. Bu durumda saltanatta bozukluk baş gösterir.”⁵⁵⁶

Nizâmü'l-Mülk'ün ısrarlarına rağmen Sultan Alp Arslan bu teşkilatı kaldırmıştı. Aslında Sultan günümüzde de konuşulan mühim bir meseleye işaret etmişti. Sultanın ifade ettiği şey istihbaratın sınırı, yani istihbarat hukuku idi. Sultan Alp Arslan'ın ifade etmeye çalıştığı sözlerden “nereye kadar, nasıl, ne şekilde istihbarat yapılacak ve bilgiler ne amaçla, niçin, ne şekilde” kullanılacaktır hususuna temas ettiğini anlamaktayız. İstihbarat görevlileri yani sahib-i haberlerin yetkilerini kötüye kullanma noktasından meseleye yaklaşmaktadır. Aslında bu endişesinde haklılık payı vardır. Nitekim sultan, Selçuklu Devleti öncesi devletlerde de çok sık rastlanan bu istismar olaylarından dolayı bir padişah olarak endişeye kapılması olasıdır. Ancak berîd teşkilatını kapatmak doğru bir yöntem değildir.⁵⁵⁷ Bu noktada Nizâmü'l-Mülk'ün Alp Arslan'ın konuşmasını aktardıktan sonra kapatılmasının yanlış olduğunu çözüm olarak sahib-i haberlerin güvenilir, dindar olmaları gerektiğini vurgulamıştır ve akıllı bir padişahında bu şekilde düşünmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁵⁸

Sultan Alp Arslan döneminde yaşanan Kirman Meliki Kavurd'un isyan olayında açıkça zikredilen dönemde istihbarat teşkilatının çalışmadığını göstermektedir. Buna göre, Kavurd Bey isyan etmiş, kendi adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştı. Kavurd'un bastırdığı bu sikkeler tacirler aracılığıyla Sultan Alp Arslan'a ulaşmıştı. Sultan sikkeleri incelediği sırada Kavurd'un isyan ettiğini fark etmiş ve ancak o zaman Kavurd'un üstüne gitmişti. Bu durum gösteriyor ki, Kavurd'un isyana girişmesinin haberi gelmemesi, berîd teşkilatının eksikliğinden

⁵⁵⁶ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 136-137; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 51; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 82.

⁵⁵⁷ Pehlivanlı, a.g.m., s. 526.

⁵⁵⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 137; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 51; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 82.

kaynaklanmıştı.⁵⁵⁹ Bündârî’de Sultan Alp Arslan döneminde berîd teşkilatının çalışmadığını belirterek jurnallere itibar etmediğini ifade etmişti.⁵⁶⁰

Sultan Alp Arslan’ın hâkimiyeti altındaki topraklarda uzun zaman gizli faaliyetlerde bulunan Bâtınîler’in daha sonra büyük bir güç olarak ortaya çıkması genellikle berîd teşkilatının olmamasıyla ilişkilendirilmiştir. Nitekim Alp Arslan’dan sonra bu teşkilatın Nizâmü’l-Mülk’ün çabalarıyla yeniden kurulduğu ifade edilmiştir.⁵⁶¹

Nizâmü’l-Mülk berîd teşkilatının ne derece önemli olduğunu ifade edebilmek için *Siyasetnâme*’de özel başlıklar ayırmış⁵⁶² ve diğer bölümlerde de istihbaratın önemine vurgu yaparak, devletin nizam bulmasını ve padişahın devlet işlerinde gaflete düşmemesini, ülkenin her yerinden gelen haberlere bağlamıştır. Nizâmü’l-Mülk, padişahın görevlerinden birisinin de devlette olup biteni soruşturması, halkın ve ordunun durumundan haberdar olması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca berîd teşkilatının cahiliye dönemi ve İslam devletlerinin hemen hemen bütün şehirlerinde berîdlerinin olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶³ O, ülke içerisinde sahib-i haberlerin ve münhilerin olmasını padişahın adil, uyanık, tedbirli olduğunu gösterir demiş ve bu görevlilerin geçimliklerini hazineden tedarik edilmesi gerektiğini de eklemiştir.⁵⁶⁴

Nizâmü’l-Mülk: “*etrafa tacir, seyyah, sufi, dilenci, sakatatçı kılığında casuslar gitmelidir. Bunlar duyduklarını haber verir; sonuçta hiçbir hal üstü örtülü kalmaz. Bir olay olur, bir şey zuhur ederse, vaktinde önlem alınır.*” demişti, nitekim Nizâmü’l-Mülk, Sultan Melikşah döneminde ülkenin her noktasında münhilerin, casusların yerleştirildiğini söylemiş ve sultanın bu sayede ülkede olup bitenden gaflette olmadığını ifade etmişti.⁵⁶⁵ Vezirin bu sözünü ispat edecek bir olay ise kaynaklarda şu şekildedir, Sultan Melikşah’ın oğlu Davut’un ölümü esnasında İbn Behmenyar saray maskotu Caferek ile içkili bir eğlence tertip etmişlerdi. İmparatorluk sahib-i berîdi bu olayı sultana bildirmişti. Sultan da bu duruma çok

⁵⁵⁹ Merçil, a.g.e., s. 126.

⁵⁶⁰ el-Bündârî, a.g.e., s. 79.

⁵⁶¹ Harekât, a.g.m., s. 499-500.

⁵⁶² Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar: X. Fasıl, XIII. Fasıl.

⁵⁶³ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 129; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 45-46 ; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 76.

⁵⁶⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 130; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 46; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 77.

⁵⁶⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 156; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 63.

üzülmüştü; sultan, İbn Behmenyar'ı aynı zamanda diğer oğlu Ahmed'in terbiyesi görevine memur etmişti. Sultan, hemen adam göndererek Caferek'i öldürtmüş, İbn Behmenyar'ı ise gözü kör olacak dereceye kadar mil çekilmişti.⁵⁶⁶ Kaynaktaki bu rivayetten de anlaşılacağı üzere, Sultan Melikşah'ın zamanında kurumsal anlamda istihbarat faaliyetlerinin bulunduğu dair bir delildir. Aktarılan bu olay, Sultan Alp Arslan'ın sahib-i haberlere karşı olan duruşunun bir devlet politikası haline dönüşmediğini, berîd teşkilatının istihbarat yönünü devam ettiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁵⁶⁷

Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme* 'de istihbarat elemanı olarak casusların önemine binaen ayrı bir başlık açmıştır. Halkın iyi ve kötü halinin bilinmesi için, seyyah, sufi, dilenci, sakatatçı kılığında casusların olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Böylelikle hiçbir olayın üstünün kapanmamasını, kötü bir durum olduğu zaman vaktinde önlem alınması açısından casusların önemine işaret etmiştir.⁵⁶⁸ Casusun kelime anlamına bakıldığında “*düşmanın sırlarını araştırıp bilgi sızdıran, düşman içinde çeşitli yıkıcı faaliyetlerde bulunan kişi*”⁵⁶⁹ olarak tarif edilmiş ise de hükümdarın sarayı içerisinde, rekabet eden görevlilerin ve elçilerin arasında da casuslar bulunmaktaydı.⁵⁷⁰

Casusların kullanımıyla alakalı Sultan Melikşah döneminden bir örnek olay şöyledir, Sultan Melikşah 1085 yılında Musul bölgesinde iken kardeşi Tekiş ikinci bir isyana girişti. Mervirrûd ve Mervi Şahcan bölgelerini Serahs yakınlarındaki bir kaleye kadar zapt etti. Bu bölge Mesut b. Yâhız et-Türkmani yönetimindeydi. Tekiş bu kaleyi kuşatmış ve baskı ile düşürmek üzere idi. Nizâmü'l-Mülk'ün Nişabur'da bulunan adamları vezirin ağzından mektup yazıp, Mesut'a yardıma geleceklerini yazmışlardı. Nizâmü'l-Mülk'ün adamları bu mektubu, bir casus tutarak Mesut'a gönderir gibi yapıp aslında Tekiş'in adamlarına casusu yakalatmayı planladılar. Plan gerçekleşti ve mektup Tekiş'in eline geçti. Tekiş yardımın geleceğini duyunca tüm ağırlığını bırakarak Venec Kalesi'ne kaçtı.⁵⁷¹

⁵⁶⁶ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 242; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, s. 153-154.

⁵⁶⁷ Delibalta, a.g.e., s. 64.

⁵⁶⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 142; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 53; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 87.

⁵⁶⁹ Cengiz Kallek, “Casus”, *TDVİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 163.

⁵⁷⁰ Merçil, a.g.e., s. 128.

⁵⁷¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 127-128; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 145.

Sultan Sencer döneminde de casusların kullanıldığı bilinmektedir. Casusların istihbarat getirmesiyle Batı Karahanlı Hükümdarı Kadir Han'ı etkisiz hale getirilmişti. Bu olay ise şöyle gerçekleşti, Sencer Horasan meliki olarak atandığı sırada, kardeşi Muhammed Tapar ile Bağdat'a gelmişlerdi. Bu sırada Kadir Han Melik Sencer'in yaşının küçük olmasından istifade ederek Horasan'a yürüme kararı aldı. Melik Sencer, Kadir Han gelmeden Horasan'a giriş yaptı ve Kadir Han'ın hareketlerinden haberdar olmak için peşine casus görevlendirdi. Casuslar Sencer'e Kadir Han'ın karargâh kurduğunu haber verdi. Kadir Han bir zaman ava çıkma kararı alıp, yanına üç yüz asker alarak ava gitti. Casuslar bu durumu Melik Sencer'e bildirdi. Melik Sencer, bu durumdan istifade ederek Emîr Bozkuş'u Kadir Han'ın üzerine gönderdi. Emîr Bozkuş avlanan Kadir Han'ın üzerine gitti ve onu esir aldı. Melik Sencer'e teslim edildi ve onu öldürttü.⁵⁷²

Padişahların ve devlet adamlarının da özel casusları vardı. Sultan Melikşah ile Vezir Nizâmü'l-Mülk arasında geçen *sarık-divit* meselesi sırasında Melikşah'ın orada olup biteni eksiksiz anlatması için Beğberd'i görevlendirmişti. Nitekim giden grupta bulunanlar vezirin konuşmalarını sultana aktarırken hafifletmeye niyet etmişler de Beğbert bütün açıklığıyla her şeyi sultana anlatmıştı.⁵⁷³

Devlet adamları da casus kullanıyordu, nitekim İbn Behmenyar Nizâmü'l-Mülk'ün üzerine sufi kılıklı iki tane casus yollamıştı. Bu casuslar Nizâmü'l-Mülk'ü zehirlemek üzere görevlendirilmişlerdi. Bu casuslar ellerinde iki çörekle vezirin yanına gelerek birisi, “*Bunlar falan zahidin iftarından kalmıştır, bir parça yemek uğur getirir*” dedi, ancak diğer casus veziri uyarır şekilde kaş göz hareketleriyle vezirin yemesine engel oldu.⁵⁷⁴ Burada bazı yorumlar yapılabilir. İçlerinden bir casus çift taraflı görev yaparak Nizâmü'l-Mülk'ün de casusu olabilir.⁵⁷⁵ Aynı zamanda casuslar suikastçi olarak da görevlendirilebilir.

Padişahların sadece casusların faaliyetleriyle istihbarî bilgiler toplamıyorlardı, aynı zamanda devletin en önemli görevlilerinden olan elçilerinde bu anlamda vazifesi vardı. Bir elçi sadece sultanın mektubunu diğer devlet büyüklerine iletmekle ve açıklamakla görevli değildi. Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde anlattığı elçilerin asıl amacının yabancı devletlerin tarihîyle alakalı, coğrafyasının nelerden oluştuğunu,

⁵⁷² İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 284; Merçil, a.g.e., s. 129.

⁵⁷³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, 1989, s. 55.

⁵⁷⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. 238-239.

⁵⁷⁵ Delibalta, a.g.e., s. 76.

askerî, siyasi, dinî durumlarını, halklarının refah seviyesi ve devletlerine olan bağlılıklarının derecesi hakkında malumat elde etmek olduğunu uzun bir şekilde anlatmıştır.⁵⁷⁶ Nitekim Nizâmü'l-Mülk, elçilerin ne kadar önemli görevlerle donatıldığını, eserinde bu durumla alakalı ayrı bir başlık halinde düşüncelerini ifade etmişti. Buna göre: “Padişahların birbirine gönderdiği elçilerin görevi sadece mektubu iletmek, mesajı açıklamak değildir. Padişahların elçi gönderirken yüz türlü maksadı, hesabı kitabı vardır. Şunları bilmek isterler: Yollar, geçitler nasıl? Irmaklar ne durumda? Orduyla geçilebilir mi? Otlaklar nerede? Nerede, hangi görevliler var? Padişahın ordusu kaç kişilik? Ne kadar teçhizatı, mühimmatı var? Padişahın sofrası, meclisi nasıl? Dergâhın düzeni, oturup kalkmalar, çevgen oyunu, av, halk, padişahın huyu suyu, bağışçılığı, çabası, muamelesi nasıl? Zalim mi, adil mi? Yaşlı mı genç mi? Ülkesi mamur mu, harabe halinde mi? Ordusu ondan memnun mu, değil mi? Halk zengin mi, yoksul mu? Padişah pinti mi, cömert mi? İşlerinde uyanık mı, gaflet içinde mi? Veziri dirayetli, dindar, aydın fikirli biri mi? Değil mi? Sipehsalarları deneyimli, savaş tecrübesi olan kişiler mi? Nedimleri liyakatli, zarif insanlar mı? Padişah neyi sever? Neyi düşman bilir? Şarap içerken güler yüzlü, hoş meşrep biri mi? İşlerinde din kurallarına uyar mı? Şefkatli, himmetli biri mi? Mizahtan hoşlanır mı yoksa ciddi mi? Oğlanlarla mı yoksa kadınlara mı düşkün? Zaman gelir de onu yakalamak, ona karşı çıkmak, ayıplarını saymak gerekirse, onun durumunu bilir, ona göre iyi veya kötü muamele yapılacağını düşünür, tedbirini alırlar, topraklarını ele geçirirler.”⁵⁷⁷

Nizâmü'l-Mülk elçilerin görevlerini sıraladıktan sonra, elçilerin hangi vasıflara sahip olması gerektiğini bildirmiştir. Nizâmü'l-Mülk, elçi olacak kişinin padişaha hizmet etmiş kişilerden seçilmesini ifade etmiş ve teorinin ispatı olarak elçiler genellikle kadılardan seçilmişti; âlim, fakih, imam, hatîb, kâtip, hâcib ve şairlerden de elçilerin seçildiği bilinmekte idi.⁵⁷⁸ Vezire göre elçi, “konuşurken lafını esirgememeli, çok gezmiş dolaşmış, her ilimden nasibini almış, hafızası güçlü, ileri görüşlü olmalıdır. Boylu poslu, yakışıklıysa daha iyi olur. Debîr veya âlim ise tercih sebebidir. Cesur, yiğit, silah kullanmayı bilmeli, ata çok iyi binmeli, savaşçı olmalıdır.” Vezir, elçinin bu özelliklere sahip olmasını gittiği ülkedekilere, geldiği

⁵⁷⁶ Mehmet İpşirli, “Elçi”, *TDVİA*, c. XI, İstanbul, 1995, s. 6.

⁵⁷⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 168; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 68; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 111.

⁵⁷⁸ Delibalta, a.g.e., s. 81.

yerdeki herkesin böyle olduğu görüntüsü izlemine verir. Elçinin seyyid ve şerif olması da iyidir. Şerefi, nesebi dolayısıyla daha çok saygı görür; kimse ona kötülük edemez. Vezirin aktardığına göre elçinin ayyaş, şaklaban, kumarbaz, ağzı kalabalık olan kişilerin elçilik görevinden uzak tutulmasını söylemiştir.⁵⁷⁹

Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşı öncesi Bizans İmparatorluğuna Bağdat elçisi İbnü'l-Mahleban'ı ve kumandanı Sav Tekin'i istihbarat elde etmek için gönderdiği biliniyor⁵⁸⁰ ve bu elçinin Nizâmü'l-Mülk'ün saydığı özelliklere sahip olması bakımından da ayrı bir önemi vardır. Malazgirt Savaşı'nın öncesi Alp Arslan tarafından gönderilen İbnü'l-Mahleban Bizans karargâhına gittiği vakit, imparator ona Selçuklu Devleti şehirleri hakkında sorular sormuştu, “İsfahan mı, yoksa Hemedan mı iyidir?” Onun “İsfahan” diye cevap vermesine üzerine imparator Hemedan'ın şiddetli soğuğu olduğunu kendisine söylendiğini ifade etmiş, “Biz İsfahan'da kışlarız, binitlerimiz de Hemedan'da” savaşı kazanacaklarını alaycı bir üslup takınarak cevap vermiştir. Bunun üzerine İbnü'l- Mahleban: “Binitleriniz gerçekten Hemedan'da kışlayacak, fakat sizin nerede kışlayacağınızı bilemem” cevabını vermiştir.⁵⁸¹ Onun imparatora bu cevabıyla cesaretini ve sözünü sakınmadığı ifade edilebilir.

Elçilerin istihbarat göndermesiyle alakalı bir diğerk olay Sultan Sencer döneminde kaydedilmiştir. Sultan Sencer, Harezmşah Atsız'a şair olan Edib Sâbir'i elçi olarak göndermişti. Edib Sâbir, Harezmşah Atsız'ın ülkesinde iken, Harezmşah'ın Sencer'i öldürmek maksadıyla iki fedai gönderdiğini öğrendi. Edib Sâbir bu iki fedai çok iyi bir şekilde tasvir eden bir mektubu ihtiyar bir kadının ayakkabısı içinde sultana ulaştırdı. Elçinin bu bilgiyi göndermesiyle Sencer fedaileri yakalattı ve öldürdü.⁵⁸²

Nizâmü'l-Mülk eserinin birçok noktasında vezirlerin ve görevlilerin gizli bir şekilde denetlenmesine vurgu yapar ve bu meselenin devlet işlerinin yoluna girmesi adına önemli olduğuna işaret eder. Bunun için bu noktada sultanların özel casusları ya da istihbarat teşkilatına olan ihtiyaçları ortaya çıkar. Nitekim Nizâmü'l-Mülk:

⁵⁷⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 171; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 70; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 113.

⁵⁸⁰ Köymen, a.g.e., s. 28.

⁵⁸¹ Faruk Sümer, Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK, Ankara, 1988, s. 4; Delibalta, a.g.e., s. 82.

⁵⁸² Merçil, a.g.e., s. 130.

“Padişah vezirleri ve güvenilir insanları daima gizli olarak denetler. Böylece işler yoluna girer. Çünkü hem padişahın hem ülkenin işlerinin iyiye veya kötüye gitmesi onlara bağlıdır.”⁵⁸³ Muhammed Tapar’ın Nizâmü’l-Mülk’ün bu sözünü dikkate aldığını gösteren bir olayı aktaralım.

Bündârî’nin aktardığına göre, Muhammed Tapar veziri Hatîrû’l-Mülk’ü kontrol etmek adına Şerefü’f-Din Anûşîrvân’ı ona naib olarak görevlendirmişti. Muhammed Tapar’ın kontrol etmek adına gönderdiği kişiyi veziri Hatîrû’l-Mülk fark etmiş ve casus olarak nitelendirmişti.⁵⁸⁴

Nitekim aktarılan bu bilgiler ışığında Büyük Selçuklu Devleti’nde berîd teşkilatı olduğuna kanaat getirilebilir. Ancak bazı dönemlerde teşkilatın varlığından söz edilse de bazı dönemlerde kişilerin casusları ön plana çıkmıştır. Nitekim Alp Arslan dönemi gibi dönemlerde de teşkilatın varlığından söz etmek mümkün olmamıştır. Bunun yanı sıra berîd teşkilatının istihbarî yönü doğası gereği gizli yürütülmeli idi ve teşkilatın gizli kalması gerekirdi. Berîd teşkilatının istihbarat anlamında var olmasının “kesin delillerle vardır” veya “kesinlikle yoktur” şeklinde yorumlanmaması gerekir.⁵⁸⁵

1.2.3.5. Dîvân-ı Mezalim

Dîvân-ı Mezalim, memurlar tarafından zulme ve haksızlığa uğrayan kimselerin şikâyetinde bulunduğu dîvândır. Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da bu dîvân vardır. Bu dîvânın önemli özelliklerinden birisi, dîvânda hüküm verme yetkisi sultana aittir.⁵⁸⁶

Dîvân-ı Mezalim’de adaletin yerini bulması için; gelenek, eşitlik ve hükümete ait kanunlar göz önünde bulundurularak idare ettirilmekteydi. Bu dîvâna gelen davalar genellikle vergi toplamayla alakalı meselelerden oluşuyordu.⁵⁸⁷

Nizâmü’l-Mülk adaletin tecelli etmesine ayrı bir dikkat çekmek için, eserine bu konuyla alakalı bir başlık açmıştır. Vezir: “*Haftada iki gün şikâyetleri dinler;*

⁵⁸³ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 82; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 39; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 17.

⁵⁸⁴ el-Bündârî, a.g.e., s. 106.

⁵⁸⁵ Delibalta, a.g.e., s. 69.

⁵⁸⁶ Merçil, a.g.e., s. 131.

⁵⁸⁷ Merçil, a.g.e. s. 132.

zalimden mazlûmun hakkını alır. Halkın sözünü aracısız olarak bizzat dinler.”⁵⁸⁸ demiştir.

Büyük Selçuklu Devleti’nde ilk zamanlardan beri Dîvân-ı Mezalim’in kurulduğuna dair bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey pazar ve çarçamba günleri Dîvân-ı Mezalim’e oturmuş ve şikâyetçilerin haklarını vermek için bu dîvâna başkanlık yapmıştı.⁵⁸⁹

Sultan Melikşah’ın da bu dîvâna başkanlık yapmış olduğu söylenebilir ve o, mazlûmların hakkını vermiş ve suçluları cezalandırmıştı. Bu ifadeleri kanıtlar bir olay ise *Selçuknâme*’de şöyle aktarılmıştır: “Bir kadın sultan (Melikşah)a gelip bir şahıstan şikâyet etti: ‘Benim duvarımın üzerine çıkarak evime girdi, bana el uzattı, benim ile uygunsuz iş yaptı. Feryat ettim, olmadı. Sözümü işitmedi, seni sultana şikâyet ve bana yaptığın fesadı ederim dedim, dinlemedi. Sultana sövdü ve bana vurup dövdü.’ dedi. Sultan emretti, o şahsı huzuruna getirdiler.” Sultan daha sonra o kişiyi feci bir şekilde cezalandırdı ve daha sonra o kişi öldü.⁵⁹⁰

Sultan Muhammed Tapar’ın da Dîvân-ı Mezalim’e oturup başkanlık ettiği bilinmektedir. Sultan kendisine gönderilen her dilekçeyi okur, halka adil bir şekilde muamele edilmesini isterdi.⁵⁹¹

Dîvân-ı Mezalim’de sadece memurların yaptıkları şikâyet edilmezdi. Nitekim sultanlarında bu dîvânda şikâyet edildikleri görülmüştür. Sultan Muhammed Tapar’ı bazı tacirler Dîvân-ı Mezalim’de şikâyet etmişler ve gerekli kişiler cezalandırılıp mağdur olanların hakkı iade edilmiştir.⁵⁹²

Selçuklu Devleti’nin son dönemlerinde sultanların Dîvân-ı Mezalim’e bizzat katılmayıp, yerine başkan olarak vezir, kadı, eyalette bulunan büyük emîrlere veya meliklere görevlendirilmişti. Erdoğan Merçil’in ifade ettiğine göre, devletin ilk dönemlerinde bulunan şikâyetlerin sultanlara Dîvân-ı Mezalim’de istisnai başvurular

⁵⁸⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 71; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 30; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s.10.

⁵⁸⁹ el-Bündârî, a.g.e., s. 5; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 98; Merçil, a.g.e., s. 132.

⁵⁹⁰ Ahmet b. Mahmud, a.g.e., s. 152-153.

⁵⁹¹ Merçil, a.g.e., s. 133.

⁵⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü’l-Esîr, a.g.e., s. 418.

olmaktan çıktığını ve daha sonraki dönemlerde yerleşmiş bir uygulama göre, sultanın temsilcilerine verilen günlük dilekçe şekline döndüğünü kaydetmiştir.⁵⁹³

Büyük Selçuklu Devleti'nde ifade edilmeye çalışılan dîvânlar dışında, hükümdarın sahip olduğu arazinin işlerinden sorumlu olan *Dîvân-ı Hass*; devletin aleyhine iş yapıp zenginlik bakımından genişleyen memurların mallarına el koyma işine bakan *Müsadere Dîvânı*; vakıfların denetimini ve vakıf tesislerinin sorumluluğuna sahip *Dîvân-ı Evkâf-ı Memâlik*; Selçuklu hükümdarlarının eşlerinin dîvânı olarak *Dîvân-ı Hatun* dîvânları mevcuttu.⁵⁹⁴

1.3. Saray Teşkilatı

Eski Farsça'dan gelen *saray* kelimesi, “ev, mesken ve konak” anlamına gelmektedir. İslâm devletlerinde bulunan saray, “*hükümdarın ailesiyle birlikte yaşadığı özel alan hem de devlet işlerinin görüldüğü yer olarak ana merkez konumundadır.*”⁵⁹⁵ Sultanın bulunduğu bu yer *dergâh* olarak da isimlendirilir. Nitekim saray için *dergâh* ismini Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'sinde çok sık zikretmiştir.⁵⁹⁶ Ayrıca bu saray veya *dergâh* sadece merkezdeki yapıyı ifade etmekten ziyade, hükümdarın ikamet ettiği yerler için de kullanılabilir.⁵⁹⁷ Saray teşkilatı içerisinde bulunan görevlilerin yetki ve sorumlulukları da belirlenmişti. Bu görevlilerin sınırlarını aşmalarına kesinlikle müsaade edilmiyordu. M.A. Köymen'in ifade ettiğine göre, saray teşkilatı görevlileri “saray büyükleri” ve “küçükler” şeklinde iki gruba ayrılmıştır.⁵⁹⁸

1.3.1. Saray Büyükleri

1.3.1.1. Büyük Hâciblik

Saray teşkilatı içerisinde sultan ve vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi *büyük hâciblik* (hacib-i buzug) idi. Hacibin vezirle beraber karşılama törenlerinde bulunması yukarıdaki ifadeyi doğrular niteliktedir.⁵⁹⁹ Hâciblik makamı

⁵⁹³ Merçil, a.g.e., s. 133.

⁵⁹⁴ Bedirhan, Atçeken, a.g.e., s. 41-42; Merçil, a.g.e., s. 134-140.

⁵⁹⁵ Zeynep Tarım Ertuğ, “Saray”, *TDVİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 117; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 34.

⁵⁹⁶ XII. Fasil: Padişahın hayati meseleler ile ilgili olarak dergâhtan gulam göndermesi; XXXI. Fasil: Bendegan ve hizmetkarların dergâhta tanzimine dairdir vd.

⁵⁹⁷ Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hakimiyet Anlayışı”, s. 524.

⁵⁹⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, c. III, s. 90.

⁵⁹⁹ Köymen, a.g.e., s. 91; Merçil, a.g.e., s. 525.

Abbâsîlerde mevcut idi ve onlardan da Gazneliler bu makamı almışlardı.⁶⁰⁰ Hâcibin sorumlulukları arasında, Büyük Dîvân ile sultan arasındaki bağlantıyı sağlamak vardı. Bu makam günümüz sisteminde “Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri” ile benzerlik göstermekte idi. Hâcib, askerî sınıfa mensup, gulam sistemine göre yetiştirilmiş, emîr rütbesine sahip saray görevlisiydi. Büyük hâcib sarayın tüm işlerinden sorumlu idi ve saray içerisindeki görevlilerin teftişini yapardı.⁶⁰¹

Sarayın içinde büyük hâcibin emrinde hacibler de bulunurdu. Bunlardan birisi hâcib-i dergâh isimli görevlidir. Bu memurun görevi, törenlerde ve resmî kabullerde gelen görevlilerin rütbesine göre nerede ve nasıl duracaklarını, nerede oturmaları gerektiğini belirlerdi.⁶⁰² Nizâmü'l-Mülk bu dergâh hâcibinin durumunu eserinde anlatmış ve onun, oturma düzenini nasıl olması gerektiğini ayarladıktan sonra yabancı birini görürse “*dergâh hacibi onu oradan uzaklaştırır. Bu grubun içinde yabancı veya uygunsuz biri görülürse, ona seslenirler, orada durmasına izin vermezler.*” diyerek onların nasıl davranması gerektiğini açıklamıştır.⁶⁰³

Hâciblerin bazı durumlarda ordu komutanlığı da yaptığı bilinmektedir. Kavurd, Sultan Alp Arslan’a isyan ettiği sırada, Altuntaş ve Çavlı adlı iki hâcibin onun üzerine gitmesi için görevlendirilmiş ve öncü kuvvetlere komutanlık yapmışlardı. Bu durum onların askerî sınıfa dahil olduklarını kanıtlamıştır.⁶⁰⁴

1.3.1.2. Emîr-i Hares

Selçuklularda her dönemde yüksek makamlardan birisi olan emîr-i hares, saray teşkilatında Büyük Hâcib’den sonra geldiği kaydedilmiştir. Emîr-i Hares hükümdarın verdiği cezaları uygulardı.⁶⁰⁵ Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*’de hares emîrliği görevinin kendi döneminde geri planda kaldığını ifade etmiş ve onun kös, alem ve nevbete sahip olduğunu kaydetmiştir.⁶⁰⁶

⁶⁰⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 36.

⁶⁰¹ Merçil, a.g.e., s. 525.

⁶⁰² Köymen, a.g.e., s. 91; Merçil, a.g.e., s. 525.

⁶⁰³ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M.Kanar, s. 199; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 137; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 86.

⁶⁰⁴ Köymen, a.g.e., s. 92; Merçil, a.g.e., s. 526.

⁶⁰⁵ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 621.

⁶⁰⁶ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 217; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 95; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 153.

1.3.1.3. Vekil-i Has

Selçuklularda sarayda bir diğer önemli görevli vekil-i has idi. Bu görevli tanınmış ve muhterem bir zat olmalı idi. Vekil-i hasın görevleri arasında, sarayın mutfağını, şaraphaneyi, ahır ve sarayları kontrol etmekle mükellefiyeti vardı.⁶⁰⁷ Nizâmü'l-Mülk *Siyasetnâme*'de bu görevlinin detaylıca sorumluluklarından bahsetmiş ve işlerin yolunda gitmesi için bu görevliye dikkat çekmiştir. Nitekim vezir bu konu hakkında şunları söylemiştir: *“Bu zor devirler için bir vekillik görevi ihdas edilmiş, görev daima tanınmış, saygın birine verilmiştir. Mutfak, şaraphane, has içkiler, ahır, çocuklar, hizmetkârlar onun görev alanı içindedir. Her ay hatta her gün meclis-i âlî hakkında bilgi sahini olur. Onunla görüşülür. Gerektiğinde durum hakkında bilgi verir; görüş alır. Olup bitenler, satın alıp verdiklerine ilişkin rapor verir.”*⁶⁰⁸

İ.H. Uzunçarşılı, vekil-i haslık makamı hakkında, Selçuknâmeler de böyle bir makam göremediğini ifade etmiş ve vekil-i haslığın Nizâmü'l-Mülk'ün devlette bulunması gereken görevlilerden olduğunu düşündüğü için, dönemin padişahına bu memuriyeti tavsiye ettiğini söylemiştir.⁶⁰⁹

1.3.1.4. Emîr-i Perdedâr

Saray büyükleri arasında emîr-i perdedâr da zikredilebilir. Sultanın resmî kabulleri sırasında oturduğu meclisin önündeki perdeyi indirip kaldırmakla görevlidir. Sultanın bulunduğu yerde perdeyi açık tutarsa, sultan huzuruna kabulü başlamış demektir; perdenin kapalı olduğu sırada ise, sultan huzuruna kimseyi kabul etmeyeceği anlaşıldı.⁶¹⁰

1.3.1.5. Üstâddâr

Üstâddâr sarayın fırın, mutfak ve ahırın gerekli harcamalarını hazineden ayrılan bütçeyle karşıları ve maiyetinde bulunanların maaş, elbise ve diğer masraflarını da karşılamakla görevli idi. Bu görevlere ilaveten ferraşlar ve câmedârları da kontrol etmekle sorumlu idi.⁶¹¹

⁶⁰⁷ Merçil, a.g.e., s. 527.

⁶⁰⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 159; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 64; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 102.

⁶⁰⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 39.

⁶¹⁰ Merçil, a.g.e., s. 526.

⁶¹¹ Merçil, a.g.e., s. 528.

1.3.1.6. Emîr-i Âhur

Emîr-i âhur sarayın ve hükümdarın binek hayvanlarından sorumlu kişi idi. Emri altında hademe, seyis, nalbant, saraç ve harbendi gibi görevliler mevcuttu. Bu görevliye Selçuklu Devleti'nde Tuğrul Bey'den itibaren rastlanmakta idi.⁶¹²

1.3.1.7. Emîr-i Alem

Erdoğan Merçil bu görevlinin Selçuklu Devleti'nde bulunmadığını zikretmiş, ancak bu görevlinin Selçukluların dönemindeki diğer devletlerde olduğu için Selçuklularda da olduğunun kanısına varmıştır. Emîr-i alemin görevleri ise, törenlerde ve savaşlarda hükümdarın bayrağını taşıyan kişilerin emîri olduğu aktarılmıştır.⁶¹³

1.3.1.8. Emîr-i Bar (Barbeg)

Hükümdarı görmek isteyenleri huzura kabul eden kişi olduğu belirtilmiş ve ayrıca protokole göre gelen kişileri yerlerine de oturtmakla görevli olduğu kaydedilmiştir.⁶¹⁴

1.3.1.9. Emîr-i Câmedâr

Emîr-i Câmedâr sultana ait elbiseleri sarayda bulunan câme-hâne adı verilen bölümde tutar ve sultana elbiselerini giyerken yardım etmekle görevlendirilmişti. Sultan Sencer'in kayıtlarda geçtiğine göre Aksungur adıyla bilenen câmedârı vardı.⁶¹⁵

1.3.1.10. Emîr-i Candâr

Büyük Selçuklularda bu görevlinin ismi Selçuknâmelerde geçmesine rağmen, bu görevli hakkında bir bilgi mevcut değildir.⁶¹⁶ Ancak Ortaçağ'daki devletlerde *muhafiz* olarak görev yapan memurlara verilen isimdir. Emîr-i candâr hükümdarın muhafızı olarak sarayda sürekli olarak dururlar ve tehditlere karşı sürekli dikkatli idiler. Emîr-i candârlar Büyük Selçuklularda farklı milletlerden olan gulâmlar arasından seçilirdi ve candarlardan sorumlu görevliye "emîr-i candâr" denilirdi.⁶¹⁷

⁶¹² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 39; Merçil, a.g.e., s. 528-529.

⁶¹³ Merçil, a.g.e., s. 530; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 38.

⁶¹⁴ Merçil, a.g.e., s. 530.

⁶¹⁵ Merçil, a.g.e., s. 530; Köymen, a.g.e., s. 95; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 38.

⁶¹⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 37.

⁶¹⁷ Aydın Taneri, "Candar", *TDVİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 145.

1.3.1.11. Emîr-i Çaşnigir

Çaşnigir, yemek tadına bakan kimse demektir. Sultanın önüne yemek gelmeden önce yemeğin tadına bakar ve böylece sultanı zehirlenmekten kurtarır. Çaşnigirin bu önemli görevinden dolayı onun güvenilir birisi olması elzemdir. Sultanın sofrasını hazırlamak ve hizmetini görmekte görevleri arasında zikredilmiştir.⁶¹⁸

1.3.1.12. Emîr-i Silah

Silahî de denilen bu görevli, merasimlerde sultanın silahını taşımakla görevlidir, bir görevi de sarayda sultanın güvenliğini sağlamak için nöbet tuttuğu ifade edilir⁶¹⁹. Nizâmü'l-Mülk eserinin bir bölümünde silâhdarların her gün huzurda bulunup, nöbet tutmaları gerektiğini söylemiştir.⁶²⁰

1.3.1.13. Bazdâr

Bazdâr lügatte “*doğancı, alıcı kuş besleyen kimse*”⁶²¹ demek olup, Selçuklu saray teşkilatı içerisinde avcılıkla ilgilenen kişidir. Sultanın avcı kuşları olan doğan ve diğer avcı kuşları yetiştirir, bakımlarını yapardı.⁶²²

1.3.1.14. Taştdâr

Taştdâr, sultan elini yıkadığı zaman ona leğen ve ibrik tutan kimseye verilen isimdir. Taşt, leğen demek anlamına gelmektedir.⁶²³ Selçuklu Sultanı Melikşah Harizm bölgesinin gelirini kendi taştdârı olan Anuştegin Garce'ye verdiği bilinmektedir.⁶²⁴

1.3.1.15. Şarabdâr

Şarabdâr-ı hass, şarab-sâlâr veya şarabî olarak da isimlendirilen şarabdâr, Selçuklu sarayında önde gelen görevlilerdendi. Sultanın meclislerinde onun ve gelen misafirlerin içkilerini hazırlamakla görevlidir.⁶²⁵ Ayrıca konuyla alakalı Nizâmü'l-

⁶¹⁸ Köymen, a.g.e., s. 95; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 39.

⁶¹⁹ Merçil, a.g.e., s. 533.

⁶²⁰ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. T. Ayar, s. 149; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 73; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 177.

⁶²¹ Abdülkerim Özeydin, “Av (İslam Tarihi)”, *TDVİA*, c. IV, İstanbul, 1991, s. 101.

⁶²² Merçil, a.g.e., s. 534.

⁶²³ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 38.

⁶²⁴ Merçil, a.g.e., s. 535.

⁶²⁵ Merçil, a.g.e., s. 536; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 38.

Mülk eserinde bu görevliyle alakalı bir bölümde, şarabdârların sultanın eğlence meclislerinde kalitesiz içki vermesi halinde cezalandırılmasını söylemiştir.⁶²⁶

1.3.1.16 Sâki

Selçuklu sultanlarının içki meclislerinde şarap sunan kişilere sâki denmekte idi. Bu kişiler saray teşkilatında önemli bir yeri vardı. Bu kişiler hizmetlerini icra ederken meclislerde sultana yakın bulunmalarından dolayı emin, güvenilir kişilerden seçilmesi gerekirdi⁶²⁷. Nizâmü'l-Mülk eserinde “şarap meclislerinin tertibi” bahsinde sâkilerden bahsetmektedir ve sultanın işret meclisine gelen davetlilerin yanlarında sâkilerini getirmemeleri hakkında uyarılarda bulunmuştur.⁶²⁸

1.3.1.17. Nedimler

Sultanı eğlendirmek ve onunla dostluk kurmakla sarayda görevli olan nedimin birçok özelliği olması gerekirdi. Siyasetnâme yazarlarından olan Keykâvus b. İskender'in sekiz yıl Gazneli Sultanı Mevdûd b. Mes'ûd'un sarayında nedim olarak görevini yerine getirmiş olduğu bilinmektedir.⁶²⁹ Keykâvus'un siyasetnamesi *Kâbusnâme*'de nedimlerin özellikleriyle alakalı ayrı bir başlık açılmıştır. Nedimlik görevini layıkıyla yerine getirmek için nedimin yazıcılık, hafızasında Farsi ve Arabi şiirler bilmesi, güzel eğlenceli hikâyeler bilmesi, tıp ve nûcum ilmine birazda olsa vâkıf olması, satranç bilmesi, Kur'an ve tefsirine hâkim olması, geçmiş padişahların tarihlerini bilmesi, padişahı koruyabilecek kadar güçlü olması gibi özelliklere sahip olması gerektiği ifade edilmiştir. Nedimliğin yemek yiyip, içki içip, boş sözler söylemek olmadığını, bunun ancak aşağılık bir durum olduğunun ifadesinde bulunmuştur.⁶³⁰

Nizâmü'l-Mülk eserinde nedimlerle alakalı bir fasıl ayırarak, sultanların liyakatli nedimlere ihtiyacı olduğunu, onlarla senli benli bir şekilde samimi olunmasını gerektiğini söylemiştir.⁶³¹ Padişah, devlet büyükleri olan vezirlerle, valilerle ve ordu komutanları ile samimi senli-benli konuşması sultanlık makamına

⁶²⁶ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. T. Ayar, s.172; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 85; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 197.

⁶²⁷ Merçil, a.g.e., s. 537.

⁶²⁸ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. T. Ayar, s.171; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 85; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 197.

⁶²⁹ Rıza Kurtulmuş, “Keykâvus b. İskender.”, s. 357.

⁶³⁰ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 205-207.

⁶³¹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 160; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 64.

zarar verir ve o makamlarda bulunanlar sultana karşı cüretkâr davranabilirler.⁶³² Vezir aynı zamanda padişahla samimi olan ve sürekli onunla oturan nedimin nüfuz sahibi olacağına ve bu duruma önlem alınması gerektiğine dikkat çeker. Nedimlerin padişahın huzurunda kimsenin olmadığı vakit bulunmalıdır. Vezir, nedimlerin sorumluluklarına ve önemine de işaret ederek, onların gece gündüz padişahı koruduğunu ve tehlike anında kendini padişahın önüne atabileceğini söyler. Daha sonra nedimlerde olması gereken özellikleri sıralar; *“temiz yaradılışlı, erdemli, güler yüzlü, mütedeyyin, sır saklar, temiz giyimli olmalıdır. Hafızasında mizahi veya ciddi konularda kitaplar, hikayeler, nadir olaylar hakkında bilgi bulunmalıdır. İyi tavla ve satranç oynamalıdır. Herhangi bir sazı çalabiliyor ve silah kullanabiliyorsa, daha iyi olur.”*⁶³³

Nizâmü’l-Mülk’e düşmanlık yapanların arasında zikrettiğimiz Seyyidürrüesâ Ebu’l-Mehasin, kendisini Sultan Melikşah’a çok sevdirmiş ve sultan da onu nedimi olarak tayin etmişti.⁶³⁴ Sultan Sencer’in nedimi de Müntecebüddin Bedî idi. Onun sultanın nedimi olduğunu, sultanın Hârizmşah Atsız b. Muhammed’e karşı çıktığı üçüncü sefer sırasında (542/1147) meydana gelen bir olayda anlaşıyor.⁶³⁵

1.3.2. Saray Küçükleri

1.3.2.1. Çavuşlar

Hükümdar tarafından verilen emirlerin yerine getirilmesi ve tebliği bu görevlilerin sorumlulukları içerisinde idi, ayrıca bunlar törenler de ve alaylar da bulunurlardı. Bunların ellerinde altın veya gümüş işlemeli asalar bulunurdu ve sultan bir yere giderken çevresinde *savulun* diye bağırarak yol açarlardı.⁶³⁶

1.3.2.2. Gece Bekçileri, Nöbetçiler, Kapıcılar

Nizâmü’l-Mülk bu görevliler hakkında eserinde ayrı bir fasıl açmıştır. Bu görevlilerin denetiminde gaflete düşülmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Vezir, bu görevlileri yetiştirenlerin onları iyi tanımalarını, durumlarının yoksul olmasından para karşılığı her şeyi yapacaklarını ifade etmiştir. Vezir, geceleri görevlerini yapıp yapmadıklarını teftiş edilmelerinin üstünde çok fazla durmuş ve görevlilerin bu

⁶³² Köymen, a.g.e., s. 113.

⁶³³ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 161; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 64-65.

⁶³⁴ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 160.

⁶³⁵ Tahsin Yazıcı, “Münrecebüddin Bedî”, s. 25.

⁶³⁶ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 622.

konuyu ihmal edip başka işe yönelmemeleri adına uyarılarda bulunmuştur.⁶³⁷ M.A. Köymen, vezirin dikkat çektiği noktayı değerlendirerek, bekçilerin hükümdara suikast girişimini engelleme de ya da devlete darbe girişiminde bekçilerin durdukları noktanın önemine işaret etmişti.⁶³⁸

1.3.2.3. Ferrâşlar

Ferrâşlar saray içerisindeki ayak hizmetlerinden sorumlu kişilerdir. Nitekim *Siyasetnâme*'de, Sultan Alp Arslan ile Erdem'in Bâtinî birisini kendine memur ettiği sıra da onların zararlarını ve sayıları arttıkça neler yapabileceklerini Erdem'e anlattığı sırada at kıllarını örüp onları ferrâşından getirmesini söylemiş ve Erdem onları kırmasını istemişti.⁶³⁹ Ferrâşların ne tür işlerle uğraştığı hakkında bu örnek biraz da olsa fikir vermektedir.

1.4. Ordu Teşkilatı

Büyük Selçuklu Devleti'nde ordu, devletin esasını teşkil etmekte idi. Sultanın, şehzadelerin ve ümeranın maiyetinde askerî kuvvetin olduğu bilinmektedir. Devletin teşekkülü sırasında orduyu aşiret kuvvetleri olarak Türkmenler oluştururdu. Devletin imparatorluk yapısına dönüşüp kuruluş sürecini tamamladıktan sonra, ordunun da yapısı değişmiş ve gelişmişti. Ordu düzenli bir yapıya geçtikten sonra, maaşlı gulamlar ve ikta sahibi askerler kaim olmuştu. Selçuklu ordusu Gaznelilerden ilham alınarak oluşturulmuştu⁶⁴⁰ ve ordunun içerisinde, gulâmlar, ikta sahibi Türk emîrlerin kuvvetleri, vassal devlet kuvvetleri, gönüllüler ve Türkmenler vardı.

1.4.1. Gulâmlar (Hassa Kuvvetleri)

Gulâm sözlük anlamıyla “*erkek çocuk, delikanlı; azat edilmiş köle, genç hizmetkâr; efendisine bağlı muhafız*” geçmektedir.⁶⁴¹ Gulâm sistemi ise, “*esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri ve aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri doğrultusunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet*

⁶³⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 205; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 88; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 143.

⁶³⁸ Köymen, a.g.e., s. 98.

⁶³⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. T. Ayar, s. 233-234; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 250.

⁶⁴⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 52.

⁶⁴¹ Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *TDVİA*, c. XIV, İstanbul, 1996, s. 178.

*hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen mekanizma” olarak tanımlanmıştır.*⁶⁴²

Gulâmların sistemleştirilmeye başlamasını Abbâsiler zamanından itibaren başlanıldığı görülmektedir. Ücretli köle-asger olarak ordu ve saray hizmetlerine alınmaları bu dönemde başlamıştı. Daha sonraları, Afrika’dan Asya’ya, Endülüs’ten Hindistan’a kadar geniş bir coğrafyada kurulan İslam devletlerinde bu sistem kullanılmış ve vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır.⁶⁴³

Gulâm sisteminde önemli olan, küçük yaştaki çocukların uzak mahallerden, yabancı kültürlerden getirilmesi idi. Çocukların saraya alınıp, eğitilip istenilen kalıba sokulduktan sonra, hükümdarın merkezi yapısına en iyi şekilde hizmet edecekleri şüphesizdi. Kendilerine yabancı olan bu muhitte, onlara refahı ve rahatı sağlayan ve idari sistemde mevki kazandıran kişi olarak sultanı görmeleri, ona tam itaat etmeleri anlamına geliyordu. Böylelikle sultana gulâmlar, sultanın yerli halkından daha çok sadakat gösterirlerdi.⁶⁴⁴ Nizâmü’l-Mülk bu durumun farkına varmış ve gulâmlarla alakalı bahsinin en sonunda şu veciz cümleyi dile getirmişti: “Üç yüz evlattan iyidir bir itaatkâr kul. Biri babasının ölümünü ister, öbür efendisinin izzetini.”⁶⁴⁵

Selçuklu Devleti’nde ordunun bir kısmını ve sarayın güvenliğini gulâmlar sağlamaktaydı. Bu gulâmlar genellikle Türklerden, Araplardan, Deylemliler ve Kürt nüfustan oluşurdu. Gulâmlar esir pazarlarından alındıktan sonra sarayda özel eğitim verilirdi. Onlar yaklaşık olarak dört bin kişi oldukları ve onlara yılda dört defa *bisteganî* denilen maaş verildiği bilmekte idi. Bu gulâmların isim ve künye bilgisi Dîvân-ı Arz defterine kaydedilirdi. Bu sistemden yetişen çok sayıda başarılı, ismi kayıtlarda geçen komutanlar yetişmişti. Bu komutanlar yerel hanedanlara yapılan savaşlarda ve diğer fetihlerde önemli kazanımlar elde etmişlerdi.⁶⁴⁶ Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah ve Berkıyaruk zamanlarında büyük hizmetler vermiş Sadüddeve Gevherayın örnek verilebilir. Gulâmlar arasında Savtegin ve Gümüştegin gibi isimlerde ön plana çıkarlar.⁶⁴⁷

⁶⁴² Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara, 2018, s. 27.

⁶⁴³ Terzi, “Gulâm”, s. 178-180; Göksu, a.g.e., s. 28.

⁶⁴⁴ Göksu, a.g.e., s. 30.

⁶⁴⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 194; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 132.

⁶⁴⁶ Merçil, “Selçuklu Devletlerinde Hakimiyet Anlayışı”, s. 557; Refik Turan, a.g.e., s. 468;.

⁶⁴⁷ Bu isimlere ayrıntı için bkz: Köymen, a.g.e., s. 238-239.

1.4.2. İktâ Sahiplerinin Kuvvetleri

Râvendî'nin aktardığına göre, Sultan Melikşah'ın yanında mevcut olan asker sayısı kırk beş bin olduğu rivayet edilmiştir.⁶⁴⁸ Bu askerlerin ihtiyaçlarını gidermek devlet hazinesine ayrı bir külfet oluştuyordu. Bunun için Selçuklu hükümdarları toprakları ileri gelen emîrlere, hanedan mensuplarına toprakları ikta olarak verdiler. İktâ elde eden yüksek rütbedeki emîrlere topraktan elde edilen gelir karşılığı asker beslediler. Bunlar hazineye yük olmadan savaş zamanı hazır bir halde orduya katılırdı.⁶⁴⁹

1.4.3. Vassal Devlet Kuvvetleri

Vassal devlet hükümdarları, itaat ettikleri hükümdarlar ile yaptıkları antlaşmalar gereği savaş sırasında taahhüt ettikleri asker sayısını göndermek zorundaydılar.⁶⁵⁰ Nitekim bu antlaşma Malazgirt Savaşı sonrasında Sultan Alp Arslan ile İmparator IV. Romanos Diogenes arasında da imzalanmıştı, sultan istediğinde imparator Bizans ordusundan asker göndermeyi kabul etmişti.⁶⁵¹

Sultan Alp Arslan, Gürcistan üzerine sefer yapmaya karar verdiği sırada, Nahcivan'ı harekât üssü olarak belirlemişti. Burada çok sayıda “mülûk” ve “sayısız asker” toplanmıştı. M.A. Köymen buradaki “mülûk” ifadesinin o bölgede bulunan vassal hükümdarlarının askeri olarak açıklamıştır.⁶⁵²

1.4.4. Gönüllüler

Selçuklu ordusuna, savaşın olacağı bölgeden veya civar bölgelerden gönüllü olarak katılan kitle de mevcuttu. Bunlar Müslüman olmayan devletlerle, Bâtınî ve Haçlılarla yapılan savaşlarda orduya katılmış ve savaşa dahil olmuşlardı. Gönüllüler savaşa ganimet almak için katılırlardı ve orduda sayıları azımsanmayacak derecede fazla idi.⁶⁵³

1.4.5. Türkmenler

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş yıllarında ordunun nüfusunu Türkmenlerden oluşmaktaydı. Nizâmü'l-Mülk eserinde, Selçuklu Devlet'i için

⁶⁴⁸ er-Râvendî, a.g.e., s. 128.

⁶⁴⁹ Merçil, a.g.e., s. 557.

⁶⁵⁰ Refik Turan, a.g.e., s. 469.

⁶⁵¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. X, s. 73.

⁶⁵² Köymen, a.g.e., s. 260.

⁶⁵³ Refik Turan, a.g.e., s. 469; Merçil, a.g.e., s. 558; Köymen, a.g.e., s. 260-262.

önemli olan Türkmenler için özel bir fasıl ayırmıştır ve Türkmenlerin durumuyla alakalı devletin kuruluş yıllarında çok emekleri olduğu ve bu uğurda çok fazla sıkıntı çektiklerini ifade etmişti. Bunun yanı sıra onların devlette haklarının bulunduğunu ve onların soylarından gelenlere maaş bağlanması gerektiğini de söylemişti. Nizâmü'l-Mülk bu saydığı hususlara ek olarak onların devlete bıkınlık verdiğini ve sürekli sarayda bulunan gulâmlar gibi sarayda bulunmamaları gerektiğini de aktarmıştır.⁶⁵⁴

Selçuklu sultanları ilk dönemlerde savaş sırasında Türkmen gruplarının desteğini çok fazla kullanmışlardı. Özellikle Anadolu'ya yapılan akınlarda ve Bizans'a karşı gerçekleştirilen mücadelelerde büyük oranda Türkmenlerden istifade edilmişti. Fethettikleri topraklarda onlara ikta olarak veriliyor ve böylece hazineye ayrı bir külfet oluşturmuyorlardı. Türkmen grupları itaat noktasında bağlı olduğu beye tabi oluyorlardı, bu durumda emir komuta zincirinde beylerinin sözü diğer ümeralardan daha tesirli oluyor ve bazı noktada onları bu durum isyana düşürüyordu.⁶⁵⁵

Gulâm sistemi teşekkül etmediği sıralarda ordu da ön plana Türkmenler çıkıyordu. Tuğrul Bey'in Kutalmış'ı Büveyhilerin Türk komutanı Arslan Besâsîrî ve mütteliklerine karşı gönderdiği iki bin askerin çoğunluğunu Türkmenler oluşturuyordu. Gulâm sistemi tekamülünü gerçekleştirdikten sonra bu müesseseden yetişenlerin devlet teşkilatında yer edinme başlamışlardı. Bu durum da Türkmenleri ikinci plana itmiş ve hükümdarların sözlerine itaat etmeyip kargaşa çıkartmışlardı. Bazı durumlarda da isyan eden hanedan üyelerine destek vermişlerdi. Konuya örneklik teşkil etmesi açısından birkaç olayı aktaralım. İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'e olan isyanı sırasında yanında kalabalık bir Türkmen grubu vardı. İsyen eden bir diğer kişi Kutalmış idi ve o Rey'i kuşattığında yanında elli bin Türkmen vardı. Sultan Melikşah'a isyan eden Kavurd, Rey ve Hemedan arasında bulunan Türkmenlerin desteğini alacağına güveniyordu.⁶⁵⁶

Selçuklu Devleti'nin dönemden döneme ordu nüfusu değişiklik göstermiştir. Tuğrul Bey Bağdat'a halifenin yanına gitmek üzere yola çıktığında yüz yirmi bin kişilik orduyla hareket etmişti.⁶⁵⁷ Tuğrul Bey'in Ermenistan üzerine yürürken

⁶⁵⁴ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 176; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s. 118; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 73.

⁶⁵⁵ Turan, a.g.e., s. 468.

⁶⁵⁶ Merçil, a.g.e., s. 558.

⁶⁵⁷ İbün'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb*, s. 1.

ordusunun kalabalık olduğunu, Urfalı Mateos: “deniz kumu kadar çok olan askerlerle beraber Ermenistan’a yürüdü” şeklinde ifade etmişti.⁶⁵⁸

Alp Arslan Malazgirt Savaşında Bizans’a karşı kırk binden fazla asker olduğu bilinmektedir.⁶⁵⁹ Alp Arslan’ın Ermenistan’a sefere çıkarken ordusunun çok kalabalık olduğunu Urfalı Mateos şöyle kaydetmiştir: “Korkunç dalgalarla çalkalanan bir denizi ve taşkın sularını ileriye atan azgın bir nehri andıran bu muazzam ordu, kana susamış vahşi bir hayvan gibi şiddetle yürüyerek Ermenistan’a doğru geldi.”⁶⁶⁰

Sultan Melikşah’ın ordusunun kaç kişiden teşekkül ettiğini ise Nizâmü’l-Mülk aktarmıştır. Sultanın hâkim olduğu coğrafyaları saymış ve bu bölgeleri dört yüz bin kişilik orduyla elde ettiğini belirtmiştir.⁶⁶¹

Sultan Sencer’in 1141’de Karahıtaylıların üzerine gerçekleştirdiği sefer sırasında Semerkand’a vardığı sırada ordunun sayısı üç yüz bin olarak kaydedilmişti.⁶⁶²

Nizâmü’l-Mülk *Siyasetnâme*’de orduyla alakalı öğütlerinde ordunun birçok farklı etnik unsurdan oluşmasını söylemiştir ve aynı soydan olan ordunun sakıncalı olacağına işaret etmiştir.⁶⁶³ Buna göre Tuğrul Bey’e Bağdat’a girerken ordusunda birçok farklı milletten insanın olduğu kaydedilmişti. Nitekim onun ordusunda Oğuz, İranlı, Kürt, Deylemlilerin olduğu aktarılmıştır.⁶⁶⁴

⁶⁵⁸ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 100.

⁶⁵⁹ Köymen, a.g.e., s. 26.

⁶⁶⁰ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 118.

⁶⁶¹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 256; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s.181; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 120.

⁶⁶² Osman Turan, a.g.e., s. 240.

⁶⁶³ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. Kanar, s. 174; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, s.116; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. M. A. Köymen, s. 73.

⁶⁶⁴ İbü’l-Adîm, a.g.e., s. 1.

SONUÇ

Sultan Melikşah tarafından devleti düzenlemek, eksiklikleri gidermek maksadıyla 1086-87 (479) yılında devletin ileri gelenlerinden bir eser yazmalarını istemişti. Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetname*'sinin ortaya çıkışı bu istek üzerine gerçekleşmişti. Nizâmü'l-Mülk devletin eksik veya var olan kurumlarının en iyi şekilde nasıl getirilmesi gerektiğine yönelik devlet yöneticilerine öğütler vermiş ve merkeziyetçi ve hükümdarın mutlak güç olduğu bir yönetimi, ideal devlet olarak ifade etmişti. Bu merkeziyetçi yapı Nizâmü'l-Mülk'ün çabalarıyla belli bir seviyeye getirilse de Sultan Melikşah döneminden sonra bozulmaya yüz tutmuştu. Nitekim siyasetnameler sultanların ve yüksek memuriyete sahip kişilerin devlet işlerini düzenlerken faydalandıkları bir kitap olup olmadığını bilemiyoruz. Nitekim Nizâmü'l-Mülk *Siyasetname*'sinde aktarılan görüşlerin bazı dönemlerle örtüştüğü tespit edildi, ancak bazı dönemlerde de görevlilerin ifade edilen görüşleri göz ardı ettikleri gözlemlendi. *Siyasetname*'yi görmemiş olan Sultan Alp Arslan'ın ve Sultan Melikşah'ın dönemleri diğer sultanların dönemlerinden ziyade Nizâmü'l-Mülk'ün tarif ettiği devlet yapısına daha uygun olduğu ifade edilebilir. Ancak Sultan Melikşah'ın ifade edilen devlet yapısını tam anlamıyla gerçekleştirememesini, *Siyasetname*'yi gördükten kısa bir müddet sonra ölmesine bağlayabiliriz. *Siyasetname*'deki bilgilerin uygulanıp uygulanmamasına detaylı bir şekilde bakılacak olursa şu hususlar söylenebilir:

Nizâmü'l-Mülk hükümdarların ne gibi özelliklere sahip olması gerektiğini açıklamıştı. Buna göre bir hükümdar öncelikle şehrini imar etmeli, dini bütün olmalı, ilim taliplilerine kol kanat germeli, iyi derecede silah kullanabilmeli, merhametli ve cesaretli olmalı ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmeli idi. Ayrıca vezir, hükümdarların bir kişiye birden fazla görev vermesinden kaçınması ve devlet kadrolarında sünnet ehli olmayan kişilere yer vermemesi gerektiğini de ifade etmişti.

Nitekim vezirin bir hükümdarda olmasını söylediği özelliklerin büyük bir kısmı Sultan Alp Arslan'da ve Sultan Melikşah'da olduğunu görüyoruz. Sultan Alp Arslan merhametli, cesaret sahibi birisi idi. Dinine bağlı, Hanefî mezhebindendi. Devlet kadrolarında Sünni inancın dışındaki kişilere yer vermezdi ve onların devlet

için tehlike unsuru olduğunu dile getirirdi. Ayrıca onun, İslam'ın girmedığı şehirleri fethettiğı zaman cami yaptırdığı, fakirlere yardım ettiği, ilim ehli kişilere de medrese yaptırdığı bilinmekte idi.

Sultan Melikşah ise silah kullanmakta maharetli, merhamet sahibi idi. Bilimsel faaliyetlere önem verirdi. Şehri imar etmiş, birçok yerde köprü, ribât, imaret, bîmâristan, hisar ve kaleler yaptırmıştı. Fakir âlimlere kol kanat germiş ve birçok medrese inşa ettirmişti. Ancak Sultan Melikşah bir kişiye birden fazla görev vermişti ve bu durumda vezirin dile getirdiğı öğüdü göz ardı etmiş olduğu ifade edilebilir. Buna göre, Tacü'l-Mülk'e oğullarının vezirlik görevini, hazinesini, harem dairelerinin işlerini ve ayrıca Tuğra ve İnşa Dîvânı başkanlığını vermişti. Bunun gibi Kemalüddeve Ebu'r-Rıza'nın da hem Dîvân-ı Arz başkanlığı hem de Dîvân-ı İşrâf başkanlığı yaptığı bilinmektedir.

Sultan Berkyaruk on iki yaşında hükümdar olmuş ve yirmi beş yaşında yakalandığı hastalık nedeniyle vefat etmişti. O, kısa süren hayatında çok sıkıntılar çekmiş, savaşlar ve saltanat mücadeleleriyle ömrünü geçirmişti. Yumuşak huylu, cömert, sabırlı, akıllı ve çok ahlaklı bir hükümdardı. Ayrıca sultan cezalandırmakta aşırıya gitmeyi sevmez, hataları çokça affeder ve suçluları cezalandırmada acele etmezdi.

Sultan Muhammed Tapar, itikadı bozuk Bâtınîlerle mücadele etmiş ve dönemin en büyük sorunlarından olan Haçlılarla da mücadeleden vazgeçmemişti. Birçok âlim onun giriştiğı bu siyasetten memnun kalmış ve kitaplarını sultana ithaf etmişlerdi. Dindar, dini ilimleri bilen, adil, merhametli, güzel düşünce sahibi, cömert ve ilim adamlarına değer verip onlara kol kanat geren birisiydi. İlim erbabı için İsfahan'da bir medrese, Nizâmiye Medresesi civarında da sûfiler için bir ribât yaptırmış ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak için su kanalları açtırmıştır. Sultan Muhammed Tapar'ın, Nizâmü'l-Mülk'ün bir kişiye iki iş verme öğüdüne dikkat etmediğı görülmüştür. Nitekim onun, tuğracısı olan Tuğraî Emîr Amîd Muhammed Cûzekânî hem tuğraî iken hem de sultanın zevcesi Gevher Hatun'un dîvânında vezirlik görevini icra ediyordu.

Sultan Sencer, yumuşak tabiatlı, ihsan etmeyi seven, vefakârdı. İyilik yapmayı sever, darda kalanlara yardım ederdi ve o, kılıçla topladığını kalemle dağıtırdı. Halka karşı merhamet sahibiydi. İlimle meşgul olmayı sever ve kendini bu

yönde geliştirmek için Merv’de bulunan sarayında zengin bir kütüphane oluşturmuştu. Sultan, zahit ve evliyalarla vakit geçirmeyi sever ve sade giyinirdi. Sarayı ve çevresinde çok sayıda âlim, şair, tabip ve filozoflar bulunuyordu. Ancak Sultan Sencer’de Nizâmü’l-Mülk’ün bir kişiye iki farklı iş verme öğüdünü yerine getirmemiş ve döneminde Müntecebeddin Bedî’ye iki önemli görevi birden vermişti. O hem Dîvân-ı İnşâ başkanlığı yapmış hem de Dîvân İşrâf başkanlığı görevinde bulunmuştu.

Nizâmü’l-Mülk’ün padişahlar için söylediğı öğütlerin bir kısmının gerçekteştiğı görölse de devlet için önemli olan bir kişiye birden fazla iş tevdi etme öğüdünü hiçbir padişahın uygulamadığını söyleyebiliriz.

Nizâmü’l-Mülk, kendi döneminde unvan ve lakap kullanımının artığını söylemişti. Unvan ve lakapların kullanımının artması halinde değerinin azalacağını ifade etmişti. Nizâmü’l-Mülk’ün unvan ve lakaplar hakkında verdiğı öğüdünü neredeyse hiçbir padişah dikkate almamış, padişahların hepsi çok fazla unvan ve lakap kullanmışlardı.

Nizâmü’l-Mülk, vezirlerin öncelikle iyi tabiatlı, Hanefî veya şâfiî olması gerektiğini vurgulamıştı. Vezirlerin iş bilir, liyakatli, padişaha karşı muhabbet dolu, bilgili ve vezirin kendisinden de bir vezir çocuğı olması gerektiğini de ifade etmişti. Selçuklu Devleti’nde Nizâmü’l-Mülk hariç öne çıkan vezirler incelendiğı zaman birçok vezirin sayılan bu kriterlere sahip olmadığı görölür. Nizâmü’l-Mülk’ten sonra vezirliğe gelen Tacü’l-Mülk Ebû’l Ganaim iyi özellikleri olmasına rağmen Nizâmü’l-Mülk’e karşı giriştiğı siyasetle tüm iyi hasletlerini kaybetmişti. Sultan Berkıaruk’un vezirlerinden olan Ebû Abdullah İzzü’l-Mülk Hüseyin, Nizâmü’l-Mülk’ün oğlu olmasına rağmen içki müptelası birisiydi ve bu makama layık birisi değildi. Berkıaruk ve Muhammed Tapar’a vezirlik yapan Ebû Bekir Abidevle Müeyyidü’l-Mülk, başarılı birisi idi, devlet işlerini düzene koymuştu. Kötü özellikleri barındırmayan Müeyyidü’l-Mülk vezaret makamına yakışan birisi idi. O, Nizâmü’l-Mülk’ün sıraladığı özelliklere uygun birisi idi. Sultan Muhammed Tapar dönemi vezirlerinden olan Nasirüddin Ebû’l Muhtas Sadü’l-Mülk Âbî, vezirlik özelliklerinin çoğundan uzaktı ve hatta o, Bâtınî fırkasına mensuptu. Bu özelliğıyle Nizâmü’l-Mülk’ün saydığı özelliklerinin çoğundan yoksundu. Sultan Sencer dönemi

vezirlerinden olan Muinüddin Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl, Nizâmü'l-Mülk'ün sıraladığı özelliklere uygun birisi idi.

Merkez dîvân teşkilatları başkanlarının durumu ele alındığında, Alp Arslan dönemi dahil Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra başkanlıklarına getirilen kişilerin özellikleri, Nizâm'ül-Mülk eserinde sıralanmış olan görüşlere uymaktadır. Ancak Muhammed Tapar döneminde bu dîvâna getirilen yöneticilerin bu vasıflardan uzak olduğu tespit edilmiştir. Dîvân-ı İstifâ başkanları ise Sultan Muhammed Tapar Dönemi hariç vezirin sıraladığı özelliklere uygundur.

Nizâmü'l-Mülk *Siyasetname*'nin birçok bölümünde istihbarattan bahsetmiş, padişahın memurlarını ve halkının durumunu sürekli denetlemesi gerektiğini ve gizliden takip etmesini ifade etmişti. Devletin nizam bulmasını ve padişahın devlet işlerinde gaflete düşmemesini, ülkenin her yerinden gelen haberlere bağlamıştır. Nitekim bu işlerin yapılması için ise berid teşkilatına ihtiyaç vardı. Büyük Selçuklu Devleti'nde berid teşkilatı olduğuna kanaat getirilebilir. Ancak bazı dönemlerde teşkilatın varlığından söz edilse de Alp Arslan dönemi gibi dönemlerde de teşkilatın varlığından söz etmek mümkün olmamıştır. Nitekim Alp Arslan'ın berid teşkilatı hakkında Ebu'l-Fazl-ı Sigezî ile konuşmasını Nizâmü'l-Mülk şöyle aktarmıştı: *“Vaktiyle Ebu'l-Fazl-ı Sigezî Sultan Alp Arslan'a 'Neden sahiphaberlerin yok?' diye sordu. Alp Arslan: 'Mülkümü yok etmek, taraftarlarımı ürkütmek mi istiyorsun?' Bir sahiphaber atayacak olsam, sevdiğim bir insan, aramızdaki sevgi bağına dayanarak sahiphaberi küçümser, ona rüşvet vermeye kalkar. Bana muhalif ve düşman olan biri ise onunla dostluk kurar, ona mal, para verir. Böyle olunca sahiphaber dostlarımdan kötü, düşmanlarımdan iyi sözler naklederler. İyi ve kötü söz oka benzer. Okların biri hedefini bulursa, günden güne dostlara karşı gönlümüz soğur, onlardan uzaklaşırız. Oysa düşmanları kendimize yaklaştırırız. Bir de bakmışsın, sevdiklerimiz bize düşman kesilmiş, düşmanlar da onların yerini almış. Bu durumda saltanatta bozukluk baş gösterir.”*⁶⁶⁵

Nizâmü'l-Mülk adaletin tecelli etmesi için padişahların mezalim dîvânına oturması gerektiğini ifade etmişti. İlk dönem sultanları bu dîvâna oturduğu bilinmektedir. Nitekim Bündârî, Tuğrul Bey'in pazar ve çarşamba günleri Dîvân-ı Mezalim'e oturduğunu, şikayetçilerin haklarını vermek için bu dîvâna başkanlık

⁶⁶⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Kanar, s. 136-137; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. M. A. Köymen, s. 51; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. N. Bayburtlugil, s. 82.

yaptığını kaydetmiştir.⁶⁶⁶ Son dönem sultanları bu adeti terk etmiş, Dîvân-ı Mezalim'e katılmamışlardı. Yerine başkan olarak vezir, kadı, eyalette bulunan büyük emîrlar veya melikleri görevlendirmişlerdi.

⁶⁶⁶ el-Bündârî, a.g.e., s. 5.

KAYNAKLAR

- Abdulaziz, Veysi, *Muhammed b. Turtûşî'nin Sirâcü'l-Mülûk Eseri Bağlamında Devlet ve Devlet Yöneticisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2017.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 2, Aralık 2004, s. 1-22.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin “Siyasetname”, *TDVİA*, c. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 304-306.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2018.
- Ahmed el-Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, çev. Osman Şekerci, Büyüyen Ay Yay, İstanbul, 2020.
- Ahmet Ağırakça, “Müneccimbaşı, Ahmed Dede”, *TDVİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 4-6
- Akdemirel, Sevgi Kübra, *Selçuklu Vezirleri (Dustûru'l- Vüzerâ'ya Göre)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2017.
- Arslan, Mahmut, “Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler”, *İstanbul University Journal of Sociology*, c.III, sayı 1, Mayıs 2012, s. 231-262.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir”, *TDVİA*, c. XLIII, İstanbul, 2013, s. 79-82.
- Aybakan, Bilal “Şîrâzî, Ebû İshak”, *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 184-186.
- Baktır, Mustafa, “Hutbe”, *TDVİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 425-428.
- Bazın, Marcel, “Kum”, *TDVİA*, c. XXVI, Ankara, 2002, s. 361-362.
- Bedirhan, Atçeken, Yaşar, Zeki, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004.
- Bozkurt, Nebi, “Taç”, *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 362-363
- Bozkurt, Nebi, “Tırâz”, *TDVİA*, c. XLI, İstanbul, 2012, s. 112-114
- Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra* (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, 2016.
- Canatan, Kadir, *İslam Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2014.
- Cheneb, Moh. Ben, “İbn Ebî Rendeka”, *MEBİA*, c. V/II, 2001, s. 725
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, T.C Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1999.
- Çağrı, Mustafa, “Gazzâlî”, *TDVİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 489-505.

- Çetin, Osman, “Horasan”, *TDVİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 234-241
- Daftary, Farhad *İsmaililer Tarihleri ve Öğütleri*, çev. Erdal Toprak, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2002.
- Delibalta, Yavuz, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Demirci, Mustafa, “İktâ”, *TDVİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 43-47.
- Dûrî, Abdülazîz “Divan”, *TDVİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 377-381.
- Durmuş, İsmail, “İbnü’l-Mukaffa”, *TDVİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, s. 130-134.
- el-Mukaffa, Abdullah b., *Kelîle ve Dimne*, çev. Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018.
- Ertuğ, Zeynep Tarım “Saray”, *TDVİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 117-121.
- Ertuğrul, Ali “Nizamü’l-Mülk’ün Siyasetnamesi’nin Mevcut Bazı Neşirlerine Dair”, *İstem*, sayı 7, 2006, s. 99-116.
- Göksu, Erkan “Nizamülmülk ve Selçuklu İktâ’nın Şekillenmesindeki Rolü”, *USAD*, Bahar 2018, sayı 8, s. 147-164.
- Göksu, Erkan “Türkiye Selçuklularında İktâ”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 26, 2009, s. 138-150.
- Göksu, Erkan *Bilge Vezir Nizamülmülk*, Erdem Yay, İstanbul, 2018.
- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara, 2018.
- Günaltay, M. Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yay., İstanbul, 1991.
- Güngör Ergen, Nevin, “Siyasetnamelerimizde Çizilen Devlet Adamı Portresi”, *Bilig*, sayı 8, 1999, s. 27-45
- Harekât, İbrahim, “Berîd”, *TDVİA*, c. V, İstanbul, 1992, s. 498-501.
- Hizmetli, Sabri, “Karmatîler”, *TDVİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, s. 510-514.
- İbnü’l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû’l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Buğyetü’t-taleb fi Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 1989.
- İbnü’l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû’l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Buğyetü’t-Taleb Fi Târîhî Haleb*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011.
- İbnü’l-Cevzi, Abdurrahman, *el-Muntazam Fî Târîhî’l-Ümem’de Selçuklular*, trc. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2014.
- İbnü’l-Esir, *el-Kâmil Fi’t-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. X, İstanbul, Bahar Yayınları, 1987.
- İbnü’l-Verdi, *Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019.
- İpşirli, Mehmet, “Elçi”, *TDVİA*, c. XI, İstanbul, 1995, s. 3-15

- Kafesoğlu, İbrahim “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü’l-Mülk’ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi”, *Türkiyat Mecmuası*, c. XII, sayı 0, 1955, s. 231-256.
- Kafesoğlu, İbrahim “Nizamü’l-Mülk”, *MEBİA*, c. IX, Eskişehir, 2001, s. 329-333.
- Kafesoğlu, İbrahim *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Alparslan”, *TDVİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 526-530.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Kallek, Cengiz, “Casus”, *TDVİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 163-166.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *TDVİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 133-143.
- Karaismailoğlu, Adnan, “Kelîle ve Dimne”, *TDVİA*, c. XXV, Ankara, 2002, s. 210-212.
- Karaoğlu, Mehmet Cevat, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2011.
- Kaya, Beytullah “Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği”, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c.VII, sayı 14, 2019, 49-66.
- Kaya, Pınar, “Bâtınîleri’in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları ve Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Yıllarında ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Eylül 2014, sayı XIX, s. 289-305.
- Kazvinî, Hamdullah Müstevfî *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018.
- Kerimeddin Mahmud, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000.
- Kesik, Muharrem “Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizamülmülk”, *USAD*, sayı 8, Bahar 2018, s. 53-81.
- Keykâvus b. İskender, *Kabusnâme*, trc. Mercimek Ahmed, nşr. Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Kılıç, Muharrem, “Turtûşî”, *TDVİA*, c. XLI, İstanbul, 2012, s. 430-431.
- Klausner, Carla L., *Selçuklularda Vezirlik Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarifci, Kronik Yay., İstanbul, 2019.
- Koca, Salim, “Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi?“, *Bilig*, sayı 3, 1 Aralık 1996, s. 80-85.
- Koprman, Yazılıtaş, Çetin, Kazim Yaşar, Nihat, Altan”İslâm Toplumlarında İktâ’nın Ortaya Çıkışı” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXV, sayı 39, 2006, s. 221-238.

Köprülü, M. Fuat, “Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri”, **Belleten**, sayı II, Nisan 1938, TTK, Ankara, s. 39-72.

Köprülü, Orhan F., “Bayrak”, **TDVİA**, c. V, İstanbul, 1992, s. 247-254.

Köse, Hızır Murat “Siyaset”, **TDVİA**, c. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 294-299.

Köymen, Mehmet Altay, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle”, **Belleten**, c.XVII, sayı 68, Ankara, 1953, s. 557-604.

Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)**, c.III, TTK, Ankara, 2016.

Kurpalidis, G.M., **Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

Kurtulmuş, Rıza, “Keykâvus b. İskender”, **TDVİA**, c. XXV, Ankara, 2002, s. 357.

Kuveyt Fıkıh Ansiklopedisi, “Mükûs”, **Saffa Yayınevi**, c. XXXVIII, 1. Baskı Kahire, 2006 (h. 1427), s. 377-378.

Lambton, A. K. S., “Atebetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, çev. N. Kaymaz, **Belleten**, c. XXXVII, sayı 1973, s. 365-394.

Levend, Agah Sırrı “Siyaset-nameler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten**, c. X, sayı 213, 1962, s. 167-194.

Lewis, Bernard **Haşîşîler: İslâm’da Radikal Bir Tarikat**, çev. Kemal Sarıözen, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007.

Mahmûd ed-Dîb, Abdülazîm, “Cüveyni, İmâmü’l-Haremeyn”, **TDVİA**, c.VIII., İstanbul, 1993, s. 141-144.

Maverdi, Ebu’l-Hasan Habib, **El- Ahkâmü’s Sultaniye**, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2018.

Merçil, Erdoğan “ Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı”, **İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı**, c. X, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 503-569.

Merçil, Erdoğan “Şahne”, **TDVİA**, c. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 292-293.

Merçil, Erdoğan, “Gaşiye”, **TDVİA**, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 398-399.

Merçil, Erdoğan, “Selçuknâme”, **TDVİA**, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 397-398.

Merçil, Erdoğan, “Taht”, **TDVİA**, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 434-436.

Merçil, Erdoğan, **Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2015.

Muhammed b. Turtuşî, **Sirâcü’l-Mülûk**, haz. Said Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu’d-Düvel Selçuklular Tarihi (Horasan- Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)**, haz. Ali Öngül, c.I, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Nizamü'l-Mülk, ***Siyasetnâme***, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Nizamü'l-Mülk, ***Siyasetnâme***, çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020.

Nizamü'l-Mülk, ***Siyasetnâme***, haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara, 1999.

Nizamülmülk, ***Siyasetnâme***, çev. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul, 2020.

Ocak, Ahmet, “Selçukluların Din ve Mezhep Siyaseti”, ***İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı***, c. X, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 627-670.

Ocak, Ahmet, ***Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)***, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yayınları, İstanbul, 2002.

Öz, Mustafa “Şia”, ***TDVİA***, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 111-114.

Öz, Mustafa, “Dâî”, ***TDVİA***, c. VIII, İstanbul, 1993, s. 420-421.

Özaydın, Abdülkerim, “Müeyyidülmülk”, ***TDVİA***, c. XXXI, İstanbul, 2006, s. 490-491.

Özaydın, Abdülkerim “Hasan Sabbâh”, ***TDVİA***, c. XVI, İstanbul, 1997, s. 347-350.

Özaydın, Abdülkerim “Nizâmiye Medresesi”, ***TDVİA***, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 188-191.

Özaydın, Abdülkerim “Nizamülmülk’ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Hizmetleri”, ***USAD***, sayı 8, Bahar 2018, s. 1-31.

Özaydın, Abdülkerim “Nizâmülmülk”, ***TDVİA***, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 194-196.

Özaydın, Abdülkerim ***Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi***, TTK, Ankara, 1990.

Özaydın, Abdülkerim, “Alamut”, ***TDVİA***, c. II, İstanbul, 1989, s. 336-337.

Özaydın, Abdülkerim, “Av (İslam Tarihi)”, ***TDVİA***, c. IV, İstanbul, 1991, s. 101-104.

Özaydın, Abdülkerim, “el-Kâmil”, ***TDVİA***, c. XXIV, İstanbul, 2001, s. 281-283

Özaydın, Abdülkerim, “Enûşirvân b. Hâlid”, ***TDVİA***, c. XI, İstanbul, 1995, s. 256-257.

Özaydın, Abdülkerim, “Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk”, ***TDVİA***, c. XII, İstanbul, 1995, s. 99-100.

Özaydın, Abdülkerim, “Kündüri”, ***TDVİA***, c. XXVI, İstanbul, 2002, Ankara, s. 554-555.

Özaydın, Abdülkerim, “Melikşah”, ***TDVİA***, c. XXIX, Ankara, 2004, s. 54-57.

- Özaydın, Abdülkerim, “Muhammed Tapar”, *TDVİA*, c. XXX, İstanbul, 2005, s. 579-581.
- Özaydın, Abdülkerim, “Müslüman Türk Devletinde Vezirlik”, *TDVİA*, c. XLIII, İstanbul, 2013, s. 82-87.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nevbet”, *TDVİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 38-41.
- Özaydın, Abdülkerim, “Râvendî, Muhammed b. Ali”, *TDVİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 471-472.
- Özaydın, Abdülkerim, “Tâcülmülk”, *TDVİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 359-360.
- Özaydın, Abdülkerim, “Târîh-i Güzîde”, *TDVİA*, c. XL, İstanbul, 2011, s. 82-83.
- Özaydın, Abdülkerim, “Unvan”, *TDVİA*, c. XLII, İstanbul, 2012, s. 163- 166.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “İsfahan”, *TDVİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 497-502.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular*, İsam Yayınları, c.I, Ankara, 2018.
- Özkırımlı, Atilla, *Kabusname*, (Kabusname Osmanlıca trc. İlyasoğlu Mercimek Ahmet), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1997.
- Öztürk, Mürsel, “Ebû Tâhîr-i Hâtûnî” *TDVİA*, c. X, İstanbul, 1994, s. 236.
- Pehlivanlı, Hamit, “Eski Türlerde ve Selçuklularda İstihbaratçılık”, *Türkler*, c. V, ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 522-534.
- Piyadeoğlu, Cihan “Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, *USAD*, sayı 8, Bahar 2018, s. 124-135.
- Platon, *Devlet*, çev. Cenk Saraçoğlu, Veysel Atayman, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2005.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, TTK, Ankara, 2020.
- Reşîdî’ d-din Fazlullah, *Cami’ü’t-Tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H.Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.
- Sevim, Ali, “Bugyetü’t-Taleb”, *TDVİA*, c. VI, İstanbul, 1992, s. 361-362.
- Sevim, Erdoğan, Ali, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, TTK, Ankara, 2020.
- Sıbt İbnü’l-Cevzi, *Mir’âtüz’-Zamân fî Târîhi’l-Ayân’da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011.
- Sümer, Ali, Faruk, Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK, Ankara, 1988.
- Sümer, Faruk “Dihkan”, *TDVİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 289-290.
- Sümer, Faruk, “Tuğrul Bey”, *TDVİA*, c. XLI, İstanbul, 2012, s. 344-346.

- Talu, Mehmet, “Bâharzî, Ali b. Hasan”, *TDVİA*, c. IV, İstanbul, 1991, s. 474.
- Taneri, Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezirlik”, *TAD*, c. V, sayı VIII, 1967, s. 74-186.
- Taneri, Aydın, “Candar”, *TDVİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 145-146.
- Taneri, Aydın, “Çetr”, *TDVİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, s. 293-294.
- Tekeli, Sevim, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Uygarlığa Katkıları”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 25, s. 393-421.
- Tekin, Oğuz, “Sikke”, *TDVİA*, c. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 179-184.
- Terzi, Mustafa Zeki, “Gulâm”, *TDVİA*, c. XIV, İstanbul, 1996, 178-180.
- Tokan, Özgür, “Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezîrleri”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, sayı 1, Mart 2018, s. 147-164.
- Tokan, Özgür, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları’nda Dîvân-ı Â’lâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Erzurum, 2015.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.
- Turan, Refik, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2018.
- Turan, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, MEB Yay., İstanbul, 1995.
- Uğur, Ahmet *Osmanlı Siyaset-nameleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Urfalı Mateos *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2019.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara, 2014.
- Yazıcı, Tahsin, “Fidâî”, *TDVİA*, c. XVI, İstanbul, 1996, s. 53.
- Yazıcı, Tahsin, “Müntecebüddin Bedî”, *TDVİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 25.
- Yeşildurak, Efe, *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular’da İlmî ve Fikrî Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2015.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2018

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Oğuzhan İncekara

Doğum Tarihi:

Yabancı Dil: İngilizce

Eğitim Durumu:

Lisans: Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans

Yüksek Lisans : Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim

Dalı

Çalıştığı Kurum/Kurumlar ve Yıl/Yıllar :

Yayınları (SCI): İncekara, Oğuzhan, “Ortaçağ’da Siyasetname Geleneği ve Muhammed b. Turtûşî’ nin Sirâcu’l-Mülûk Adlı Eserinde Devlet Yöneticilerin Durumu”, ***Social Sciences Studies Journal***, September 2021, vol: 7, issue 87, pp 3927-3938.

Yayınları (Diğer):

Araştırma Alanları: Ortaçağ Tarihi